

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

159

मराठी

निबंध-मार्ग-दर्शन

(भाग दुसरा)

नारायण केशव बेहेरे, एम. ए., बी.एस्सी., एल्. टी.,
नागपूर.

किंमत दीड रुपया

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192623

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—8.1—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M 84** Accession No **M 145**

Author **B 52 M**

Title **बेहरे, ना के. रंभा.**

मराठी-निबंध-मागी-दर्शन.

This book should be returned on or before the date last marked below

15 JAN 1982 ✓

मराठी निबंध-मार्ग-दर्शन

(भाग २)

सपादक

नारायण केशव बेहेरे

एम् ए, बी. एस्सी., एल्. टी

नागपूर

१९३३

किंमत १॥ रुपया

प्रकाशक
नारायण केशव बेहेरे,
एम्. ए., बी. एस्सी., एल्. टी.
धनतोली, नागपूर.

मुद्रक
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
'राजगुरु आणि कपनीजू प्रेस',
५१३, शनिवार, पुणे २.

मराठी निबंध-मार्ग-दर्शन दोन शब्द

१ हायस्कूल सर्टिफिकेट (मॅट्रिक) व इटरमिजिएट या दोन्ही परीक्षाना मातृभाषेतून निबंधलेखन हा आवश्यक विषय ठेवला आहे. मराठी मातृभाषा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी हे पुस्तक लिहिले आहे.

२ वाक्यविचार, कल्पनाविस्तार व सकोच, आणि निबंध व पत्र-लेखन, याचा खालच्या वर्गातून विद्यार्थ्यांना थोडाबहुत परिचय पूर्वीच झाला असतो, ही गोष्ट लक्षात ठेवूनच प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. निबंध-लेखनाची सविस्तर व पत्रलेखनाची थोडीशी माहिती प्रारंभी दिली आहे. अभ्यासाकरिता निबंधलेखनास उपयोगी पडणारी विपुल उदाहरणे दिली आहेत. काही थोड्याशा विषयावर निबंधलेखनाचे मुद्दे आराखडेवजा दिले आहेत. अभ्यासाने कोणालाहि उत्तम निबंध लिहिता येतो. तेव्हा उदाहरणा-दाखल दिलेल्या विषयाचे विद्यार्थ्यांनी स्वतः मुद्दे काढावे आणि बरेचसे निबंध पुरस्तीने सविस्तर लिहून पाहावे. म्हणजे त्यांना या बाबतीत यश मिळेल.

३ शेवटी नमुन्यादाखल काही नामांकित व अनुभवी लेखकांचे उतारे अभ्यासाकरिता जोडले आहेत. भाषा, लेखन-शैली, व विवरणपद्धति या दृष्टीने त्याचा विद्यार्थ्यांनी बारकाईने अभ्यास करावा. साहित्यपरिषदेने मंजूर केलेल्या शुद्धलेखनपद्धतीला अनुसरून प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. इतक्याउपर छापखान्यातील भुतानी कोठे चुकून गोंधळ घातला तर त्याला नाइलाज आहे.

ज्या लेखकानी आपले किंवा आपल्या मालकीचे लेख या पुस्तकात समाविष्ट करण्याची परवानगी दिली त्याचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. लोकमान्य टिळक याचा लेख केसरीच्या ट्रस्टींच्या कृपेने, आणि काळकर्ते प्रो० पराजपे याचा लेख त्याचे चिरजीव श्री० विनायकराव पराजपे, वकील, पुणे यांच्या कृपेने या सग्रहात घेता आले.

धनतोली, नागपूर)

ता. १-१०-१९३३)

नारायण केशव बेहेरे

अनुक्रमणिका

	पृष्ठांक		पृष्ठांक
१ प्रास्ताविक	५	१० मिया मूठभर दाढी हातभर	२७
२ भाषेचें महत्त्व	६	११ अलंकार	२९
३ शब्द	९	१२ वर्णनपर निबध	३१
४ भाषा व बोली	११	१३ कथनपर ”	३५
५ बाह्यागाचें महत्त्व	१३	१४ विवेचनपर ”	३९
६ काही सूचना	१५	१५ पत्रव्यवहार	४४
७ विरामचिन्हे	१६	१६ परीक्षेचे प्रश्न	४८
८ शुद्धलेखन	१९	१७ सुभाषिते	५१
९ लेखनकला	२५	१८ प्रमुख म्हणी व वाक्प्रचार	६१

१९ अभ्यासाकरिता निबंधः--

(१) वाचन	विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	९५
(२) ग्रथावर टीका	”	११०
(३) आमचे आधुनिक विद्वान अकाली का मरतात ?	लोकमान्य टिळक	१३७
(४) मूर्तिपूजेचा उद्भव	प्रिन्सिपाल आगरकर	१४७
(५) इतिहासाचा अभ्यास	श्री० ना. के. बेहेरे	१५६
(६) मराठी भाषेचे शुद्धीकरण	”	१७६
(७) मराठी साहित्य विचार	प्रो० शि. म. पराजपे	१८८
(८) बहिष्कृत भारत	श्री० वि. रा. शिंदे	२२५
(९) महाराष्ट्र ब्राह्मणाची लष्करी परंपरा	श्री० ना. के. बेहेरे	२६१
(१०) कला व नीति	”	२६५

मराठी निबंध-मार्ग-दर्शन

[१]

प्रास्ताविक

आजकाल प्रत्येक परीक्षेत विद्यार्थ्याला निबंध लिहावा लागतो. विद्यार्थ्यांच्या आवडीचे कोणतेही विषय असले व त्याने परीक्षेला कोणतेही विषय निवडले असले, तरी भाषा हा आवश्यक विषय असणारच, आणि भाषेच्या अभ्यासात निबंधलेखनाला महत्त्वाचें स्थान आहे. कारण, निबंधलेखन म्हणजे विद्यार्थ्याने एखाद्या विषयावरील आपले विचार व्यवस्थित रीतीने प्रगट करणे होय.

मनुष्याचे विचार वाचनाने व अनुभवाने पक्क होतात. विद्यार्थीदशेतील मुलाचे वय लहान असल्यामुळे त्याचा अनुभव फारच अल्प असतो. त्यामुळे वाचनावर भिस्त ठेवल्याशिवाय त्याचे ज्ञान वाढणार नाही, आणि ज्ञान वाढलें नाही तर विचार खुरटेच राहणार ! विद्याव्यासगी प्रौढ माणसाचे विचार जोमदार व व्यापक असतात.

मुलांनी काय वाचावे ? विद्यार्थीदशेत अभ्यासाच्या पुस्तकां-
शिवाय इतर पुस्तकें, वर्तमानपत्रे आणि मासिकें विद्यार्थ्यांनी

अवश्य वाचावी. त्याशिवाय त्यांना जगातील घडामोडींचे यथासांग ज्ञान होऊं शकणार नाही. आपले शिक्षक व पालक यांचा सल्ला घेऊनच विद्यार्थ्यांनी आपल्या वाचनाची निवड करावी. वर्तमान-पत्राच्या वाचनाने **जगांतील** प्रचलित विषयांचें ज्ञान होते, तर ग्रंथाच्या योगे ज्ञानात कायमची भर पडते. कादंबऱ्या-नाटकापेक्षा इतिहास व चरित्रग्रंथ विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने अधिक हितावह होत.

काहीजण जात्या उत्तम वक्ते असतात, त्याचप्रमाणे काही जणाना लेखनकला इतरापेक्षा सहजगत्या साध्य होते. म्हणजे काही जणाना आपले विचार श्रोत्यांना किंवा वाचकांना उत्तम रीतीने पटवून देण्याची हातोटी साधलेली असते. ही ईश्वरी देणगी होय. हिला कोणी **स्फूर्ति** अथवा **प्रतिभा** असें नाव देतात, परंतु ही ईश्वरी देणगी लाभली नसली, तरी सुद्धा प्रत्येकाला प्रयत्नाने थोडीबहुत लेखनकला साध्य करून घेता येते. जगात उत्तम वक्ते किंवा सभाजिकणारे पंडित मोजके असले, तरी बरीच माणसे बोलण्यात व्यवहारकुशल असतात व जगात वावरतांना साध्या घरगुती संभाषणात इतरावर चांगली छाप पाडतात. त्याप्रमाणेच प्रत्येक माणसाला नामांकित लेखक होतां आले नाही, तरी प्रयत्नाने आपले विचार आकर्षक रीतीने मांडण्याची कला साध्य करतां येते.

[२]

भाषेचे महत्त्व

मनांतील विचार भाषेच्या द्वारे व्यक्त होतात. खुणांनी किंवा अन्य मार्गांनी एखादा वहिरा-मुका मनुष्य आपले विचार व्यक्त करीत असेल, किंवा एखादा चित्रकार आपल्या मनांतील भाव कुंचल्याने चित्र-फलकावर रंगवून प्रकट करीत असेल; अथवा

एखाद्या सगीतज्ञाला आपलें मन आलापानी व्यक्त करून दाखविता येत असेल. परंतु या मार्गाचा विचार आज आपणास करणें नाही. कारण हे सर्व अपवाद होत सामान्य माणसें भाषेच्या द्वारेच आपले विचार व्यक्त करतात, व आपण अशा सर्वमान्य मार्गाचाच येथे विचार करीत आहो.

आपली मातृभाषा आपणास बालपणापासूनच येत असते. दोन वर्षांचें मूल झाले, की ते बोलू लागते, आणि प्राथमिक शाळेंत तें सहा-सात वर्षांच्या वयात जाऊ लागलें, म्हणजे त्यास मातृभाषा लिहिताहि येते परंतु त्या वयामधे मुलाचे विचार अगदी त्रोटक असतात व त्याच्या भाषेतील शब्दाचा भरणा मोजका असतो. परंतु मुलगा बारा-चवदा वर्षांचा झाला, म्हणजे विचार व्यक्त करताना शब्दाची अडचण त्याला पडत नाही. परभाषेमधे विचार व्यक्त करावयाचे असले तर त्याला शब्दाची अडचण पडेल, परंतु आपल्या मातृभाषेत विचार व्यक्त करावयास शब्दाची अडचण त्याला त्या वयात कधीच भासत नाही. एखादा निरक्षर शेतकरी देखील आपले विचार स्वभाषेत उत्तम रीतीने तोंडाने व्यक्त करू शकतो. त्याला लिहिता येत नसेल, त्याला जगांतील नानाविध भाषांची माहिती नसेल किंवा शास्त्राचें ज्ञान नसेल, परंतु त्याच्या रोजच्या अनुभवाचे, जिव्हाळ्याचे व आवडीचे जे विषय आहेत, त्या विषयावर बोलताना तो शब्दाच्या अभावी अडखळणार नाही. मनुष्य साक्षर व सुशिक्षित असला तर मग हा प्रश्नच उरत नाही. घरी, दारी, बाजारात, देवळात, यात्रेंत आपण आपल्या मातृभाषेतूनच व्यवहार करतो. केवळ श्रवणाने मातृभाषेतील शब्दसंपत्ति आपल्याजवळ साठते त्यामुळे मुलगा मोठा

झाला, म्हणजे मातृभाषेतून स्वतःचे विचार व्यक्त करतांना त्याला शब्दाची अडचण कधीच भासत नाही. त्याच्या मार्गात ज्या अडचणी येतात त्या निराव्याच.

पुष्कळ वेळा मुलें जी भाषा वापरतात ती दुर्बोध असते. मुलगा जें लिहितो, ते त्याचें त्याला कळत असेल, परंतु तें इतरांना सहज कळतें किंवा नाही, याबद्दल तो लिहिताना सहसा विचार करीत नाही. प्रत्येकाने लिहिताना ही गोष्ट ध्यानात धरावी की, आपला आशय कोणत्याहि वाचकाला फारसे श्रम न करता कळावा. आपण जें लिहितो त्यामुळे त्रयस्थ वाचक बुचकळ्यात पडूं नये. आपण जे लिहितो तें सर्वसामान्य वाचकांना समजले पाहिजे, म्हणजे भाषेत सुबोधपणा असावा. भाषा जितकी सुबोध तितकी ती जास्त परिणामकारक होते. लहान लहान, साधी व चटकदार वाक्ये वाचकाला रुचतात व पटतात, आणि अशा वाक्यात विचाराचा एकसूत्रीपणा राखता येतो. पुष्कळाना असे वाटतें की फार मोठी व लांबलचक वाक्ये लिहिली म्हणजे आपले ज्ञान उठावदार रीतीने प्रगट होईल. पण ही त्याची समजूत सर्वस्वी चुकीची आहे. लांबलचक वाक्ये लिहिणारा लेखक चक्रव्यूहात सापडल्याप्रमाणे त्या वाक्यातच गुरफटून जातो. त्यामुळे त्याच्या विचारातील सगति तुटते आणि त्याच्या लेखनात एकसूत्रीपणा राहत नाही तेव्हां प्रत्येक लेखकाने हे लक्षात ठेवावें की,

(१) भाषा अतिशय सुबोध असावी.

(२) वाक्यें लहान लहान पण चटकदार असावी.

(३) लांबलचक वाक्यांनी विचाराची साखळी तुटण्याचा संभव असतो.

[३]

शब्द

पुष्कळ लेखक साधे, सुटसुटीत व लोकांच्या व्यवहारांत प्रत्यही येणारं मराठी शब्द न वापरतां, मुद्दाम बोजड, क्लिष्ट आणि अपरिचित असे संस्कृत शब्द वापरतात. असे संस्कृतप्रचुर शब्द मधून-मधून वापरले, म्हणजे आपलें लिखाण उत्तम ठरेल असा त्याना भरवसा वाटतो पण ही त्यांची समजूत चुकीची आहे. हत्तीच्या ऐवजी गज, जोड्याच्या ऐवजी उपानह, आकाशाच्या ऐवजी अवग, असे शब्दप्रयोग वापरल्याने भाषा सुंदर बनत नाही. उलट, भाषा त्यामुळे क्लिष्ट मात्र होते. अपरिचित अशा संस्कृत शब्दांचा लेखनांत सहसा उपयोग करूं नये. जी कल्पना सरळ मराठी शब्दाने व्यक्त करता येते, ती व्यक्त करण्याकरिता मुद्दाम क्लिष्ट संस्कृत शब्द वापरणे, हे मातृभाषेचे विडबन होय. आपली मराठी भाषा संस्कृतापासून निघाली आहे हे खरें, परंतु हल्ली तिला स्वतंत्र भाषेची योग्यता प्राप्त झाली आहे. सून मोठी व कर्तीसवरती झाली, तरी तिने एखाद्या लहान मुलीप्रमाणे सदासर्वकाळ सासूच्या आज्ञेत वागावें व सासूच्या म्हणण्याला मान तुकवावी, अशी अपेक्षा कोणीहि शाहणा मनुष्य करणार नाही तेव्हा संस्कृत शब्द मधून मधून मुद्दाम वापरण्याचा हव्यास लेखकाने टाळावा. संस्कृत शब्द वापरल्याने लेखकाची विद्वत्ता प्रगट होते ही समजूत चुकीची आहे.

आपल्या मराठी भाषेंत उर्दू व इंग्रजी या भाषातूनहि अनेक शब्द आलेले आहेत. ते शब्द मराठीत आज इतके रूढ झालेले आहेत की, ते सामान्य लोकांच्या व्यवहारात नित्य येतात. आपल्या महाराष्ट्रात

मुसलमान, पार्शी व ख्रिस्ती यांची वस्ती आहे. महाराष्ट्राच्या सीमान्त प्रदेशात हिदी, गुजराथी, तेलगू व कानडी या भाषा बोलणारे लोक नादतात. आपल्या या हिदी बाधवाच्या सहवासाने त्याच्या भाषेतील अनेक सुंदर व सुटसुटीत शब्द आपल्या भाषेत शिरले आहेत. त्यांना आता परकीय लेखणे चुकीचे होय. ते शब्द मूळचे परकीय असले तरी ते आता आपले झाले आहेत. शेजारधर्माचा हा साहजिक परिणाम होय. एखादा हिदी मनुष्य आज जर असे म्हणेल की, “हिंदुस्थान ही माझी जन्मभूमि नव्हे. कारण माझे पूर्वज असलेले आर्य लोक मध्य आशियातून किंवा उत्तर ध्रुव-प्रदेशातून या देशात आले, त्या अर्थी मध्य आशिया किंवा उत्तर ध्रुव-प्रदेशाला मी आपली जन्मभूमि मानतो,” तर आपण त्या मनुष्याची वेड्यातच गणना करू ह्या न्यायानेच पर्शियन किंवा इंग्रजी भाषेतून मराठीत शिरलेले व मराठीने आत्मसात् केलेले शब्द आपलेच समजले पाहिजेत. गुजराथी, तेलगू, कानडी किंवा हिदी, या हिंदुस्थानी भाषातून मराठीत आलेल्या शब्दांना परकीय लेखण्याचा मग प्रश्नच उरत नाही.

आपली मराठी भाषा सस्कृतापासून निवाली आहे हे खरें, आणि नवे विचार प्रगट करताना कधी शब्दांची अडचण भासली, तर आपण सस्कृतच्या तोडाकडे पाहतो हेहि तितकेंच खरे, परंतु कोट, शर्ट, स्टेशन, बुक, बूट, पलटण, किताबखाना, अशा मराठीत रूढ झालेल्या परकीय शब्दांपेवजी अपरिचित सस्कृत शब्द वापरण्याचा हट्ट अनाठायी ठरेल. स्टेशनाला अभिरथविश्रामस्थान म्हटल्याने मराठी भाषेचें सौंदर्य वाढणार नाही. उलट त्यामुळे भाषा अधिक बोजड मात्र होईल.

[४]

भाषा व बोली

लेखनाची भाषा नेहमी ग्रंथांत वापरली जाणारी अशीच असावी. सुसंस्कृत व सुशिक्षित लोक जी भाषा बोलतात त्या भाषेचेच लेखनात अनुकरण करणें इष्ट होय. कोणत्याहि देशात निरनिराळ्या परगण्यात निरनिराळ्या बोली बोलल्या जातात. **बारा कोसांवर भाषा बदलते**, अशी आपल्याकडे म्हण आहे, परंतु ती बोली होय, भाषा नव्हे. **बोली हा भाषेचा अपपाठ होय** महाराष्ट्रात अनेक जाती पसरलेल्या आहेत. ब्राह्मण, कुणबी, तेली, माळी या सर्वांची बोली भिन्नाभिन्न असते, परंतु ते सर्वच मराठी भाषा बोलतात. कोणत्याहि जातीचा मनुष्य अशिक्षित, असंस्कृत व खेडवळ असला तर तो अशुद्ध बोली बोलतो. परंतु तो सुशिक्षित व सुसंस्कृत झाला म्हणजे शुद्ध भाषा लिहू व बोलू लागतो. ज्ञानेश्वर ब्राह्मण व तुकाराम मराठा या दोन्ही थोर सतांची भाषा सारखीच शुद्ध, ग्रंथनिविष्ट व सुसंस्कृत आहे. मुकुंदराज भट्टाचार्याकडचे, तर एकनाथमहाराज पैठणचे, आणि तुकाराममहाराज तर पुण्याजवळच्या देहूचे रहिवाशी होते. परंतु ह्या स्थानिक अंतरामुळे त्यांच्या भाषेत मात्र अंतर पडलें नाही. कारण लिहिताना मनुष्य शुद्ध व सुसंस्कृत भाषाच लिहितो. वऱ्हाडची बोली भट्टाचार्याच्या बोलीपेक्षा निराळी असेल, आणि पुणें प्रांतातील बोलीशीहि तिचे फारसे साम्य नसेल कोकणाप्रमाणे घाटावर अनुनासिकाचें राज्य चालत नाही. परंतु मराठी लेखक कोणत्याहि प्रांतात राहत असला, तरी तो शुद्ध ग्रंथनिष्ठ मराठीतच आपलें लेखन करतो. प्रादेशिक शब्द किंवा प्रादेशिक बोलीतील प्रयोग लेखनात वापरण्याचा हट्ट धरणे चांगले नव्हे. यामुळे भाषेची

शकलें उडण्याचा संभव उत्पन्न होतो. प्रातभेद, जातिभेद, पंथभेद झामुळे मराठीच्या अनेक अपभ्रष्ट बोली समाजात रूढ होतात परंतु सुसंस्कृत लोकांच्या ग्रंथलेखनाच्या शुद्ध भाषेमुळे हे उपरी भेद लोपून भाषेला चिरस्थायी सुंदर रूप येते. प्रादेशिक, गावढळ किंवा अपरिचित असे शब्द लेखनांत वापरूं नयेत. जे प्रादेशिक शब्द सुंदर, सुटसुटीत व मराठीच्या पूर्वपीठिकेला धरून असतील त्यांना लेखनात स्थान मिळालें तर हरकत नाही, पण ते शब्द वापरतानाहि ते प्रादेशिक म्हणून हट्टाने वापरूं नयेत. त्याच्यामुळे भाषेची शब्द-संपत्ति वाढेल हा हेतु ते वापरताना मनात धरावा. प्रादेशिक किंवा गावढळ प्रयोग वापरणें मात्र सर्वथैव चुकीचें आहे. अशाने भाषेचें शुद्ध स्वरूप नष्ट होईल. 'भयंकर महाग, एकदम महाग, बिलकुल महाग' हे मुबईकडचे शब्दप्रयोग, किंवा 'मी जाऊन राहिलों, मी करून राहिलो' हे नागपुरी शब्दप्रयोग, किंवा वऱ्हाडातील स्त्रियांच्या तोंडी असलेले 'मी जातों, मी येतो, मी पाणी भरतो' इत्यादि पुरुषी शब्दप्रयोग, ही सर्व अपप्रयोगाची उदाहरणें होत. हे प्रयोग बोलीत रूढ झाले असले तरी लेखनात वापरले जाऊ नयेत. लेखनाची भाषा बोलीतील भिन्नता नष्ट करणारी व अपपाठाचा नायनाट करून भाषेचें शुद्ध स्वरूप दाखविणारी असावी. सुसंस्कृत लोकांतील रूढ (Standard) भाषा हीच शुद्ध भाषा होय. आणि लेखनासाठी प्रत्येकाने हीच भारदस्त भाषा वापरली पाहिजे. भाषेतील शब्द व वाक्प्रचार, आणि भाषाप्रयोग व वाक्प्रचरणा, ही सर्व व्याकरण व भाषेचा संप्रदाय यांना अनुसरणारीं असावी.

[५]

बाह्यांगाचें महत्त्व

तुम्ही लिहिलेला निबंध कितीहि सुंदर असला, तरी तो जर वाचकाना वाचता आला नाही, तर त्याची छाप त्याच्यावर कशी पडणार ? तेव्हा तुमचें अक्षर सुंदर असले पाहिजे. सुंदर मोत्याच्या ओळीसारखे दिसणारें अक्षर वाचकाचें मन तेव्हाच वेधते, उलटपक्षी किडचामाकोड्याप्रमाणे दिसणारे व गिचमिड झालेलें लिखाण वाचण्याचा कोणालाहि कटाळा येतो. तेव्हां तुम्ही आपलें अक्षर घटविणें जरूर आहे. अक्षर सुंदर व वळणदार असले म्हणजे परीक्षकाचे मन प्रसन्न होतें. निदान नीटनीटकेपणा व सुबोधता प्रत्येकाला, त्याने काळजी घेतली तर, साधता येतील. अक्षर वाटोळी असावीत, ती एकमेकापासून विलग असावीत. दोन शब्दामधे भरपूर जागा असावी आणि दोन वाक्यामधे त्याहूनहि अधिक अंतर असावें. मराठी लिहिताना वरची रेघ साधली नाही तर लिखाण भोडे दिसते, आणि छप्पर नसलेल्या घराप्रमाणें हे बोडखे लिखाण कोणाला आवडत नाही. अक्षरावर मधूनमधून शाईचे डाग पडले किंवा लिखाणात एकसारखी खाडाखोड झाली असली, तर वाचकाचे मन अप्रसन्न होतें. अक्षर वळणदार व सुंदर नसलें, तरी सर्वईन हा नीटनेटकेपणा प्रत्येकास साधतां येईल.

मालगाडीप्रमाणे एकसारखा वाचता निबंध कधीहि लिहू नये. प्रारंभी नीट विचार करून निबंधाचे मुद्दे काढावे आणि प्रत्येक मुद्द्याचें विवरण एका स्वतंत्र परिच्छेदात करावे. प्रत्येक परिच्छेदाचा प्रारंभ ओळीच्या मध्यभागापासून करावा, म्हणजे दोन परिच्छेदात निदान एखाद्या ओळीचे तरी कोरें अंतर राहिलें पाहिजे.

कागदाला निदान एकचतुर्थीश तरी बाजूची मोकळी जागा सोडल्याशिवाय (मार्जिन) कधीहि लिहिण्यास प्रारंभ करूं नये. बाजूला मोकळी जागा सोडलेली असली म्हणजे लिखाण उठावदार दिसतें. आणि एखाद्या वेळी नवीन मुद्रा सुचल्यास तो समासात मागून देखील घालता येतो. आपला निबंध लिहून झाल्यावर तो परत एकदा दोनदा वाचावा. म्हणजे लिहिण्याच्या गडबडीत व्याकरणाच्या न्हस्व दीर्घादि चुका झाल्या असल्यास त्या सुधारता येतील, अनुस्वार गळले असल्यास ते देता येतील. एखादा शब्द सुटला असल्यास तो घालता येईल, आणि एखादा मुद्रा नव्याने सुचला तर तो समासात लिहिता येईल. समासात नवीन शब्द किंवा सुचलेल्या मुद्र्यासंबंधी नवे वाक्य लिहिताना, मुळात ज्या ठिकाणी ते घालावयाचें असतें, तेथे (काकपदासारखी) अशी खूण करावी म्हणजे समासात लिहिलेले शब्द मूळ लेखनाला धरून वाचण्याची वाचकाची सोय होते. ज्या वेळी तुम्ही शाळेंत किंवा परीक्षेंत निबंध लिहाल, त्या वेळी तुम्हाला शाई सस्थेमार्फतच पुरविली जाते. परंतु ज्या वेळी तुम्ही घरी निबंध लिहाल, त्या वेळी लिहिण्याची शाई चागली निळी किंवा काळी वापरण्याची खबरदारी घ्या शाईचा रंग फार गर्द नसावा व फिकटहि नसावा. तुमचा लिहिण्याचा टाक फार बारीक किंवा बोजडहि नसावा. लेखनाचें अक्षर फार किरटे किंवा ठोकळ येणार नाही, ही खबरदारी अवश्य घ्यावी. मराठी लेखनाला गिलीफ पेन सोड्स्कर असतें.

ह्या सर्व गोष्टींचा सबंध भाषेशी किंवा तुमच्या निबंधातील विचाराशी नाही हें खरे. परंतु आपला निबंध वाचकाना आवडावा ही प्रत्येकाची इच्छा असते. परीक्षक आपल्या निबंधाने खूष होऊन त्याने आपणास भरपूर मार्क द्यावे, अशी प्रत्येक विद्यार्थ्याची साहजिक

इच्छा असते. आणि ही इच्छा सफल होण्याकरिता ह्या सर्व बाह्य गोष्टींची काळजी घेणे जरूरीचें आहे.

[६]

कांही सूचना

(१) वाईट अक्षरांत गवाळेपणाने लाबलचक निबध खरडण्या-पेक्षा, सुंदर अक्षरात व्यवस्थित रीतीने लहानसा आटोपशीर निबध लिहिणे अधिक फायदेशीर आहे

(२) निबधाचें नाव वर जाड ठळक अक्षरात लिहावे. त्याला अवतरणचिन्हें द्यावीं किंवा त्या खाली रेष मारावी.

(३) योग्य सुभाषितवजा अवतरण आठवल्यास वर द्यावे.

(४) प्रत्येक परिच्छेदाला देता येईल तर समासांत पोट-शीर्षक द्यावें

(५) रूपकादि अलंकाराचा विवरणान्त उपयोग करावा.

(६) विषयानुरूप एखादी गोष्ट सांगून किंवा कोडे घालून आरंभी वाचकाची जिज्ञासा जागृत करावी व मग तें कोडे आपण उकलून दाखवून त्याचें कुतूहल तृप्त करावें.

(७) क्षुद्र गोष्टी सांगू नका. फक्त परिणामकारक गोष्टी तेवढ्या सांगा

(८) 'मी, माझे मत, मला असें वाटतें, माझी पक्की खात्री आहे की', असले अहंकारयुक्त शब्दप्रयोग बनेल तोपर्यंत टाळा, परंतु निबंधात स्वतःची आवडनिवड व स्वतःच्या भावना स्पष्टपणाने मांडण्यास कचरूं नका.

(९) निबधाच्या शेवटी आठवल्यास योग्य अशी म्हण किंवा अवतरण द्यावें. निबधाचा शेवट भावनायुक्त असावा. वाचकाना

आळवून त्यांना आपल्या मताकडे ओढण्याचा कसून प्रयत्न करावा.

(१०) विरामचिन्हें योग्य जागीं द्यावी.

(११) शुद्धलेखनाकडे विशेष लक्ष द्यावें. लेखन व्याकरणाच्या नियमानुसार असावें.

[७]

विरामचिन्हें

ज्याप्रमाणे निबधाचे निरनिराळे परिच्छेद पाडणें जरूर आहे, त्याप्रमाणे एकाच परिच्छेदातील भिन्नभिन्न वाक्ये संदर्भानुसार एकामागून एक यावीत. वाक्य हे भाषेचे माप होय. वाक्यें स्वभावतः एकमेकापासून पृथक् असतात. अर्थानुरोधाने त्याचा एकमेकाशी सबंध येत असेल, पण व्याकरणदृष्ट्या प्रत्येक वाक्य स्वतंत्र असते. वाक्याची पृथक्ता दाखविण्याकरिता व लेखनाचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता, किंवा काही शब्दावर अथवा वाक्याशावर जोर देण्याकरिता अथवा भावना दर्शविण्याकरिता, किंवा शब्दाचे आपापसातील व एकंदर वाक्याशी असलेले सबंध स्पष्ट करण्याकरिता, विरामचिन्हाचा उपयोग करावा लागतो. **विरामचिन्हांची नीट पेरणी केली नाही, तर लेखनांत शिस्त राहत नाही.**

पूर्णविराम . वाक्य संपलें म्हणजे (.) पूर्णविराम द्यावा. दुसरें वाक्य थोड्या अंतरावर सुरू करावें.

शब्दाचे सक्षेप केले तर पूर्णविरामाच्या खुणेनेच सक्षेप दर्शवितात. ती. = तीर्थरूप. उदा = उदाहरणार्थ.

उद्गारचिन्ह ! आश्चर्य, आनंद, दुःख इत्यादि भावना व विकार दाखविण्याकरिता हे चिन्ह (!) उपयोगांत आणतात. अरेरे ! बाहवा ! धन्य तो पुरुष ! अहाहा !

प्रश्नचिन्ह ? प्रश्नार्थक वाक्याच्या शेवटी किंवा मध्यंतरी शंका आल्यास हें चिन्ह (?) वापरतात.

रामा, तू कोठे गेला होतास ? हिंदुस्थान हल्ली दरिद्री बनला आहे, हा सिद्धांत काही विद्वानाना (?) पटत नाही.

अर्धविराम ; जोडावयाचीं वाक्ये मोठी असल्यास; किंवा वाक्यात पूर्वी एक दोन स्वल्पविराम आले असल्यास, किंवा उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग केला नसल्यास अर्धविराम (,) चिन्ह वापरतात. लहान लहान वाक्ये लिहून त्यावर जोर द्यावयाचा असेल तर अर्धविराम देतात.

आकाश भरले होते, विजा कडकडत होत्या, राक्षसा-प्रमाणे काळेकभिन्न मेघ आँ वासून उभे होते, पाऊस मधूनमधून डोकावत होता, अशा वेळी कोण घरा-बाहेर पडणार ?

स्वल्प-विराम , वाक्यात अर्थ समजावून सांगण्याकरिता जेथे किंचित् थाबावे लागतें, तेथे हा(,) वापरतात.

(अ) संबोधनानंतर—रामा, तू कोठे गेला होतास ?

(आ) आणि, व, पण, परंतु, अथवा, किंवा, की, या उभयान्वयी अव्ययाच्या पुढे लाव वाक्ये आली असता त्याच्या पूर्वी स्वल्पविराम देतात.

ते झपाट्याने स्वारीवर निघाले खरे, परंतु निघताना हत्यारेंपाऱ्याने नीट तपासून घेण्याचें भान त्या गर्दीत त्यांना राहिले नाही.

(इ) एकाच प्रकारचे शब्द किंवा वाक्यास एकत्र आले असता स्वल्पविराम द्यावे लागतात.

शकर, रामा, गोविदा आणि मी बरोबर फिरावयास गेलो.
शकर, रामा आणि गोविदा, यांना मी बोलावणें पाठविलें.
गूढें उकलणें, अगम्याचा शोध लावणें, कठीण सिद्धान्त सोपे
करणें पुष्कळ लोकांस आवडतें.

(ई) उतारा देताना त्याच्या अगोदर स्वल्पविराम द्यावा. माशी
म्हणाली, “ काय माझें सामर्थ्य ? मी केवढी मोठी गाडी
ओढून नेतें ”

(उ) गौण वाक्ये, सबधी वाक्ये, क्रियाविशेषणें यांना दाख-
विण्याकरिता स्वल्पविराम देतात.

त्या गृहस्थाने पुष्कळ वर्षे ध्रुवप्रदेशात फिरून एक सिद्धान्त
बाधला, तो असा की, ध्रुवप्रदेशात मुद्दाम एखादे गलबत
स्तविले, तर ते हळूहळू ध्रुवाकडे आपोआप सरकत जाईल.

कोलनः — शब्दाचा किंवा वाक्याचा अर्थ देताना, उदा-
हरणाची यादी देताना, किंवा मोठा उतारा देताना, आरंभी ही खूण
(:—) करतात.

उदाहरणे—

लहान रेघ — एकाएकी सुचलेल्या विचार, किंवा समानार्थी
शब्द घालताना (—) रेघ देतात.

बलवान वायुपुत्र मारुती—रामभक्त हनुमान—सेवेला सज्ज
असल्यावर श्रीरामचंद्राला चित्ता कोणती ?

अवतरणचिन्हें “ ” दुसऱ्याचे भाषण, किंवा
ग्रंथातील उतारे देताना प्रारंभी “ व अखेर ” या अवतरणचिन्हाचा
उपयोग करतात.

उताऱ्यांत पोट उतारा आला तर त्याच्या प्रारंभी ‘ व अखेरीस ’
अशी एकेरी अवतरणचिन्हे द्यावी.

विशेष महत्त्वाचे शब्द, किंवा निबंधाचें नाव पटकन लक्षात येण्याकरिता अवतरण चिन्हात घालावें किंवा मोठ्या अक्षरात लिहावें.

कंस — () शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता () कस वापरून सोपा प्रतिशब्द किंवा समानार्थक वाक्याश कसात लिहितात.

शिवाजीमहाराज औरंगजेबाच्या कैदेतून मोठ्या शिताफीने (युक्तीने) निसटले.

[८]

शुद्धलेखन

लेखन शुद्ध नसेल तर वाचक निबध वाचताना पदोपदी अडखळतो व त्याचा रसभंग होतो. त्यामुळे शुद्धलेखनात ऱ्हस्वदीर्घाच्या चुका झाल्या असल्या, तर परीक्षकाच्या हातून मार्क कमी पडतात. शिवाय, भाषा शुद्ध राखणे, हे प्रत्येकाचे कर्तव्यच होय. शुद्धलेखनाचे सर्वमान्य महत्त्वाचे नियम खाली दिले आहेत. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या शुद्धलेखन मंडळाने मोठ्या परिश्रमाने या नियमाना विद्वानाची मान्यता मिळविली आहे

ऱ्हस्व-दीर्घ विचार

(१) ऱ्हस्व इकारात व उकारात तत्सम (संस्कृतातून जसेच्या तसेच मराठीत आलेले) शब्द प्रथमेच्या उभयवचनात ऱ्हस्वच लिहावे. — कवि, गति, गुरु, मति. रुचि, भानु

(२) ऱ्हस्व इकारात व उकारात तत्सम अव्यये ऱ्हस्वातच लिहावी:—परंतु, अद्यापि, यथामति

आणि हें अव्यय ऱ्हस्वातच लिहावें.

(३) शुद्ध मराठी शब्दाचे अत्य ई ऊ दीर्घ लिहावे:—चबू, लोड्ड, बाई, गड्ड, पिठी.

(४) शब्दांत एरवी कोठे इ उ आल्यास ते ऱ्हस्व लिहावे:-
तुरटी, भुइमूग, शिवणें, विणणें, निजणें.

(५) अत्य यीच्या ऐवजी ईचा उपयोग करावा:-बाई, गाई.
उपांत्य (शेवटच्या अक्षराच्या पूर्वीचा) स्वरासंबंधीं कांही नियम:-

(६) अकारांत तत्सम शब्दातील उपात्य स्वर ऱ्हस्व इ किंवा
उ असल्यास, तो प्रथमेच्या दोन्ही वचनात ऱ्हस्वच लिहावा:-गुण, विष.

(७) मात्र अकारात मराठी शब्दातील उपात्य ई ऊ
दीर्घ लिहावे:-पीठ, लाकूड, मीठ, नाजूक, तूप. (या नियमास
काही अपवाद आहेत. जसे-चिच, उट, सुभ.)

(८) नागपूर, तारापूर, जबलपूर, रायपूर या ग्रामवाचक
शब्दातील तद्भव (सस्कृतातून रूपांतर पावून मराठीत आलेला) पूर
हा शब्द दीर्घ लिहावा.

(९) उपात्य दीर्घ ई ऊ असलेले अकारात तत्सम शब्द मराठीत
आत्मसात् झाले असल्यास, विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी सामान्य-
रूपात उपात्य स्वर दीर्घाचा ऱ्हस्व होतो.- जीव-जिवाचा शरीर-
शरिराचा.

मराठीशी आत्मसात् न झालेल्या तत्सम शब्दाच्या बाबतीत मात्र
उपात्य स्वर दीर्घच ठेवावा.- सूत्र-सूत्रात, गीता-गीतेंत.

(१०) दोन अक्षरी शब्दातील दीर्घ ई ऊ विभक्तिप्रत्यय
लागताना ऱ्हस्व होतात.- पीठ-पिठात, दूध-दुधाला.

(११) एखाद्या शब्दातील उपांत्याच्या पूर्वी जर दीर्घ स्वर
किंवा अनुस्वार असेल, तर विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी उपात्य स्वराचा
अ करावा.- रेशीम-रेशमास, वाघूळ-वाघळास, तादूळ-तांदळांत

अनुस्वार-विचार

नाकातून स्पष्टपणें ज्या शब्दांचा अथवा अक्षराचा उच्चार होतो त्यावर अनुस्वार द्यावा

(१) मराठीत अनुस्वार शीर्षबिंदूने दर्शवावा.- तंटा, चिच, आवा, खुटी, कलक.

परतु शीर्षबिंदूने क्वचित् घोटाळा उडत असेल, तर त्याऐवजी परसवर्ण (अक्षर वर्गातील पाचवी अनुनासिक व्यंजन - ड, ञ्, ण्, न्, म्,) लिहावा.- देहांत (शरिरात) रोग ठाणे देतात. (शीर्षबिंदु)

आरोपीला देहान्त (प्राणदंडाची) शिक्षा झाली (परसवर्ण).

दुसऱ्या वाक्यातील देहान्त शब्द पहिल्याप्रमाणे देहांत असा लिहिला, तर अर्थाच्या दृष्टीने घोटाळा उडण्याचा संभव, म्हणून तेथे परसवर्ण योजणे इष्ट होय.

(२) य, र, ल, व, श, प, स, ह ह्या अक्षराच्या पूर्वी येणाऱ्या अनुस्वाराबद्दल मराठीत शीर्षबिंदूच द्यावा.-सिह, सयम, मास

(३) नपुसकलिगी दीर्घ ईकारान्त, दीर्घ ऊकारान्त व एकारान्त नामाच्या शेवटी प्रथमा विभक्तीत उभयवचनी अनुस्वार द्यावा:- मोती-मोत्यें, वावरू-वासरे, केळें-केळी, बोलणे-बोलणी.

अपवाद-शुद्ध मराठी शब्द-पाणी, लोणी, गुळवणी यांच्यावर अनुस्वार देऊ नये.

(४) लिगानुसार ज्याची रूपे बदलतात अशा विशेषणाच्या एकवचनी एकारान्त व अनेकवचनी ईकारान्त रूपावर अनुस्वार द्यावा:-चागळें (फळ), चागळीं (फळे).

(५) हास, धाव, केस, काच, सावळा, कोवळा या शब्दावर अनुस्वार देऊं नये.

जेथे अनुस्वारांमुळे अर्थभेद होत असेल त्या शब्दावर अनुस्वार द्यावा:—नांव (माणसाचें)—नाव (नौका), पांच (संख्या)—पाच (रत्न).

(६) मी, आम्ही, तुम्ही ह्या सर्वनामाच्या प्रथमेच्या रूपांवर अनुस्वार देऊं नये:—मी जातो आम्ही गेलो, तुम्ही गेला

परंतु हे शब्द तृतीया विभक्तीत असता त्यांच्यावर म्यां—प्रमाणे अनुस्वार द्यावा:—मी ते काम केलें आम्ही केले तुम्ही पाहिले.

(७) तू ह्या सर्वनामावर (प्रथमा व तृतीया विभक्तीत) अनुस्वार द्यावा:—तू आहेस, तू केले

(८) नपुसकलिगी एकारान्त सर्वनामावर उभयवचनी अनुस्वार द्यावा:—हे, ही, जें, जी, तें, ती

(९) कांही ह्या शब्दात फक्त का वर अनुस्वार द्यावा, हीवर देऊं नये.

विभक्तिप्रत्यय

(१०) द्वितीया व चतुर्थीच्या ना प्रत्ययावर अनुस्वार देऊं नये.

(११) तृतीयेच्या ने नी या प्रत्ययावर अनुस्वार देऊं नये. आं, एं, ईं, हीं, शीं या प्रत्ययावर अनुस्वार द्यावा.

(१२) सप्तमीच्या ईं, आं ह्या प्रत्ययावर अनुस्वार द्यावा

क्रियापदे

(१३) वर्तमान व भूतकाळात क्रियापदाच्या प्रथमपुरुषी उभय वचनांच्या अती अनुस्वार द्यावा:—

मी—आम्ही करितों.

मी—आम्ही असतों

मी—आम्ही गेलो.

मी—आम्ही होतो.

(१४) भविष्यकाळात **प्रथमपुरुषी उभयवचनी** क्रिया-पदाच्या रूपाच्या अन्तावर अनुस्वार देऊ नये:-

आम्ही जाऊ. मी-आम्ही ते काम करू का ?

(१५) क्रियापदाच्या **प्रथमपुरुषी** रीतिभूतकाळाच्या **उभय-वचनी** रूपाच्या अन्तावर अनुस्वार द्यावा

मी करी आम्ही करू

मी जात असं-जाई आम्ही जात अमूं-जाऊ

(१६) क्रियापदाच्या **द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी** वर्तमान, भूत, रीतिभूत ह्या काळाच्या रूपाच्या अन्तावर अनुस्वार द्यावा
तुम्ही करिता-करा-करीत असा-गेला.

(१७) लिगानुसार बदलणारे क्रियापद नपुसकलिंगी असताना त्याच्या अन्तावर अनुस्वार द्यावा -मूल जाते-गेले त्याने काम केलं.

(१८) भावे प्रयोगात व भावकर्तेरि प्रयोगात क्रियापदाच्या अन्तावर अनुस्वार द्यावा -

रामाने रावणास मारिले. मला फावले.

(१९) प्रथमपुरुषी **नाहीवर** अनुस्वार द्यावा. द्वितीय व तृतीय पुरुषी **नाहीवर** अनुस्वार देऊ नये -मी-आम्ही तें काम करीत नाहीं. तूं नाहीस, तो नाही, ते नाही.

अव्ययें

(२०) अव्ययाच्या अन्तावर अनुस्वार देऊ नये -जेथे, तेथे एकदा, मागे, कधी, खाली, हळू, द्वारा, मुळे, प्रमाणे, पेक्षा, विषयी.

(२१) तां प्रत्ययान्त व ऊ प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययाच्या अन्तावर व तांना प्रत्ययान्ताच्या उपान्त्यावर अनुस्वार द्यावा - बोलता-जाता, देऊ-हसू-रडू (लागला), बोलताना-जाताना.

किरकोळ

(१) राहणे, वाहणे, पाहणे ही रूपें शुद्ध समजावी. वहाणे—वाहाणे, रहाणे—राहाणे, पहाणे—पाहाणे ही अशुद्ध रूपें होत.

(२) कोणता—एखादा ही रूपे शुद्ध होत.

कोणचा—एकादा ,, अशुद्ध होत.

(३) हि हें अव्यय च्छ्व लिहावे परंतु जेथे त्याचा मुद्दा असा अर्थ असेल तेथे तें दीर्घ लिहावें.

(४) हि, च, ना ही अव्यये पूर्व शब्दाला जोडून लिहावी.

(५) हळूहळू, मधूनमधून, मुळमुळ, खुद्दखुद्द इत्यादि शब्दां वर अनुस्वार ठेऊ नये. शिवाय त्याचे दुसरे व चवथे स्वर (समस्थानीय) दीर्घ लिहावे

(६) सुरू या अव्ययावर अनुस्वार नसावा चालू हा शब्द विशेषण असल्यास त्याच्यावर अनुस्वार नसावा —चालू वर्ष.

(७) विनंती शब्द दीर्घान्त लिहावा. शीर ह्या तद्धव शब्दातील उपान्त्य स्वर दीर्घ लिहावा भीति हा तत्सम शब्द इतर इकारान्त तत्सम शब्दाप्रमाणे चालाववा.

८ षष्ठीचा चा प्रत्यय ज्याच्या अंती आहे असे शब्द, आपला हा शब्द व णें प्रत्ययान्त धातुसाधित नामे, याचे सामान्यरूप याकारान्त व एकारान्त करतात त्यापैकी याकारान्त रूप अधिक ग्राह्य होय —

राजाच्या हुकमाप्रमाणे, आपल्या गावाहून, खाण्याच्या पदार्थात, हीं ग्राह्य रूपें होत.

राजाचे हुकमाप्रमाणे, आपले गावाहून, खाणेच्या पदार्थात ही प्रचारात असली तरी अग्राह्य रूपें होत.

[९] लेखनकला

लेखनाच्या पूर्वतयारीचे वर विवरण केलें आहे. परंतु लेखन ही एक कला आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे वक्तृत्वाप्रमाणे लेखनकलेचा उपजत गुण अर्गी असणे, ही ईश्वरदत्त देणगी होय. प्रतिभा ही ईश्वरी देणगी जरी माणसाला लावलेली नसली, तरी अभ्यासाने कलेचे कामापुरते ज्ञान सामान्य माणसाला करून घेता येतें त्याने खटपट करून लेखनाची सामुग्री मात्र नीट गोळा केली पाहिजे.

कादंबरी, लघुकथा, नाटक, काव्य, निबंद कसे लिहावे, यासंबंधी चर्चा लेखनकलेवरील ग्रंथात केलेली असते या ठिकाणी आपणास फक्त निबंदलेखनाचाच विचार करावयाचा आहे.

तरुण लेखक लिहावयास बसला म्हणजे, 'काय लिहावे' हा प्रश्न त्याच्यापुढे उभा राहतो श्रवण व वाचन याच्या द्वारे त्याने पूर्वी जे ज्ञान मिळविले असेल, ती त्याची सामुग्री होय चांगले ग्रंथ वाचले किंवा विद्वानाची व्याख्याने ऐकली म्हणजे निरनिगळ्या विषयाचे आपणास ज्ञान होते चांगले ग्रंथ हे आपले कायमचे गुरु होत. त्याच्यापासून आपणाला उपदेश ग्रहण करता येतो. एवढेच नव्हे तर केव्हाहि अडचण पडली व आपण जे पूर्वी वाचलें ते आपणास बरोबर आठवत नसेल, तर ते ग्रंथ पुनः चाळून आपणाम आपली स्मृति ताजीतवानी करता येईल. वाचन नेहमी सावकाश करावें. म्हणजे ग्रंथाचा सारांश लक्षात राहतो व ग्रंथकर्त्याची विषय प्रतिपादन करण्याची शैली मनात बिबते. प्रत्येक नामांकित ग्रंथकाराची विशिष्ट लेखनशैली

असते. ती समजण्याकारिता ग्रंथ सावकाश वाचले पाहिजेत. घाईने ग्रंथ वाचला, तर सारांश कदाचित तात्पुरता ध्यानात राहील, परंतु ग्रंथकाराच्या लेखनाची कुशलता, तर्कशास्त्रशुद्ध विवेचन, सुंदर शब्दांची व म्हणींची मधूनमधून पेरणी, उपमा व दृष्टान्तांनी विषय रंगविण्याची हातोटी, कथासंदर्भ देऊन आपला विषय वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याची युक्ति, याचे ज्ञान आपणास होणार नाही. या सर्व गोष्टींचा लेखनशैलीत अंतर्भाव होतो

लेखनातील विचाराला आत्म्याची उपमा दिली, तर लेखनशैली हे मानवी शरीर होय विचार म्हणजे पौष्टिक दूध व ज्या सुंदर चादीच्या पेल्यात ते प्यावयास दिले असेल. तो पेल्या किंवा ती वाटी ही लेखनशैली होय 'एक नूर आदमी और दस नूर कपडा', या हिंदुस्थानी म्हणीप्रमाणे लेखनशैलीमुळे विचारांचे सौंदर्य वाढते.

वाचकाने ग्रंथ वाचताना नेहमी न्यायाधीशाची वृत्ति ठेवावी. दोन्ही बाजूचा नीट विचार करावा ग्रंथकाराचे म्हणणे लक्षात घ्यावेच, पण त्या प्रश्नाला दुसरी बाजू आहे काय, हा प्रश्न आपल्या मनाला करावा आणि नंतर निःपक्षपाती दृष्टीने ग्रंथकाराचे म्हणणे आपणास कितपत पटते हे ठरवावे वाचनानंतर चिंतन व मनन यासाठी अवश्य आहेत आपल्या मनाने एकदा निर्णय दिला, म्हणजे वाचलेल्या ग्रंथाची लेखनद्वारा चर्चा करून पहावी. वाचनाने माणसाचे ज्ञान वाढते, पण लेखनाने ते पक्के होते.

[१०]

मिया मूठभर व दाढी हातभर

कोणत्याहि विषयावर लिहिण्यापूर्वी प्रथम मुद्दे काढावे नंतर मुख्य मुद्दे कोणते व आनुषंगिक कोणते, हे तारतम्याने ठरवावे. मुद्द्याचे हे वर्गीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. नाहीपेक्षा लेख लिहिताना गौण मुद्द्यानीच लेखाची अर्वा अधिक जागा अडावयाची, आणि 'आठ हात लाकूड तर नऊ हात ढलपी' असा प्रकार व्हावयाचा. प्रतिपाद्य विषय बाजूला राहून प्रस्तावनेतच सर्व खर्च व्हावयाचा. नमनालाच धडाभर तेल जाळणारे हरदास-पुराणिक पुढे नाइलाजाने कथाकीर्तनाचा आख्यानाचा मुख्य भाग आखडता घेतात.

त्यामुळे विषयाचे प्रथम मुद्दे काढून प्रत्येक मुद्दा एका स्वतंत्र परिच्छेदांत चर्चेस घ्यावा. एका परिच्छेदात अनेक मुद्दे कोवू नये, किंवा एकाच मुद्द्यापायी दहापाच परिच्छेद खरडू नये. मुद्द्याचा अनुक्रम ठरविणे फार महत्त्वाचे आहे एका मुद्द्यातून दुसरा मुद्दा सहजगत्या निघाला, असे वाचकाना वाटले पाहिजे. याकरिता प्रत्येक परिच्छेदातील शेवटल्या वाक्यात, पुढल्या परिच्छेदात चर्चित्या जाणाऱ्या मुद्द्याची किचित् सूचना असावी

प्रत्येक परिच्छेदात, प्रथम मुद्दा स्पष्ट शब्दात मांडावा प्रारंभी एखाद्या कठिण शब्दाची व्याख्या द्यावी, किंवा फोड करून त्याचा अर्थ विस्ताराने द्यावा. नंतर त्या मुद्द्याला पोषक असे दृष्टान्त द्यावे दृष्टान्त नेहमीच्या परिचयाचे असावेत. क्लिष्ट व वाकडे तिकडे असू नयेत. परिच्छेदांतील वाक्यांत तर्कशुद्ध साखळी असावी. म्हणजे एका वाक्यातून दुसरे वाक्य सहज निघाले, असे वाचकास वाटले

पाहिजे. नाहीपेक्षा वाटेंत ठेच लागल्याप्रमाणें वाचक अडखळून तेथे थाबेल.

विषयाची प्रसंगी पुनरुक्ति करून, त्याचा वाचकाना कदापि विसर पडू देऊ नये. निबधाचा विषय वाचकाच्या नजरेसमोर सारखा खेळला पाहिजे. विषयाची पुनरुक्ति मोठ्या खुबीने केली पाहिजे, नाहीपेक्षा ती कंटाळवाणी होईल. गुणाकार किंवा भागाकार शिकविताना अनुभवी शिक्षक, ज्याप्रमाणे निरनिराळी व्यवहारी उदाहरणें घालून मुलाना त्या विषयाची फोड करून देतो व त्याच्याकडून गुणाकार-भागाकाराची शेकडो उदाहरणें करून घेतो, तीच युक्ति लेखकानेहि या बाबतीत योजिली पाहिजे. निबधाच्या प्रारंभीच्या परिच्छेदांत विषयाची व्याख्या द्यावी व अखेरच्या परिच्छेदांत विषयाचा उपसंहार करावा. उपसंहार करताना आपलें म्हणणे सारांशरूपाने स्पष्ट करावे

कठिण किंवा महत्त्वाच्या कल्पनांचा विस्तार करावा, व सामान्य किंवा सोप्या कल्पना मोजक्या शब्दांत मांडाव्या. आपला विषय, आपली विवेचनपद्धति व आपला निर्णय वाचकाना पटला पाहिजे, ते लेखकाने लक्षात ठेवावे. मराठी भाषेचे वाक्प्रचार व म्हणी याचा पूर्वी अभ्यास केला असला, तर निबध चांगला रंगविला येतो. लेखनांत यांमध्य मराठी म्हणींची व वाक्प्रचारांची पेरणी मजूनमजून केल्याने लेखन परिणामकारक होतें. कारण या म्हणींमधे लोकांचे अनुभव व लोकाना पटलेले सिद्धान्त, थोडक्यात सूत्ररूपाने ग्रथित केले असतात. तेव्हा या विषयाचा अभ्यास नेहमी करित जावा.

[११]

अलंकार

निबधाची भाषा अलंकारानी नटविता येते, म्हणी व वाक्प्रचार यांनी सजविता येते, आणि कविताचे उतारे व सुभाषिते यांनी रंगविता येते. प्रत्येक नामाकित लेखकाची विशिष्ट प्रकारची **लेखनशैली** असते. लेखनशैली याच गोष्टीवर पुष्कळ अशी अवलंबून असते. नामाकित लेखकाच्या निबधाचा बारकाईने अभ्यास केल्यास, तुम्हालाहि अलंकार कोठे व कोणत्या प्रमाणात घालावे हे कळू लागेल. साधे पण अन्वर्थक शब्द, सरळ सोपी वाक्ये व तर्कशुद्ध मांडणी, याच्यामुळे भाषा जोरदार होते खरी परंतु अलंकारानी तिला सौंदर्य प्राप्त होते.

एखाद्या बाईने अलंकार फार घातले तर ती जशी बेढव दिसते, तीच गोष्ट भाषामुदरीलाहि लागू आहे. भाषेत अलंकार असले तरी ते बेताचे असावेत. आपण जे लिहू त्याचा अर्थ केवळ वाचकाना समजून भागणार नाही, तर ज्या वत्सल, करुणरमात्मक, दुःखद, स्फूर्तिदायक, वीर्यशाली, भयप्रद अथवा रोमान्ताकारी प्रसंगाचे आपण आपल्या लिखाणात वर्णन करू, त्यांना अनुरूप अशा करुण-क्रोध-आनंद-वीर्यादि भावना वाचकाच्या मनात आपले लिखाण वाचून उचवळल्या पाहिजेत, अशी महत्त्वाकांक्षा लेखकाने बाळगणं वाईट नाही. प्रयत्नाने काय साध्य होत नाही? 'प्रयत्ने वाळूचे कण रंगडितां तैलहि गळे'

अलंकाराचे दोन भाग पडतात, **शब्दालंकार** व **अर्थालंकार**. शब्दालंकाराचा काव्यात उपयोग करतात, गद्यात सहसा करीत नाही. काव्यात देखील शब्दालंकारांना कोणी फारशी किंमत देत

नाही. अर्थालकारांचेंच काव्यातहि महत्त्व मानलें जातें. कारण शब्दालंकारामुळे भाषा कृत्रिम बनते. **अनुप्रास** (तोच तो शब्द किंवा तेंच तें अक्षर वाक्यात अनेक वेळा येणे) व **यमक** (कवितेच्या चरणातील शेवटली अक्षरे एकसारखी असणे) हे मुख्य शब्दालंकार होत. श्री० **राम गणेश गडकरी** (कवि **गांविंदाग्रज**) याच्या नाटकातील, विशेषतः **प्रमसंन्यास** व **राजसंन्यास** मधील भाषा अतिशय अनुप्रासयुक्त आहे व त्यामुळे ती बरीच क्लिष्ट व कृत्रिम बनली आहे, आणि तिचे स्वभावसौंदर्य त्यामुळे साहित्यिक लोपले. **शब्दालंकाराचा गद्य लिहितांना तरी हव्यास न धरणें इष्ट होय.** क्वचित् एखाद्या स्थली अर्थानुरूप नाद करणारा उचित शब्द आढळला म्हणजे तो वाचून मनाला गुदगुल्या होतात, यात शका नाही. ‘रामाने गोविंदाला शिब्या दिल्या, तेव्हा गोविदाने सतापून उलट रामाला **जांझ्याने** मारलें’ जोडा हा ग्राम्य शब्द असूनहि येथे कानाला बरा वाटतो. परंतु **जांझ्यांन** याऐवजी ‘**उपानहाने** मारले’, असा शब्दप्रयोग खात्रीने कानाला कटु भासेल. उपानह व जोडा या शब्दाचा अर्थ एकच, पहिला संस्कृत तर दुसरा मराठी, पहिला ललित व दुसरा जड ! तेव्हा ललित, मधुर, संस्कृत शब्द वापरून वाक्य नेहमीच सुंदर होतें, असे नाही. **शब्द अर्थानुरूप नादकारी असावे.**

अर्थालकारात **उपमा** हा मुख्य अलंकार होय. ‘तानाजी फार शूर होता’ या वाक्यापेक्षा ‘तानाजी **सिंहासारखा** शूर होता’, हे वाक्य मनाला अधिक रुचते व पटते. **गड आला पण सिंह गेला**, ह्या शिवाजीमहाराजांच्या तोंडच्या वाक्यात, तानाजी हाच सिंह असे **रूपक** साधलें आहे. तानाजी लढत असताना **जणूं** दुसरा **कृतान्त** भासला ! हें **उत्प्रेक्षा** अलंकाराचे उदाहरण होय.

लेकी बोलें, सुने लागे या प्रकाराला अन्योक्ति असें म्हणतात. कचेरीतील कारकुनाचें वर्णन वाचताना जर खालील वाक्य आढळले, तर ती अन्योक्ति ठरेल - 'गाढवाच्या पाठीवर कितीहि गोण्या लादल्या तरी ती सहसा कुरकुरत नाहीत' 'मी श्रीमत झालो तर चोर माझ्या घरी चोरी करतील, या भीतीने द्रव्यसपादण्याचा प्रयत्न माणसाने कधीच करू नये का? पुढेमागे आग लागेल म्हणून गाढव्या माणसाने गाढव्याकरिता घर बांधू नये, असा उपदेश कितपत समजसपणाचा ठरेल?' यात दृष्टान्त व प्रश्नालंकार दोन्ही साधले आहेत 'तो वाऱ्यापक्षाहि जलद पळाला', हे अतिशयोक्तीचें उदाहरण होय अलंकाराची भाषेत अतिशयोक्ति मात्र होऊ देऊ नये

विद्यार्थ्यांनी श्री० वा गो आपटे किंवा श्री० वि वा. भिडे यांची म्हणी व वाक्प्रचाराची पुस्तके मधूनमधून चाळली, व काही इंग्रजी-मराठी-संस्कृत मुभाषिते फुरसतीने पाठ करून ठेवलीं, तर निबध लिहिताना त्यांना त्याचा प्रसंगविशेषी उपयोग करून भाषा रंगविता येईल. पण अभ्यास व पूर्वपरिश्रम केले असले, तरची ही गोष्ट !

[१२]

निबंधांचे तीन मुख्य प्रकार

(१) वर्णनपर निबंध

पाहिलेल्या व्यक्तीचे, स्थलाचे, वस्तूचे किंवा अनुभवलेल्या प्रसंगाचें, पाल्हाळ न करता, पण सविस्तर व चटकदार वर्णन करणे.

हे निबध लिहावयास फारसे कठिण नसतात. मुलांना आरंभी हेच निबध लिहावयास देतात हे निबध चागले लिहिता आले, तरच इतर प्रकारचे निबध चागले लिहिता येतील. या निबधार्ची

निरीक्षण व मांडणी ही दोन प्रमुख अंगे होत. वर्ण्य विषयाचें निरीक्षण बारकाईने करावें

विषयाची मांडणी करताना खालील गोष्टी लक्षात ठेवाव्याः—

(अ) सामान्य गुण प्रथम थोडक्यात वर्णन करावे. विशेष गुण नंतर विस्ताराने सागावे.

(आ) बारीक सारीक गोष्टीचे वर्णन करू नये. त्यामुळे निबध पाह्याळिक व कटाळवाणा होणार नाही. निबडक गोष्टीचेच वर्णन केलें म्हणजे निबंध मनोरंजक होतो.

(इ) भाषा विषयानुरूप असावी. ताजमहालाचे वर्णन मुद्र व ललित शब्दांनी करावे, युद्धाचे वर्णन कठोर व रूक्ष शब्दांनी केले तर चालेल.

(ई) वर्णन प्रमाणशीर असावे. दूरच्या भागाचे प्रथम वर्णन करून नंतर जवळच्या भागाचे वर्णन करावे.

(उ) माणमाला दोन हात, दोन पाय, दोन डोळे असतात, किंवा त्या वाड्याला इतक्या खुट्या व खिडक्या होत्या, अशी सागोपाग माहिती देत बसून निबंधाची जागा अडवू नये.

वर्णनाचे विषय — शहर, यात्रा, किल्ले, उत्सव, समारंभ, खेळ, बाग, शाळा, प्राणिसंग्रहालये, कोर्टाचेंच्य़ा, इमारती, स्वतःचे राहणें घर, पशुगक्षी, वनस्पती, कारखाने, यंत्रे, प्रवास, सृष्टिचमत्कार, कला इत्यादि

कांही वर्णनात्मक निबंधांचे आराखडे

(१) **कापूस**—कोठे पिकतो ? पिकास लागणारी जमीन व हवामान रोयट्याचें वणन कापूस केव्हा व कसा तयार होतो ? कापसाचा कपडा कसा तयार करतात ?

सरकी काढणें, सूत कातणें, विणणें या क्रिया. कापसाचा मनुष्यांना उपयोग.

- (२) **आंबा**—झाडाचें वर्णन. आंब्याच्या जाती—रायवळ व कलमी, कलम कसे बाधतात ? फळाचें वर्णन व स्वाद, उपयोग, उत्पन्न, आंबे कोठें होतात ? आवश्यक हवामान. पोर्तुगीज लोकाचें स्मारक—
- (३) **दगडी कोळसा**—वर्णन, खाणीतून कसा निघतो, महत्त्व, लोखंड व कोळसा याचा संबंध, कोळसा व आधुनिक यांत्रिक सुधारणा, इंग्लंडचे वैभव
- (४) **उंट**—वर्णन, पाण्याशिवाय पध्दत-वीस दिवस जगण्याची शक्ति, वाळवटी प्रदेशात उपयुक्तता, वाहतुकीचें साधन, ऐतिहासिक काळातील साऱ्णीम्बार.
- (५) **मार**—वर्णन, पाय व पिसारा, सरस्वतीचें वाहन व पवित्रता, उपयुक्तता, स्वभाव व सवयी, कवींचा आवडता वर्ण्य विषय
- (६) **डांस**—गटारातील व डबक्यातील कीटक, उत्पत्ति, जन्माच्या चार अवस्था, डांस व मलेरिया, तापाची साथ, ती परिहार करण्याचे उपाय.
- (७) **दसरा**—नवरात्राचा शेवटचा दिवस, आश्विन शुद्ध १०, पौराणिक कथा—रामरावणयुद्ध, मराठेशाहीतील सीमोल्लघन, सरस्वतीपूजन-हत्यारपूजा, सोने लुटून आणणे व आप्तेष्टांना वाटणे, साडेतीन मुहूर्तपैकी मुख्य मुहूर्त.
- (८) **आठ्यापाठ्या**—खेळाचें महत्त्व, नियम, खेळाडूच्या आगचे गुण, विन खर्चाचा खेळ, व्यायाम, संघ-व्यायाम, शारीरिक व नैतिक फायदा.

- (९) **यात्रा**—हेतु, सामान, प्रवासाची साधने—आगगाडी, आगबोट, मोटार प्रवासातील अनुभव व परमुलखातील चालीरीती, तीर्थांचे वर्णन, देवळांचे वर्णन, फायदा.
- (१०) **शहर**—नाव, आख्यायिका, स्थलनिश्चिती, स्वाभाविक मर्यादा, हवापाणी, शहराची माडणी, प्रमुख पेठा, प्रेक्षणीय इमारती. लोकांचे आचार-विचार, भाषा, धंदे व कारखाने.
- (११) **किल्ला**—स्थलनिर्देश, ऐतिहासिक माहिती, आख्यायिका, वर्णन, भोवतालच प्रदेश, वर्तमानकालीन स्थिति, सामाजिक व राजकीय महत्त्व, मनात आलेले विचार
- (१२) **कारखाना**—वर्णन, इतिहास, सामग्री, कच्चा माल, कृति, गुणधर्म, उपयोग, नफातोटा, व्यापार, देशाची भरभराट.
- (१३) **सृष्टि-चमत्कार**—व्याख्या, उत्पत्ति, कारणे, शास्त्रीय मीमांसा, देखाव्याचे सामान्य वर्णन, स्थित्यंतर, फायदे व तोटे, लोकभ्रम, ईश्वरी क्षोभ.
- (१४) **शाळा**—नाव, शिक्षण, शिक्षक, नावाजलेले विद्यार्थी, पूर्वइतिहास, सस्थेची वाढ, आजचे स्वरूप, इमारत, बाग, खेळाचे मैदान. प्रयोगशाळा, आखाडा.
- (१५) **कला**—उत्पत्ति कोठे झाली, इतिहास, प्रसार, सुधारणा, वाढ, यापुढील ध्येय, मानवजातीचा फायदा, ज्ञान व कला.

खालील विषयावर वर्णनात्मक निबंध लिहा:—

१ दिल्ली, काशी, नागपूर, मुंबई, जबलपूर.

२ शालागृह, महाराजबाग, अजबबगला, अंबाझरीचा तलाव.

- ३ घोडा, गोमाता, मधमाशी, कुत्रा, पोपट.
- ४ लिबू, सत्रें, गुलाब, गहू, तादूळ, ताडीचें झाड, चिच.
- ५ ज्वालामुखी, धरणीकप, वादळ, पाऊस, समुद्र, हिवाळा.
- ६ फुटबाल, खोखो, हुतुतु, क्रिकेट
- ७ कापडाची गिरणी. सिमेंटचा कारखाना, कोळशाची खाण, मॅगनीझ.
- ८ दिवाळी, गुढीपाडवा, नाताळ, कृष्णजन्म.
- ९ सर्कस, सिनेमा, नाटक, जादूचे खेळ.
- १० फोनोग्राफ, शिवण्याचें यंत्र, स्टोव्ह, बिनतारी तारायंत्र, विजेचा दिवा
- ११ छापण्याची कला, कोलब्रसाचा प्रवास, गायनकला.
- १२ ताजमहाल, गोल घुमट, रामटेक, भेडा घाट, नर्मदा नदी.
- १३ तुमच्या घरातील तान्हे मूल, तुमचे आवडते पुस्तक, तुमचा आवडता खेळ, सुंदर चित्र, भाजी बाजार, दडार यात्रा, चादणी रात्र, कुस्तीची दगल, आग, पावसाळ्यातील सध्याकाळ

[१३]

दुसरा प्रकार

कथनपर निबंध

कथा किंवा गोष्ट सांगणे, हे या निबंधाचे मुख्य स्वरूप होय. या भागात खालील पोटभाग पडतात—

(१) ऐतिहासिक अथवा अर्वाचीन काळांतील थोर व्यक्तींचीं चरित्रें— अहिल्याबाई, अशोक, अकबर, बाजीराव पेशवे, शिवाजीमहाराज, विष्णुशास्त्री

चिपळूणकर, दयानंद सरस्वती, आगरकर, कोल्हापूरचे शाहू छत्रपति, राणी लक्ष्मीबाई, नामदार गोखले, महाराणी विक्टोरिया, हरिभाऊ आपटे, रामदास स्वामी, तुकाराममहाराज, किलोस्कर.

(२) पौराणिक अथवा ऐतिहासिक अथवा सामाजिक अथवा उपदेशपर कथा—वाचलेल्या किंवा ऐकलेल्या कथा थोडक्यात सगतवार सांगणें. कथेचा प्रथम सारांश काढावा व मग तो थोडक्यात नीट व्यवस्थित मांडावा.

उदाहरण—अभिमन्युवध, गड आला पण सिंह गेला, नागपूरचा पहिला प्लेग, गजेन्द्रमोक्ष, विद्यार्थिदशतील अनुभव, पानिपतची लढाई, शाळेचे संमेलन, तुम्ही सुट्टी कधी घालविली, तुम्ही केलेली यात्रा, उत्तर ध्रुवाचा शोध, गावजेवण, तुमच्या मित्राच्या विवाहप्रसंगाची हकीगत, कोल्ह्याचे चातुर्य, तुम्ही पाहिलेला खेळाचा सामना

या दोन्ही प्रकारच्या निबधान कथासूत्र प्रारंभापासून अखेरपर्यंत कायम असतें, म्हणूनच त्यास कथनपर निबध म्हणतात. बाकी वस्तु, व्यक्ति, प्रसंग व व्यक्तीचे कार्य, याचे वर्णन या निबधात करावेच लागते. एरवी कथा चटकदार वठणार नाही.

(३) काल्पनिक कथा—तुमच्या चातुर्थाची चागलीच परीक्षा या प्रकारच्या निबधात होईल. तुम्हाला आपल्या कल्पनेवर चागली भिस्त ठेवली पाहिजे. उदाहरणें:—

एका रुपयाचे आत्मवृत्त, मी राजा झालों तर, चंद्रावरील स्वारी, माझे स्वप्न, आदर्श खेडेगाव, म्हाताऱ्या घोड्याची कैफियत,

टांचणीने सांगितलेली गोष्ट, बहाण कुरकुर काय बोलते ? कावळ्या-
ची कावकाव.

**काल्पनिक निबंध कधी कथापद्धतीने तर कधी संवाद-
पद्धतीने लिहून पहावे.** परीक्षेत मात्र मुद्दाम तसें स्पष्ट सांगितल्या-
शिवाय संवादात्मक निबंध लिहूं नये.

कांही आराखडे

१ **चरित्र**—कुलवृत्तान्त, मातापिता, जन्म, शिक्षण, मुलाचे पाय
पाळण्यांत दिसतात, कौटुंबिक माहिती, पराक्रम, जीवित-
कार्य, मृत्यु, स्वभाव, चरित्राचें महत्त्व, चरित्रापासून
ध्यावयाचा बोध.

२ (अ) **तुम्हीं सुट्टी कशी घालविली?**—सुट्टी कधी लागली,
कशाबद्दल, काय विचार केला ? मार्गांतील अडचणी,
त्या कशा दूर झाल्या ? तुमचें ध्येय कितपत साधलें,
आलेले कांहीं मनोरंजक अनुभव व त्यांमुळें लाभलेलें
ज्ञान, हातून झालेल्या चुका, घेतलेला धडा.

(आ) **मित्राचें लग्न**—लग्न कोठें झालें, प्रवासवर्णन, व्याखांची
माहिती, वधूचें वर्णन, भोजनसमारंभ, रुसणीं-फुगणीं,
मिरवणूक, मित्राचा स्वभाव, थडामस्करी.

(इ) **शाळेचें संमेलन**—चिटणिसाची निवडणूक, सन्मान्य
अध्यक्षांची निवड, त्यांचें भाषण, बक्षिससमारंभ, बैठे
खेळ व मैदानी खेळ, नाटक, चहापार्टी, सहभोजन,
भांडणें व त्यांचें निरसन, संमेलनाचा मूळ हेतु, तो
कितपत पार पडला ?

३ (अ) **एका रुपयाचें आत्मवृत्त**—जन्मापूर्वींचे क्लेश, टाक-साळीतून बॅकेंत, तेथून मारवाडी दुकानदाराकडे, तेथून एका सुंदर मुलीकडे, चिक्कणमामाच्या घरचा बंदिवास, कॉलेज विद्यार्थ्याची बेपर्वाई, खिशातून साडलो भिकाऱ्याला सापडलों, मळकट चिंध्यातील राहणी.

(आ) **चंद्रावरील स्वारी**—प्रवासाची तयारी, अपूर्व विमान, गुरुत्वाकर्षण नष्ट झाले, चंद्रलोकातील विलक्षण थंडी, निर्मनुष्य व उजाड प्रदेश, विझलेले ज्वालामुखी, ओसाड मैदाने व कोरडे समुद्र, अगात आलेली विलक्षण शक्ति, २५ फूट उंच उडी, पण खायला अन्न नाही.

(इ) **म्हातारा घोडा**—पूर्व आयुष्यातील मजा, शर्यत जिंकली तेव्हाचे वैभव, आजची स्थिति, तुलना.

मुलगा—तेव्हा तुझी किंमत काय होती ?

म्हातारा घोडा—तेव्हा दहावीस हजारानी माझी किंमत करीत, पण आता मला कोणी ५ रुपयाला देखील विकत घेणार नाही.

मुलगा—तुझ्या आयुष्याचें परिवर्तन कसे कसे झाले ?

म्हातारा घोडा—मालकाच्या खाशा स्वारीचा घोडा, नंतर घरगुती, सुंदर टाग्याचे जोखड वाहणारा, नंतर भाड्याच्या टागेवाल्याजवळची दुस्सह राहणी, हल्लीचे कटाळवाणें जीवन.

मुलगा—हल्ली तुझ्यावर मालकी कोणाची ?

म्हातारा घोडा—कोणाचीच नाही. पण हें स्वातंत्र्य काय कामाचें ? पोटाची पचार्ईत पडते. निवाऱ्याला ठिकाण नाही.

मुलगा—तुला पेन्शन देत नाही का ?

म्हातारा घोडा—सध्या तरी पेन्शनीचा कायदा फक्त माणसाना लागू आहे, घोड्याना तो लागू नाही.

मुलगा—मी मोठा झाल्यावर कायदेमंडळाचा सभासद होईन आणि जनावरानाहि त्याच्या कामगिरीबद्दल म्हातारपणी बैठे पेन्शन द्यावे, असा ठराव तेथे पास करून घेईन.

म्हातारा घोडा—बाळ, सर्व म्हातारीकोतारी जनावरे तुला त्याबद्दल आशीर्वाद देतील.

[१४]

निबंधांचा तिसरा प्रकार

विवेचनपर निबंध

निबंदलेखनाची ही शेवटची पायरी होय. मुले मोठी झाली म्हणजे त्यांना असलेच निबंध लिहावयास देतात. वर्णनपर निबंध लिहिताना पदार्थाचे निरीक्षण बारकाईने केले म्हणजे काम भागते कथनपर निबंधात वाचलेल्या कथेचा किंवा चरित्राचा सारांश चांगला आठवून सगतवार मांडता आला, म्हणजे पुरतें परंतु हे निबंध लिहिताना एवढ्यानेच केवळ भागत नाही. निरीक्षण व वाचन यांच्या जोडीला **चिंतन व मनन यांचें साहाय्य घ्यावें लागतें** दोन्ही बाजूचा नीट विचार करून त्या विषयाची सांगोपांग चर्चा करावी लागते. कधी एखाद्या हुषार वकिलाप्रमाणे दुसऱ्या पक्षाची टर उडवून आपल्या पक्षाचे समर्थन करावे लागते. तर दुसऱ्या वेळी न्यायाधिकाऱ्याची भूमिका स्वीकारून दोन्ही बाजूचा निःपक्षपाती दृष्टीने विचार करून न्याय करावा लागतो व निवाडा द्यावा लागतो.

असा निबंध लिहिताना—

- (१) प्रथम सिद्धान्त माडून त्याचें स्पष्टीकरण करावें—**विषय-प्रवेश, विषयोपन्यास.**
- (२) विषयाचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरिता एखादी गोष्ट सागावी, किंवा एखादा दृष्टान्त द्यावा, व उदाहरणें सागावी.
- (३) विषयांत विरोधाभास किंवा विरोध असल्यास, तो स्पष्टपणें मांडावा
- (४) विषयाच्या अनेक बाजूचें दिग्दर्शन करून, आपणास जी महत्त्वाची बाजू वाटते तिच्या विवेचनावर जोर द्यावा.
- (५) स्वतः ला आवडणारी अशी, त्या विषयाची सर्वसामान्य व्याख्याहून निराळी व्याख्या करावी.
- (६) **उपसंहार** करताना थोडक्यात **सिंहावलोकन** करावे. आपल्याला पोषक असे दुसऱ्या ग्रथातील उतारे द्यावे किंवा योग्य त्या कवितांच्या ओळी उद्धृत कराव्या. हे निबंध लिहिताना **विषयांतर होणार नाही अशी खबरदारी** घ्यावी. नाहीपेक्षा निबधात विस्तारलेला पसारा आपल्याला आवरता येणार नाही. **तुलना व विरोध** याचा योग्य उपयोग केल्याने हा निबंध रंगतो. निबंधाचें विवरण तर्कशुद्ध असावें.

कांही आराखडे

- (अ) **म्हणी** किंवा **वाक्प्रचार** किंवा **सुभाषितें**—स्वरूप—सूत्रबद्ध ज्ञान, म्हणी कशा बनतात, त्यांचा प्रसार कसा होतो, त्या लोकाना पटकन् कां पटतात ? म्हणींचे प्रकार—पुरुषी म्हणी व बायकी म्हणी, धंद्यांमुळे प्रचारांत आलेल्या म्हणी, म्हणी व जातिभेद. व्यावहारिक व

पारमार्थिक म्हणी. त्याचा भाषेत उपयोग. त्यांचें महत्त्व.

(आ) **इतिहास**—व्याख्या, ऐतिहासिक चरित्रें व राजकारण याचा मिलाफ, सामाजिक परिस्थितीचें दिग्दर्शन, इतिहासाविषयी लोकांची अनास्था, सत्य व इतिहास याचा सबध, लेखकाचा चप्पा, इतिहासाची व्यापक व्याख्या, इतिहासाचा बोध.

(इ) **ग्रंथ, मासिकें व वर्तमानपत्रें**—उतरत्या प्रमाणात आयुष्य कमी पण चटकदारपणा वाढता, तत्कालीन महत्त्वाचें लिखाण व चिरजीव लिखाण, मासिके हा मधला दुवा, ज्ञानप्रसार, लोकशिक्षणाचें साधन, भाषेची वाढ, कलाचा परिपोष, वर्तमानपत्राचे वैशिष्ट्य—राजकारण, मतप्रचार, साक्षरता, लोकजागृति.

(ई) **ज्ञानाचा पराक्रम**—रानटी समाज व सुधारलेला समाज, शास्त्रीय शोध, वाहतुकीची साधने, जग लहान झाले, विश्वबधुत्वाचा उदय, माणसाच्या शक्तीची वाढ व त्याला मिळालेली फुरसत.

(उ) **सहकारी पतपेढी**—काटकसर, द्रव्यसंग्रह करण्याची जागा, लोकांची गरज भागविणें, अडीअडचणीला मदत, सावकाराचा जुलूम, बहुभाव, सहकार्याचे फायदे.

(ऊ) **विमा**—आयुष्याची क्षणभंगुरता, कर्ता मनुष्य गेला म्हणजे त्याच्या ससाराची होणारी धुळधाण, आजचे बेकारयुग, म्हातारपणाची तरतूद, विम्याचे प्रकार, सक्तीची शिल्लक, काटकसरीची सवय.

(ए) **दुष्काळ**—शेतीवर अवलंबून राहणारे देश, पावसाचा अनिश्चितपणा, दुष्काळातील लोकांचे हाल, वाहतुकीची

साधनें, सार्वजनिक कल्याणाची बाधकामें सुरू करणें, वैयक्तिक दानधर्म, बी-बियाण्याचा फुकट पुरवठा, सारामाफी किंवा तहकुबी देणें, दुष्काळानंतर.

- (ऐ) **धंद्याची निवड**—आपली आवड, आपला अभ्यास, आपल्या सवयी, जातिभेदाची जुनी कल्पना आज मोडली, प्रकृति व धदा, भाडवलाची अनुकूलता, प्रामाणिकपणा, चिकाटी व उद्योग.
- (ओ) **स्त्रीशिक्षण**—समाजाची दोन प्रमुख अंगे-स्त्री व पुरुष, रथाची दोन चावें, पत्नी ही पतीची सहचरी असते, ससारातील भागीदारी, स्त्रियांचे विशेष गुण, त्यांना अनुरूप शिक्षण, बालसगोपन व मुलाचें शिक्षण, प्राचीन काळातील विद्वान् स्त्रिया, जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी.
- (औ) **अस्पृश्यता**—हिंदुधर्माला कलक, देऊळ कसें बाटते ? देव अपवित्र आहे काय ? मुसलमान व ख्रिस्ती हे परधर्मी पण त्याचा विटाळ नाही, घोर अन्याय, सार्वजनिक जागा व विटाळ, अस्पृश्य समाजाची कामगिरी व थोरवी, उच्च वर्णिय हिंदूंचे कर्तव्य
- (अ) **जातिभेद**—धद्यावरून जाती पडल्या, धर्म व रूढी, काल्पनिक उच्चनीचत्व, राष्ट्राची छकले, राष्ट्रीय भावनेस विरोध, रोटीबद व बेटीबद. जातिभेद नष्ट कसा करता येईल ?
- (अः) **शहरांतील व खेड्यांतील राहणी**—कृत्रिम व स्वाभाविक, बौद्धिक साधनें व निसर्गसौंदर्य, महागाई

व स्वस्ताई, कोंदट व स्वच्छ वातावरण, बडेजाव व गरिबाशीं मैत्री, पुस्तकी ज्ञान व अनुभवी ज्ञान.

- (क) शाळेंत धार्मिक शिक्षण दिलें जावें का?—
बौद्धिक व शारीरिक शिक्षणाची सोय, नीतिशिक्षणाची सोय, धर्माचा पाया नसला तर नीतिशिक्षण कितपत शक्य आहे ? अडचणी, नाना पथ व धर्म, तडजोड.
- (ख) शीलं परं भूषणम्—शीलाचें महत्त्व, इतर अलंकार, सपत्ति, विद्या व शील याची तुलना, समाजात शील-वताचा होणारा सन्मान, शीलात मोडणारे सद्गुण, धर्म, रामचंद्र, शिवाजी, अहिल्याबाई ही उदाहरणे.
- (ग) स्वच्छता—आरोग्य, अस्वच्छतेने रोगाची साथ पसरते, रोगजतूची वाढ, खाणेपिणे, कपडेलेत्ते, राहणी, सवयी

खाली दिलेल्या विषयावर निबध लिहा.—

- (१) प्रामाणिकपणा, आरोग्य, शौर्य, मैत्री, व्यवहारचातुर्य, स्वावलंबन, स्वाभिमान, स्वदेशाभिमान, राजनिष्ठा, आज्ञाधारकपणा, व्यायाम, प्रसगावधान, आत्मसंयमन.
- (२) मोफत वाचनालये, रेलवे, पोस्ट, कालवे, खानेसुमारी, दवाखाने, म्युनिसिपालिट्या, विमाने, जलपर्यटन, सध-व्यायाम व खेळ, कायदेमंडळे, ग्रामपंचायती.
- (३) संहति. कार्यसाधिका, मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात, लहानपण देगा देवा—मुगी साखरेचा रवा, मरावें परी कीर्तिरूपे उरावें, प्रयत्नाती परमेश्वर, जैसा बोले तैमा चाले त्याची वदावी पाउलें, निस्पृहस्य नृण जगत्,

पाचामुखी परमेश्वर, टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देव-
पण अगी येत नाही.

- (४) औद्योगिक शिक्षण, लष्करी शिक्षण, नागरिकांचें
कर्तव्य, शेती-सुधारणा, प्रदर्शनापासून फायदे, छापण्या-
ची कला, चलनी नाणी, जाहिराती, वेळेचा सदुप-
योग, मनोराज्य, परीक्षापद्धति, पोषाख, विद्यार्थ्यांचा
व्हास, हिंदूचा अधःपात.
- (५) बालविवाहाची इष्टानिष्टता, देहान्त शिक्षा, युद्धाची
आवश्यकता जगात कितपत आहे ? लेखनस्वातंत्र्य मर्या-
दित असावें का ? निसर्ग व उद्यान, कादंबरीवाचन,
मराठीचा अभ्यास करताना संस्कृत भाषेला कितपत
टाळता येईल ?

[१५]

पत्रव्यवहार

- (१) आरंभी श्री किवा कुशल किवा श्रीगजाननप्रसन्न,
अगर ॐ ब्रह्म असें पत्राच्या मध्यभागी वर लिहावे.
- (२) पत्राच्या उजवीकडच्या वरच्या कोपऱ्यात आपला पत्ता व
गावाचें नाव लिहावे त्याखाली पत्रलेखनाची तारीख
लिहावी पचागाप्रमाणे मिति लिहिली तरी चालेल
- (३) आरंभीचा मायना. पत्राच्या डावीकडून लेखनास
आरंभ करावा.
- (अ) वडिलांस—तीर्थरूप वडिलांचे सेवेशी कृतानेक शिर-
साष्टांग नमस्कार, विनंती विशेष.
- (आ) इतर वडील आप्तांस—तीर्थस्वरूप राजमान्य राजेश्री

(नाव) यांचे सेवेशीं कृतानेक शिरसाष्टाग नमस्कार, विनंती विशेष.

(इ) अपरिचित बरोबरीच्या इसमास—रा. रा.....
.... (नाव) याशी, कृ. सा न. वि. विशेष.

(ई) बरोबरीच्या परिचितांस—कृ. सा. न. वि. विशेष.

(उ) लहानांस—चिरजीव राजेश्री..... (नाव)
यास अनेक आशीर्वाद विशेष

(ऊ) लहान नातलग्नास—चिरजीव ... (नाव)
यास सप्रेम आशीर्वाद विशेष

(ए) वरिष्ठ अधिकाऱ्यास अर्ज—मेहेरबान डेप्युटी
कमिशनरसाहेब जिल्हा वर्धा याचे हुजुरास.—
विनंती-अर्ज असा की,

(४) नंतर विषयवार परिच्छेद पाडून मजकूर लिहावा. पत्र-
लेखनाची भाषा सोपी व घरगुती स्वरूपाची असावी.
पत्रात आपले म्हणणे थोडक्यात पण स्पष्टपणे माडावे.
नातलगाना पत्रे लिहिताना आपलेपणाची भावना
लेखनात प्रगट झाली पाहिजे. आपण काय केले,
काय पाहिले, आपली प्रकृति, आपला अभ्यास,
आपली राहणी, आपण आपला वेळ कसा खर्च करतो,
ही सर्व माहिती नातलगाना व मित्रांना मोकळेपणाने
लिहावी. पत्र वाचून अर्धी भेट झाल्याचे समाधान
आपल्या इष्टमित्रांना लाभले पाहिजे अपरिचिताना
किवा साधारण ओळखीच्या इसमाना पत्र लिहिताना
पाव्हाळ टाळावा, सरळ मुद्द्याशी गाठ घालावी.

आपल्या इष्टमित्राना आपल्या खाजगी आयुष्याचें कौतुक वाटत असलें, तरी इतरे जनाना त्याची पर्वा का वाटावी ? त्याना आपला खासगी वृत्तान्त कटाळ-वाणाच वाटेल, नातलगाना मात्र पत्रातील तोच भाग मनोरंजक भासेल.

एखाद्यापार्शी काही मागणी करावयाची असल्यास नम्रतेने पत्र लिहांव, तरच आपली विनंती मान्य होण्याचा संभव ! स्वाभिमान मात्र कदापि सोडू नये, व दुसऱ्याची खोटी स्तुति करू नये भरमसाट वचनेहि कोणाला देऊ नये

आप्तेष्टाच्या पत्रातील भाषा **प्रेमळ** तर अपरिचिताना लिहिलेल्या पत्राची भाषा **व्यावहारिक** असावी आप्तेष्टा-ना लिहावयाचें पत्र प्रसंगी लाबलचक व खुलासेवार आणि त्यामुळे थोडे पारहाळिक झालें तरी चालेल. व्यावहारिक पत्र मात्र थोडक्यात पण मुद्देसूद व सरळ असावे.

- (५) पत्राचा शेवट, ज्याला पत्र लिहिले असेल त्याच्या योग्यतेनुरूप करावा उदाहरणार्थ—
- (अ) **वडिलांस**—कळावे, सेवेशी श्रुन होय ही विज्ञापना. आपला
- (आ) **बरोबरच्यांना**—कळावे, लोभ असावा ही विनंती. आपला
- (इ) **लहानांस**—कळावें, हे आशीर्वाद तुझा
- (ई) **सरकारी अर्ज**—मेहेरबानास जाहीर व्हावे ही विनंती. आपला नम्र सेवक

(६) पत्राच्याखाली आपली सही करावी नातलगाना लिहिलेल्या पत्रात सहीऐवजी, त्याना परिचित असें आपलें टोपणनांव लिहिलें तरी चालेल.

(७) पत्रावरील पत्ता नीट, सुबक, व्यवस्थित व उतरता असावा

(पहिली ओळ) --- (सपूर्ण नाव व पदव्या)

(दुसरी ओळ) --- (घरनंबर व पेठ,
किवा धंदा)

(तिसरी ओळ) --- (गावाचे नाव)

(चवथी ओळ) --- (जिल्हा किवा प्रात)

(८) आतील मजकुराचे विषयानुरूप परिच्छेद पाडावे. मजकूर चटकदार व सगतवार असावा. आपले पत्र वाचून लोकाना समाधान वाटले पाहिजे.

(९) पत्राची भाषा व्याकरणशुद्ध असावी.

(१०) मित्राना लिहिलेली पत्रे देखील ग्राम्य असू नयेत पत्राची भाषा प्रेमळ असावी, पण पत्र लिहिताना शिष्टाचार सोडण्याचे कारण नाही.

[१६]

परीक्षेचे प्रश्न

टीपः—नागपूर, मुंबई, अलाहाबाद व काशी या विश्वविद्यालयाच्या किंवा बोर्डाच्या मॅट्रिक इंटरमिडीएट किंवा हायस्कूल-सर्टिफिकेट या परीक्षात विचारलेल्या निबंधाचे विषय खाली दिले आहेत.

१ इतिहासाचा अभ्यास	१४ बहुजनसमाजाचें सक्तीचें
२ बालविवाहापासून होणारी	व मोफत शिक्षण
हानि	१५ शिस्तीची आवश्यकता
३ जातिभेद	१६ विद्यार्थ्यांचे शील
४ प्रवासाचे फायदे	१७ राष्ट्रभाषा हिंदी
५ अस्पृश्यतानिवारण	१८ स्वदेशाभिमान
६ शाळातून धर्मशिक्षण	१९ धर्ममाळेपणा
द्यावे काय ?	२० एकी हेच बळ
७ देशोन्नति	२१ लहानपण देगा देवा
८ मातृभाषा हेंच शिक्षणाचें	२२ काव्याचें अध्ययन
माध्यम हवें	२३ भूगोलाचा अभ्यास
९ महत्त्वाकाक्षा	२४ सक्तीचे शारीरिक शिक्षण
१० राष्ट्राला श्रेष्ठत्व कशाने	२५ व्यायाम
प्राप्त होते ?	२६ मद्यपानप्रतिबंधक
११ व्यापारी शिक्षण	चळवळ
१२ औद्योगिक प्रदर्शने	२७ बालचमू ऊर्फ स्काउटिंग
१३ मराठी भाषेची लेखन-	२८ यात्रा
पद्धति	२९ तुमचे आवडतें पुस्तक

- ३० तुम्ही सुट्टी कशी
घालविली ?
- ३१ आदर्श विद्यार्थी
- ३२ बैठे खेळ व मैदानी खेळ
- ३३ स्त्रीशिक्षण
- ३४ स्त्री-पुरुषाचे समान हक्क
- ३५ मतदानाचा हक्क
- ३६ समाधान
- ३७ तुमची शाळा
- ३८ रुपयाची कथा
- ३९ तुमचा आवडता पुढारी
- ४० मोठेपणी काय कराल ?
- ४१ फुटबॉलचा सामना
- ४२ सूर्यग्रहण
- ४३ पेशवाई का नष्ट झाली ?
- ४४ परीक्षाची महती
- ४५ विश्वविद्यालय
- ४५ अनुभव हा ज्ञानाचा
पाया होय
- ४७ शास्त्र व कला
- ४८ कला व नीति
- ४९ ग्रामपंचायती
- ५० ग्रामसुधारणा
- ५१ आदर्श खेडेगाव
- ५२ विद्यार्थ्यांची सफर
- ५३ आरोग्यसप्ताह
- ५४ विभूतिपूजन
- ५५ अति शाहणात्याचा बैल
रिकामा
- ५६ गिरणमिजुराचें जीवन
- ५७ निसर्गसौंदर्य
- ५७ तुम्ही पाहिलेले उत्तम
ठिकाण
- ५९ यात्रिक वाहतुक
- ६० जाहिरातीची कला
- ६१ तुमचा आवडता काद-
बरीकार वा कवि
- ६२ शास्त्रीय सुधारणा व युद्धे
- ६३ राष्ट्रसव
- ६४ कॉलेजचे मासिक
- ६५ वर्तमानपत्राचा धंदा
- ६६ गदींत पाहिलेले काही
चेहेरे
- ६७ उपदेशापेक्षा उदाहरण
बरे
- ६८ खेळ्यांतील खासगी
उद्योगधंदे

- ६९ हिंदुस्थानाचे लष्करी
सरक्षण
७० हिंदुस्थानातील आरोग्य
७१ खेळातील पंच कसा
असावा ?
७२ निवडणुकीची वामभूम
७३ हिंदी कला
७४ मी कॉलेजात का दाखल
झालो ?
७५ वायसिकलचा प्रभाव
७६ शेती व शेतकऱ्याची
सुधारणा
७७ अध्यक्षांचे कर्तव्य
७८ अभ्यासक्रमात शास्त्राचे
महत्त्व
७९ ग्रहणातील अनुभव
८० मूकपट व बोलपट
८१ समार्क कुटुंबपद्धति बरी
की विभक्त ?
८२ वाचनालये
८३ जगी सर्व सुखी असा
कोण आहे ?
८४ सुगृहिणी
८५ हिंदुमुसलमानांची भाडणे
कशी मिटतील ?

- ८६ सुदृढ शरीर हाच
सौंदर्याचा पाया होय
८७ गहर आणि खेडे
८८ पदार्थसंग्रहालये
८९ ज्ञानाची साधने (चित्र-
पट, संग्रहालये, वाचती व
फिरती वाचनालये,
मासिके, वर्तमानपत्रे,
९० स्थानिक स्वराज्यसंस्था
९१ आजची रंगभूमि
९२ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते
रमन्ते तत्र देवता
९३ जगलाचे उत्पन्न
९४ वाङ्मय म्हणजे काय
९५ मोटारचा प्रवास
९६ काव्य व कला
९७ सामाजिक सुवारक
९८ इतिहाससंशोधन
९९ परदेशगमन
१०० ऋण काढून सण साजरा
करू नका
१०१ शंभर वर्षांपूर्वीचे
हिंदुस्थान

[१७]

सुभाषितें

मराठी निबधात मधूनमधून जी सुभाषिते घालावयाची तीं मराठीच असली पाहिजेत, असे नाही संस्कृत, इंग्रजी, मराठी या भाषांतील गयात्मक वा पद्यात्मक सुभाषितांचा मराठी निबंधांत उपयोग करावयास सुळीच हरकत नाही मात्र सुभाषिते विषयाला धरून व समर्पक अगली पाहिजेत शिवाय लिहिण्याच्या ओघात ती सहजगत्या आली आहेत, असे वाचकाला वाटले पाहिजे सुभाषितामुळे विवेचनाच्या ओघात खड पडता कामा नये. नाही तर, आपल्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याकरिता लेखकाने सुद्धा सुभाषिते मधूनमधून घातली, असा वाचकाचा व परीक्षकाचा ग्रह होईल, आणि त्याचा तसा ग्रह होणे केव्हाहि इष्ट नाही.

सुभाषितें लहानशी पण चटकदार असावीत, म्हणजे ती परिणामकारक होतात लाबच लाब उतारे देणे बरे नव्हे लाबलचक उताऱ्यानी रसभग होतो. सुभाषिते सोपी व ज्याचा अर्थ वाचकाच्या सहज लक्षात भरेल अशीं असावीत विद्यार्थ्यांचे वाचन जितकें व्यापक, अभ्यास जितका दीर्घ आणि स्मरणशक्ति जेवढी तीव्र असेल, त्या मानाने अनेक समर्पक सुभाषिते त्याला सुचतील व ती निबधाच्या शिरोभागी अथवा निबंधात विषयाच्या विवेचनास अनुसरून देता येतील. काही म्हणी देखील सुभाषितवजा असतात व काही सुभाषिते म्हणीप्रमाणे कामी येतात. सुभाषिताची कल्पना येण्याकरिता थोडेसे नमुने खाली दिले आहेत.

संस्कृत

- १ स्वधर्मे निवनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ।
- २ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
- ३ परित्राणाय साधूना विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥
- ४ ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहम् ।
- ५ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥
- ६ सहता हि महाबलः ।
- ७ समस्व योगमुच्यते ।
- ८ सर्वं बलवतो वशे ।
- ९ सुखार्थिनः कुतो विद्या
नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ॥
- १० वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥
- ११ राजा कालस्य कारणम् ।
- १२ योगः कर्मसु कौशलम् ।
- १३ बलं तु वाचि द्विजसत्तमाना
क्षात्रं बुधा बाहुबल वदन्ति ॥
- १४ नाप्राप्य तपसः किञ्चित् ।
- १५ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
- १६ धर्मो हि परमा गतिः ।

- १७ तपसा लभ्यते सर्वम् ।
 १८ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 १९ आकाशात्पातितं तोयं यथा गच्छति सागरम्
 सर्वदेवनमस्कारः केशव प्रतिगच्छति ॥
 २० सत्यं स्वर्गस्य सोपानम् ।
 २१ सर्वारंभास्तडुलाः प्रस्थमूलाः ।
 २२ गृहं तु गृहिणीहीनं कातारादिति रिच्यते ।
 २३ यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 २४ जीवो जीवस्य जीवनम् ।
 २५ प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रमित्रसमाचरेत् ।
 २६ विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः !
 २७ बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ।
 २८ इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपिशरादपि ।
 २९ गुणा पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ।
 ३० यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
 स पण्डितः स श्रुतिमान् स गुणज्ञः
 स एव वक्ता स च दर्शनीयः
 सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ॥
 ३१ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दग्धिद्राणां मनोरथाः ।
 ३२ छिद्रेष्वनर्थं बहुली भवन्ति ।
 ३३ अतीत्याहं गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ।

मराठी

- १ वृक्ष फार लवती फलभारें
 लोंबती जलद घेउनि नीरे ।

नि...४

थोर गर्व न धरी विभवाचा

हा स्वभाव उपकारपराचा ॥

२ हे तों सत्पुरुष स्वकार्य त्यजुनी अन्यार्थ संपादिती
हे तो मध्यम जे निजार्थ करिती अन्यार्थहि साधिती ।
हे तो राक्षस जे स्वकार्यविषयी अन्यार्थ विध्वसिती
जे का व्यर्थ परार्थहानि करिती ते कोण की दुर्मति॥

३ भाग्याला सुजनत्व भूषण असे, कीं मौन शौर्यास ते
ज्ञानाला शम त्या शमास विनय, द्रव्यास दातृत्व तें ।
अक्रोधत्व तपा क्षमा प्रभुपणा, धर्मास निर्दभता
या सर्वासहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्त्वता ॥

वानोत निंदोत सुनीतिमत

चळो असो वा कमला गृहात ।

हो मृत्यु आजचि बडो युगान्ती

सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥

५ की तोडिला तरु फुटे अणखी भराने
तो क्षीणहि विधु महोन्नति घे क्रमाने ।
जाणोनि हें सुजन ज्या दुबळीक आली
त्याशी कदा न करितीच भले टवाळी ॥

६ आली जरी कष्टदशा अपार
न टाकिती धैर्य तथापि थोर ।
केला जरी पोत बळेच खाले
ज्वाळा तरी ते वरती उफाळे ॥

७ तें श्वान एक तुकड्यास्तव चार नाना
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहा ना

- दे आळवूनि जरि हास्तिम बापभाई
 धेतोच घास गजराज कशी बढाई ॥
- ८ न चोराला लावे, प्रगट न दिसे, दे सुख सदा
 दुणावें की देता, किमपि न सेरे लेशहि कदा ।
 न कल्पार्ती पावे निधन धन विद्याभिव असे
 असे ज्याचे त्याशी प्रतिभटति जे पामर पिसे ॥
- ९ बळाने काढू ये माणि मकरदाढेत दडला
 महासिधूलाटा-तरण करू येई भुजबळा ।
 महासर्पातेही मुमसम धरू ये निजशिरी
 परंतु क्षुद्राचे हृदय धरवेना क्षणभरी ॥
- १० प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलहि गळे
 तृपार्ताची तृणा मृगजळ पिऊनीहि वितळे ।
 सशाचेही लाघे विपिनि फिरता शृगाहि जरी
 परंतु मूर्खाचे हृदय धरवेना क्षणभरी ॥
- ११ कोणी निदा कोणी वदा । आम्हा स्वहिताचा धदा ॥
- १२ बोले तैसा चाले । त्याची वदावी पाउले ॥
- १३ वेडेवाकुडे गाईन । परि मी तुझाचि म्हणवीन ॥
- १४ शुद्ध बीजापोटी । फळे रसाळ गोमटी ॥
- १५ जे का रजले गाजले । त्यासि म्हणे जो आपुले ॥
 तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥
- १६ नाही निर्मळ जीवन । काय करील सावण ॥
- १७ मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास ।
 कठिण वज्रास भेदू ऐसे ॥
- १८ सत्यसकल्पाचा दाता भगवान । सर्व करी पूर्ण मनोरथ ॥
- १९ दया क्षमा शांति । तेथे देवाची वसती ॥

- २० मुलाम्याचें नाणें । तुका म्हणे नव्हे सोनें ॥
- २१ तनू त्यागिता कीर्ति मागे उरावी
मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ।
मना चदनाचे परी त्वा झिजावे
परी अतरी सज्जना नीववावें ॥
- २२ समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे
असा सर्व भूमडळी कोण आहे ? ॥
- २३ कठिण समय येता कोण कामास येतो ? ॥
- २४ हासत कर्म करावे भोगावें रडत तेचि परिणामी ॥
- २५ खल न खलत्व त्यागी जरि सामें गौरवून बोळविला
कटु कुचला अमृतकराकरवीही शर्करेत घोळविला ॥
- २६ ज्याच्या असे विमलही माणि उत्तमांगी
तो सर्प काय न उसे खळ अतरंगी ? ॥
- २७ शीतल मद सुगवित वद सेवावा कसा गरलवायू ?
- २८ मोलें उणे व्यजन ते धरिता पुढारी
छाया करी, तपन दीप्तिसही निवारी ॥
- २९ सर्पाते विसततुने सुदृढ जो बाधावया इच्छितो
किवा वज्रमणी शिरीषकुसुमें भेदावया पाहतो ।
किंवा तो मधुविदुन मधुरता क्षाराव्विला आणतो
जो मूर्खास सुभाषितें वश करू ऐसें झणी बोलतो ॥
- ३० राया, कुलार्थ, पुरुष, ग्रामार्थ कुलहि समस्त सोडावें
ग्रामहि देशार्थ, मही आत्मार्थ बुधे भलेचि जोडावें ॥
- ३१ आर्षीच मर्कट तशातहि मद्य प्याला
झाला तशातचि वृश्चिकदश त्याला ।

झाली तयास तदनंतर भूतबाधा

चेष्टा वदू मग किती कपिच्या अगाधा ? ॥

३२ कोणा अंध म्हणावे ? न दिसे सन्मार्ग उघडही ज्यास
कोण बधिर ? जो नाही परिसत केल्या हितोपदेशास ॥

३३ करिल कसे माजर जे दुप्कर हरिहननकाज वाघास ?

३४ विभूतिपूजा जेथे नाही अमलें राष्ट्र सापडावयाचें नाही,
व ज्या समाजात या गुणाचा लोप होत जातो तो समाज
मरणोन्मुख झाला आहे असे समजावे.

३५ ज्याप्रमाणे प्रजेचे धर्म आहेत त्याप्रमाणे राजाचेहि धर्म
आहेत. प्रजाजन म्हणजे काही राजाचे गुलाम नव्हेत, किंवा
राजा म्हणजेहि अमल चालविणारा राक्षस नव्हे. राजा व प्रजा
याच्यामधे जेव्हा एक प्रकारची एकी असते, तेव्हाच राज्यकारभार
गुरळीत चालतो

३६ काळाची गति ओळखून जर लोकाग्रणीनी आपला कार्य-
क्रम बदलला नाही तर काळ पुढे जाईल आणि पुढारी मागे
पडतील, पुढाऱ्याकरिता काळ थावणार नाही

३७ समोर अंधार दिसत असला तरी त्यापलीकडे उजेड आहे
हे लक्षात ठेवा

३८ आर्ष काव्य जर देशातील सामान्य लोकांच्या अगी शौर्य,
धर्म, स्वाभिमान, उत्साह किंवा सत्यनिष्ठा याची जागृति करणार
नाही, तर त्या काव्याची योग्यता कोणी मानणार नाही.

३९ स्वतंत्रता ही तरी परमेश्वराचीच देणगी होय.

४० देशातील विद्वान जर धर्मपराङ्मुख झाले तर सामान्य
जनास कोणी त्राता राहत नाही.

ENGLISH.

- 1 Action may not always bring happiness, but there is no happiness without action
- 2 A drop of ink may make a million think
- 3 An idle man's brain is the devil's workshop
- 4 Anger begins with folly and ends with repentance
- 5 Apt quotations carry convictions.
- 6 Books are the best things well-used, abused among the worst
- 7 Character lives in a man, reputation outside of him
- 8 Debt is like any other trap, easy enough to get into, but hard enough to get out of
- 9 Every-one can master a grief but he that has it
- 10 Fate is the friend of the good, the guide to the wise, the tyrant to the foolish and the enemy to the bad
- 11 Fear not the future, weep not for the past
- 12 Friendship improves happiness and abates misery, by the doubling of our joy and the dividing of our grief
- 13 From a little spark may burst a mighty flame.
- 14 Full many a flower is born to blush unseen,
And wastes its sweetness on the desert air
- 15 Guilt will speak, though tongues were out of use
- 16 Happy child ! The cradle is still to thee a vast

- space, become a man, and the boundless world
would be too small to thee.
- 17 He who proposes to be an author, should first be
a student
- 18 If we do not plant knowledge when young, it
will give us no shade when we are old
- 19 It is the mind that makes the body rich
- 20 Literature is the garden of wisdom
- 21 Lovely flowers are the smiles of God's goodness
- 22 Men deal with life as children with their play,
Who first misuse, then cast their toys away.
- 23 Nature is the chart of God, mapping out all his
attributes
- 24 No victory worth having was ever won without
cost
- 25 Our memories are independent of our wills
- 26 Rumour grows as it goes
- 27 Sin is like the bee, with honey in its mouth but a
sting in its tail
- 28 Sorrows draw not the dead to life, but the living
to death
- 29 So when a great man dies,
For years beyond our ken,
The light he leaves behind him lies,
Upon the paths of men
- 30 That virtue which requires to be ever guarded is
scarcely worth the sentinel
- 31 The child is the father of the man

- 32 The evil that men do lives after them,
The good is oft interred with their bones
- 33 The world is a looking glass, and it gives back to
every man the reflection of his own face
Frown at it and it will in turn look sourly upon
you, laugh at it and with it and it is a jolly kind
companion
- 34 Time is generally the best doctor.
- 35 We judge ourselves by what we feel capable of
doing, while others judge us by what we have
already done
- 36 We know what we are, but know not what we
may be
- 37 When a man speaks the truth in the spirit of
truth, his eyes are as clear as the Heavens
- 38 When clouds are seen, wise men put on their
cloaks
- 39 Where there is much light, the shadow is deep
- 40 Years teach us more than books
-

[१८]

कांही प्रमुख मराठी म्हणी

व

वाक्प्रचार

(अकारविल्हे)

अकलेचा खंदक
अकाडताडव करणे
अकावाईचा फेरा
अग चोरणे
अगाई करणे
अगाखाद्यावरचे
अगापेक्षा बोगा मोठा
अगावर काटा उभा राहणे
अगावर शेकणे
अगे अगे म्हणी, मला का नेशी ?
अग्निकाष्ठे भक्षण करणे
अघळपघळ भाषण
अजागळ
अजापुत्र बलिं दद्यात्
अटकेस झेंडा फडकवणे
अठरा धान्याचें कडबोळे
अठरापगड जात
अठरा विश्वे दारिद्र्य
अडणीवरचा शख

अडला नारायण गाढवाचे पाय वरी
अडीपिली बाहेर काढणे
अडेल तट्टू
अढीच्या दिढी
अढी धरणें
अत पाहणे
अतर देणे
अति तेथे माती
अति शाहणा त्याचा बैल रिकामा
अतिपरिचयादवजा
अति सर्वत्र वर्जयेत्
अत्तराचे दिवे जाळणे
अथपासून इतिपर्यंत
अथरूप पाहून पाय पसरणे
अद्दल घडणे
अद्वातद्वा
अधळी कोशिंबीर
अधळ्याची काठी
अधळ्याची माळिका

अधिकस्याधिक फलम्
 अघेरनगरी
 अनागोंदी जमाखर्च
 अन्नअन्न करणें
 अन्नसत्री जेवणें, मिरपूड मागणें
 अन्नास मोताद
 अप्रिस्थ च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च
 दुर्लभः
 अबटशोकी
 अमरपट्टा
 अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम्
 अरेराव
 अर्धचंद्र
 अर्धांगी
 अर्ध्या वचनात असणें
 अर्ध्या हळकुडाने पिवळें होणे
 अलबत्या गलबत्या
 अल्लाची गाय
 अवदसा आठवणें
 अवाचे सवा
 अव्यापारेषु व्यापारः
 अष्टपैलु
 अष्टाधिकार
 असतील शितें तर जमतील भुतें
 अस्मादिक
 आकाश ठेंगणें
 अस्मानी सुलतानी
 अहिनकुलन्याय
 अहोरूपमहोधानिः

अळटळं करणें
 अळवावरचें पाणी
 अळीमिळी गूपचिल्ली
 अक्षरशत्रु
 आई जेवू घालीना, बाप भीक मागूं
 देईना
 आउट घटकाचें राज्य
 आ वासणें
 आकाशची कुऱ्हाड
 आकाश-पाताळ एक करणें
 आकाशाला गवसणी घालणे
 आखाडसासरा
 आखाड्यात उतरणे
 आग पाखडणे
 आग लावणे
 आगापिछा
 आर्गीत उडी घालणें
 आर्गीत तेल ओतणें
 आर्गीतून निघून फोपाट्यात पडणें
 आग्या वेताळ
 आठ पुरमये नऊ चुले
 आठ हात लाकूड नऊ हात ढलपी
 आडवे होणे
 आडून गोळी मारणें
 आतबट्याचा व्यापार
 आयाबाईला मिशा असत्या तर काका
 ग्हाटलें असतें
 आधळा कारभार

आधळा मागतो एक डोळा देव देतो
 दोन डोळे
 आधीच उल्हास त्यात आला फाल्गुन
 मास
 आधीच तारें त्यात शिरलें वारें
 आधी पोटोबा मग विठोबा
 आधी बुद्धि जाते मग भाडवल
 आधळ्या-बहिऱ्याची गाठ
 आपला तो बाब्या, दुसऱ्याचे तें कारटें
 आपला हात आणि जगन्नाथ
 आपोआप
 आपलेच दात आणि आपलेच ओठ
 आपले नाक कापून दुसऱ्यास
 अपशकुन करणे
 आपल्या कार्नी सात खडे
 आपल्या पोळीवर तूप ओढणें
 आभाळ कोसळणें
 आभाळ फाटणें
 आयत्या पिठावर नागोबा
 आयत्या पिठावर रेघा ओढणे
 आरभझूराः खलु दक्षिणात्याः
 आला गेला
 आले अगावर तर घेतलें शिंगावर
 आव घालणे
 आवळा देऊन कोहळा काढणे
 आवळ्याएवढे पूज्य
 आहे आहे नाही नाही
 आळशावर गगा
 आळा घालणें

इकडचा डोंगर तिकडे करणें
 इगा फिरणे
 इकडे आड तिकडे विहीर
 इजा, बिजा, तिजा
 इति श्री
 इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः
 इन मीन सव्वातीन
 इद्राय तक्षकाय स्वाहा
 इमानास जागणें
 इरेस घालणें
 इळ्याभोपळ्याइतकें सूत
 उकळी फुटणें
 उखळ पादरें होणे
 उखाळ्या-पाखाळ्या काढणें
 उघळ्या डोळ्याने प्राण देणें
 उचलबागडी करणें
 उचलली जीम लावली टाळ्याला
 उजेड पाडणें
 उटावरचा शहाणा
 उटावरून शेळ्या हाकणें
 उठता लाथ बसता बुक्की
 उठल्या सुटल्या
 उडत्या पाखराचीं पिसें मोजणे
 उणेंपुरे
 उतावळा नवरा गुडध्याला बाशिंरा
 उथळ पाण्याला खळखळ फार
 उंदराला माजर साक्ष
 उदक सोडणें
 उदरी शनि येणें

उदो उदो करणें
 उपटसुभ
 उफराटया काळजाचा
 उंबरठा चढणें
 उबराचें झूल
 उभा दावा
 उलटी अचारी
 उष्टया हाताने कावळा न मारणें
 ऊत येणें
 ऊहापोह करणे
 ऋण कृत्वा धृतं पिबेत्
 एक धाव की दोन तुकडे
 एकछत्री राज्य
 एक पथ दो काज
 एक ना धड भाराभर चिंध्या
 एका कानाने एकावे दुसऱ्याने सोडावे
 एकाने गाय मारली म्हणून दुसऱ्याने
 वासरू मारू नये
 एका पायावर तयार असणे
 एका माळेचे मणी
 एका म्यानात दोन सुऱ्या नादत
 नाहीत
 एका हाताने टाळी वाजत नाही
 एरडाचें गुऱ्हाळ
 एरडोऽपि द्रुमायते
 ऐकावें जनाचे, कगावें मनानें
 ओंजळीने पाणी पिणे
 ओढून ताणून चंद्रबळ आणणे
 ओनामा

ओफस होणें
 ओ म्हणता ठो येईना
 ओळखीचा चोर जिवानिशीं न सोडी
 औषध जाह्नवीतोयम्
 कचकच
 कर्चीबर्ची
 कठ फुटणे
 कठखान घालणे
 कडू कारलें
 कडेलोट
 कडी पातळ होणे
 कणिक तिंबणे
 कत्तलची रात्र
 कराळ उठणे
 कपाळ फुटणे
 कपाळमोक्ष होणे
 कपाळाचें कातडे नेणे
 कपाळार्शी कपाळ घासणे
 कपाळीं डाग लागणे
 कपिलापष्टीचा योग
 कफल्लक
 कबग्वृती
 कबर खचणें
 कबर बाधणे
 कवर मोडणे
 करकर दात खाणें
 करणी करणें
 करतलमलवत्
 करनकरीचा वसा

कर नाही त्याला डर कशाला
 करावें तसें भरावे
 कगील ती पूर्व दिशा
 कर्णपिशाच
 कर्णाचा अवतार
 कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं
 कर्दनकाळ
 कर्मणो गहना गतिः
 कर्मधर्मसयोगाने
 कलम करणे
 कलमकसाई
 कल्पान्त करणे
 कशास नाही ठिकाण
 कस्पटाप्रमाणे मोजगे
 कतायाला गाय धागजिणी
 कसास लागणे
 कळ लावणे
 कळस होणे
 कळसूत्री बाहुले
 कळी उमलणे
 कळीचा नारद
 काकतालीयन्याय
 काकणभर
 काक-रव
 काकुळतीस येणे
 का कू करणे
 काखा वर करणें
 कागदी घोडे नाचविणें
 कागाव करणें

काटा काढणे
 काट्याचा नायटा होणें
 काट्याने काटा काढणें
 काडीचोर तो पाडीचोर
 काडीने औपध लावणे
 काडीपैलवान
 काडी मोडून देणें
 काथ्याकूट
 कान आणि डोळे यांच्यात अतर अमते
 कानउघाडणी करणे
 कान कितणे
 कानगोष्टी सांगणे
 कानच्या कोपऱ्यास
 कान टवकारून
 कान टोचणे
 कानठळ्या बसणें
 कान फुटणे
 कान लावणे
 कानशील रगविणे
 कानाचा चावा घेणे
 कानाचा हलका
 कानाडोळा करणें
 कानात तुळशीपत्र घालणें
 कानामागून आला आणि तिगवट
 झाला
 कानाला खडा लावून घेणे
 कानावर हात ठेवणे
 कार्नी-कपार्डो ओरडणें
 काप गेले भोक्कें राहिलीं

कापूस महाग करणें
 कापूस सवंग करणें
 कामापुरता मामा
 कामास येणे
 कावळ्याच्या शापाने गाई मरत नाहीत
 फास धरणें
 काळ आला होता, पण वेळ आली
 नव्हती
 काळीचे उत्पन्न
 काळे करणे
 काळे पाणी
 काहीच्याबाहीच
 किह्मी फिरविणे
 कीस काढणे
 कुछ रोटी कुछ लगोटी
 कुचेष्टेवाचून प्रतिष्ठा नाही
 कुडबुड्या जोशी
 कुडी तशी पुडी
 कुत्रा हाल खाईना
 कुत्र्याचे मूत
 कुत्र्याचे शेपूट नळीत भातलें तरी
 वाकडें तें वाकडेच
 कुबेर
 कुभाड रचणे
 कुपणाने शेत खाल्ले तर तक्रार
 कोणाजवळ करणार ?
 कुभकर्ण
 कुंभाराची सून कधी तरी उकिरड्या-
 वर येईलच

कुरघोडी करणे
 कुरमुरे किंवा चुरमुरे खाणें
 कुन्हाडीचा दाडा गोतास काळ
 कूपमडूकन्याय
 केसाच्या आबाड्या होणें
 केसाने गळा कापणे
 कोटकल्याण
 कोटस्य कीटायते
 कोठे इद्राचा ऐरावत कोठे शाम-
 भट्टाची तट्टाणी
 कोड पुरविणे
 कोड्याचा माडा करणें
 कोणत्या तोंडाने
 कोणाचा पायपोस कोणाचे पायात
 नाही
 कोण्या झाडाचा पाला
 कोपरापासून हात जोडणें
 कोबडें झाकलें म्हणून ताबडे फुटा-
 वयाचें राहत नाही
 कोरड्याबरोबर ओलें
 कोरड्यास
 कोरा करकरीत
 कोलीत लावणे
 कोल्हा काकडीला राजी
 कोल्हेकुई
 कोळशातले माणिक
 कोळसा उगाळावा तितका काळा
 'क्वचित् काणः भवेत्साधुः'
 खटाटोपो भयकरः

खडाजगी
 खडा टाकून पाहणें
 खडान् खडा माहिती
 खडाष्टक
 खडीभर लेकरें
 खडे फोडणे
 खत घेणें
 खरडपट्टी काढणे
 खरपूस ताक्रीद करणें
 खर्चणाराचे खर्चेंतें, कोठवळ्याचे
 पोट दुखतें
 खल्वाटो निर्धनः कश्चित्
 खाई त्याला खवखवे
 खाईन तर तुपाशी नाहीतर उपाशी
 खाऊन ढेकर दणें
 खाऊन पिऊन सुखी
 खाऊन माजावे, टाकून माजू नये
 खाका वर करणे
 खा खा सुटणे
 खाजवून खरूज काढणे
 खाण तशी माती
 खानेकू मै और लढनेकू तुम
 खापरतोंड
 खापर फोडणे
 खायचे दात वेगळे, दाखवावयाचे
 निराळे
 खायला काळ, भुईला भार
 खाल्ल्याघरचे वासे मोजणे

खिळ्यासाठीं नाल गेला, नालेपार्यी
 घोडा गेला
 खुटी पिरगाळणे
 खुशालचद
 खोगीरभरती
 खो घालणे
 खोट्याच्या कपाळीं गोटा
 खोड मोडणें
 खोदखोदून विचारणे
 ग
 गंगाजमनी
 गंगाजळी
 गगेस घोडे न्हाणे
 गचाडी देणे
 गची बाधा होणे
 गजान्तलक्ष्मी
 गट्ट करणे
 गडप करणे
 गडबडगुडा
 गडा बाधणे
 गडी झू करणे
 गणेगटोपी घालणे
 गतानुगतिकन्याय
 गत न शोचयेत्
 गद्धेमल्लहार
 गध नसणे
 गनिमी कावा
 गप्पा छोटणे
 गम खाणे

गमजा चालविणें
 गयावया करणें
 गरजवंताला अकल नाही
 गरज सरो, वैद्य मरो
 गर्गाचार्याचा मुहूर्त
 गर्जेल तो वर्षेल काय
 गर्भगाळित होणें
 गर्भश्रीमत
 गर्वाचें घर खाली
 गयावाचें पोर रडले तरी सुरात रटते
 गवऱ्या मसणात जाणे
 गळ घालणें
 गळा कापणे
 गळ्यात घोमडे येणे
 गळ्यातला ताईत
 गळ्यात पडणे
 गळ्याशी येणे
 गाजरपारखी
 गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा
 गाढवाचा खरारा
 गाढवाचा गोधळ लाथाचा सुकाळ
 गाढवाचा नागर फिरणें
 गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा
 गोधळ बरा होता.
 गाढवाला गुळाची चव काय ?
 गादीला पाय लावणें
 गाय होणें
 गाव तेथें महारवाडा
 गाव करी तें राव न करी

गावगुड
 गावळ्या गावात गाढवी सवाप्ण
 गाशा गुडाळणे
 गाळण उडणे
 गुगारा देणे
 गुण पाघळणें
 गुण्यागोविंदाने
 गुरुकिल्ली
 गुरुमंत्र
 गुरुची विद्या गुरुलाच फळणे
 गुलगुल गोष्टी
 गुलदस्तात ठेवणे
 गुलाबाचे फूल
 गुलाबी यडी
 गुळाचा गणपति
 गुळाचा गणपति व गुळाचाच नेवेद्य
 गृहन्निद्र
 गेला बाजार तरी
 गोगलगाय आणि पाटात पाय
 गोडा घोळणे
 गोडीगुलाबी
 गोत्यात आणणें
 गोंठ घालणें
 गोमा गणेश पितळी दरवाजा
 गोमाजी कापशे
 गोरामोमटा कपाळकरटा
 गौडबगाल
 ग्रामकेसरी
 घटका भरणें

घटकेवें घडयाळ	चटकचादणी
घटोत्कचाचा बाजार	चक्षुर्वें सत्यम्
घडा भरणें	चग बाधणे
घबाड साधणें	चगींभगी
घमडानदन	चचुप्रवेशे मुमलप्रवेशः
घरकोबडा	चाडालचौकडी
घर डोईवर घेणे	चढती किवा उतरती कमान
घर धुऊन नेणे	चढेल तो पडेल
घर फिरलें म्हणजे घराचे वासे फिरतात	चतुर्भुज होणे
घर ना दार	चच्गवाळे आटोपणे
घर वसणे	चरणारविर्दा मिलिंदायमान
घर भरणे	चर्पटपजरी
घरचे झाले थोडे, व्याख्याने धाडले घोडे	चर्वितचर्वण
घरोघरी मातीच्याच चुली	चऱ्हाट वळणे
घागरगडचा सुभेदार	चवदावे रत्न
घालूनपाडून बोलणे	चवाट्यावर आणणे
घी देखा, पण बडगा नही देखा	चाणक्य
घृतकुल्या मधुकुल्या	चादरात झडणे
घे वाण दे वाण	चादी उडणे
घोडनवरा	चापटपोळी
घोडामैदान जवळ आहे	चाभार चौकशी
घोडे थकणे	चाभाराच्या देवाला खेटराची पूजा
घोडे पुढे ढकलणें	चार अक्षरें
घोडें पेंड खातें	चारी ठाव जेवण
घोडें मारणें	चार दिवस सासूचे चार सुनेचे
घोडयाएवढी चूक	चारी वाटा मोकळ्या
घोरपड आणणें	चालत्या गाडयास खीळ घालणे
घोरपड येणें	चावडीवर दरवडा
चकारशब्द	चाळा लावणें

चाळिशी
चिटपाखरुं
चिमणीच्या दातानी फोडणें
चिमणीसारखें तोंड करणे
चिरजीव
चिरिमिरी
चीत करणें
चुकला फकीर मशिर्दीत
चुकारतट्टू
चुटपुट लागणें
चुडेदान देणे
चुरमुरे खाणें
चुर्लीतून निघून बैलात शिरणें
चुलीला अक्षत लावणें
चोराच्या उलट्या बोबा
चोराच्या मनात चादणें
चोराच्या हातची लंगोटी
चोराला सोडून संन्याशाला सुळी
चोरावर मोर
चोरी होणें
चौकोनी चिरा
चौदा चौकड्याचें राज्य
चौपदरी
चौऱ्याशीचा फेरा
छक्केपजे
छडी लागे छमछम विद्या येई घमघम
छत्तिसाचा आकडा
छाती करणे
छातीला हात लावून सांगणे

छादिष्ट
जगातून उठणे
जड पारडें
जड बुडानें माणूस
जडीबुटी
जर्नी जनार्दन
जन्मजन्मातरीं
जन्मा आला हेला, पाणी वाहता मेल
जन्माची गाठ
जन्माची भाकर
जपमाळ घेणे
जमदग्नि
जमीनअस्मानाचे अतर
जरीपटका
जशी देणावळ तशी धुणावळ
जळत्या घराचा पळता वासा
जळात राहून माशाशीं वैर
जगजग पछाडणे
जागती ज्योत
जाडे प्रकरण
जातीचे
जातीवर जाणें
जावें त्याच्या वंशा तेव्हा कळे
जाबुवत
जावईशोध
जित्याची खोड मेल्यावाचून जात नाही
जिभेचा पट्टा
जिभेवर असणें
जिभेस हाड नसणें

जिब्हाळीं लागणे
जिवाचा धडा करणे
जिवाचें रान करणे
जिवानिर्शो जाणे
जिवावर उठणे
जिवावर उडया मारणे
जिवावर उदार
जिवावरचा प्रतग
जिवावर येणे
जिवात जीव आहे तोंपर्यंत
जिवास जीव देणे
जीभ चावणे
जीभ पावळणे
जीभ लाब करून बोलणे
जीव कीं प्राण करणे
जीव खाली पडणे
जीव घेऊन पळणे
जीव थोडा थोडा होणे
जीव देणे
जीव धरून असणे
जीव मुर्तीत धरून
जीवश्च कठश्च
जुलुमाचा रामराम
जेवीन तर तुपाशीं नाही तर उपाशी
जो उठला तो
जोजो करणे
जोडे फाडणे
जो तो
जो पाहवा तो

ज्या गावच्या बोरी, त्याच गावच्या
बामळी
ज्याची खावी पोळी, त्याची वाजवाची
टाळी
ज्याचें करावें बरें, तो म्हणतो माझेंच
खरे
ज्याचें नाव ते
ज्याचे पोट दुखेल तो ओवा मागेल
ज्याच्या हाती ससा तो पारधी
झक मारणे
झाकली मूठ सव्वा लाखाची
झाकले माणिक
झोटिंग वादशाही
टकमक पाहणे
टक्केटोणपे खाणे
टगळमगळ करणे
टला ट जुळविणे
टाकणे टाकणे
टाकीचे घाब सोसल्याशिवाय देवपण
येत नाही
टाकून बोलणे
टाके दिले करणे
टाळूवर मिरे वाटणे
टिटवीने समुद्र आटविणे
टिवल्या बाव्हल्या करणे
टुकटुक मारुड
टुमणे लावणे
टुरटुर करणे
टेकीस येणे

टेंभा मिरविणें
टोळभैरव
ठणठणपाळ
ठाव ना ठिकाण
डबघाईला येणे
डह्या मारणे
डागोरा पिटणे
डाव साधणे
डाळ शिजू देणे
डोईवर हात फिरविणे
डोईवर हात ठेवणें
डोके खाजविणे
डोक्यावर केस न ठेवणे
डोक्यावर वसविणे
डोक्यावरून पाणी फिरणे
डोगरचे आवळे व सागरचे मीठ
डोगर पोखरून उदीर निघाला
डोळा असणे
डोळा मारणे
डोळे उघडणे
डोळे थड होणें
डोळे फिरणें
डोळे फुटणें
डोळे भरून पाहणे
डोळ्याच्या खाचा होणें
डोळ्याचें पारणें फिटणें
डोळ्यात खुपणें, सलणें
डोळ्यात गगाजमना येणें
डोळ्यात तेल घालून पाहणें

डोळ्यात धूळ फेकणें
डोळ्यापुढे काजवे दिसणें
डोळ्यावर कातडें ओढणें
डोळ्यावर धूर येणे
डोळ्याशीं डोळा लागणे
ढ
ढवळ्याशेजारीं बाधला पोळा, वाण
नाही पण गुण लागला
ढालगज भवानी
ढुगणाचे सोडून डोक्याला गुडाळणें
ढग
तत्त्वमसि
तत्त्वमसीशीं गाठ
तबी देणे
तहानटाडू भूकलाडू
तहान लागल्यावर विहीर खणणे
तळपायाची आग मस्तकास जाणे
तळपट होणे
तळहातावरचा फोड
तळहातास केस येणें
तळी उचलणे
तळीराम गार करणे
तळे राखील तो पाणी चाखील
ताकापुरते रामायण
ताकाला जाऊन भाडें लपविणें
ताज्या घोड्यावरच्या गोमाशा
ताटाखारुचें माजर

ताटात साडलें काय वाटीत साडले
काय
ताटावरचें पाटावर
तापल्या तव्यावर पोळी भाजणें
ताबडें फुटणे
ता म्हणता ताकभात
ताखळ उडणे
तारे तोडणे
ताळ सोडणे
तिकडून, तिकडचा
तिखट मीठ लावून सागणे
तिमाजी नाईक
निस्मारखा
तिरपीट उडणें
तिरशिगराव
तिरस्थळी
तिलाजलि देणें
तिळपापड होणें
तीर्थरूप
तुकारामबोवाची भेग्व
तुटून पडणे
तुणतुणे बाजविणे
तुबडी भरणें
तुस्तदान महापुण्य
तुला फे तुझ्या बापाला फे
तुळशीत भाग
तूट पडणे
तृतीय प्रकृति
तेरडयाचा रंग तीन दिवस

तेरी मेरी
तेलगभट
तेल गेले तूप गेलें, हातीं धुपाटणे आलें
तैलबुद्धि
तोंड आटोपणें
तोड आवट करणें
तोंड आहे कीं तोबरा आहे ?
तोंड उतरणे
तोंड काळे करणें
तोडघशी पडणे
तोंड घालणें
तोडचें पाणी पळणें
तोंड टाकणे
तोड दाबणें
तोडदेखलें बोलणे
तोड देणे
तोड बाधून बुक्क्याचा मार
तोड धुऊन या
तोड पसरणे
तोड पाहत बसणे
तोडपाटीलकी
तोड फिरणे
तोड फुटणें
तोड येणे
तोड रंगविणे
तोड लागणे
तोड वेंगाडणें
तोड समाळून बोलणें
तोंडसुख घेणे

तोंड सोडणें
 तोंडाची टकळी
 तोंडाची बाफ दवडणें
 तोडात खाणें
 तोंडात देणें
 तोंडाचे बोळकें होणें
 तोंडात बोट घालणें
 तोडात मारून घेणें
 तोडात शेण घालणें
 तोंडात साखर घालणें
 तोंडातून ब्र काढणे
 तोंडावर तुकडा टाकणें
 तोंडावरून हात फिरविणें
 तोंडाला पानें पुसणें
 तोंडास तोंड देणें
 तोंडास पाणी सुटणें
 तोबऱ्याला पुढे लगामाला मागे
 तोरा मिरविणें
 तोळा-मासा प्रकृति
 त्राटिका
 त्राहे भगवन् करणें
 त्रिकूट
 त्रिशकु
 त्रिस्थळी यात्रा
 त्रेधा उडणें
 थडा फराळ
 थुकी झेलणें
 थेंबें थेंबे तळें साचे
 थेर करणें

थोबाड रगविणें
 थोरा घरचें श्वान त्यास सर्व देती मान
 दगड
 दगड टाकून पाहणें
 दगडाखाली हात सापडणें
 दगडावरची रेघ
 दगडापरीस वीट मऊ
 दडी देणे
 दत्त
 दत्त म्हणून उभे राहणें
 दम खाणें
 दम छाटणे
 दम भरणे
 दम मारणें
 दम लागणें
 द्रग्दिनाम संवत्सरे
 दभ्या
 दर्यामें खसखस
 दशग्रंथी ब्राह्मण
 दस गेले पाच उरले
 दसकी लकडी एकका बोजा
 दळभद्र
 दळूबाई
 दळ्या
 दही खाऊं कीं मही खाऊ
 दाढी धरणें
 दाढीला हात लावणें
 दाणे टाकून कोंबडे झुंजविणें
 दात आहे तर चणे नाहीत

दातओठ खाणें
 दात काढणें
 दात कोरून पोट भरत नसते
 दातखीळ बसणें
 दात धरणें
 दात पाडणे
 दात वासून पडणे
 दात विचकणे
 दाताच्या कण्या करणें
 दातावर मारायाला
 दातीं तृण धरणें
 दादाचाबा करणे
 दाम करी काम
 दिल्लीचा सोदा
 दिल्ली तो बहोत दूर है
 दिवटा
 दिवस बुडाला, मजूर पळाला
 दिवसाढवळ्या
 दिवसा मशाल लावणें
 दिवाभीत
 दिवे ओवाळणे
 दिवे लावणें
 दिव्याखाली अघेर
 दीड दमडीचा
 दीड बोट स्वर्ग उरणें
 दीड शहाणा
 दुःख वेशीस टागणें
 दुःखावर डागण्या देणें
 दुष्टाचार्य

दुधाने तोंड भाजणें
 दुनिया झुकती है झुकानेवाला चाडिये
 दुमत्या गाईच्या लाथा गोड
 दुरून डोंगर साजरे
 दुष्काळात तेरावा महिना
 दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिणें
 दुसऱ्याच्या डोळ्यातलें कुसळ दिसतें,
 पण आपल्या डोळ्यातलें मुसळ
 दिसत नाही
 दृष्टिआड सृष्टि
 देखनेमें ढबू, चलनेमे शिवराई
 देखल्या देवा दडवत
 देणें नास्ति घेणें नास्ति
 दे माय धरणी ठाय
 देवजी धसाडा
 देव देव्हाऱ्यात नसणें
 देव पावला
 देवमाणूस
 देवाज्ञा होणें
 देश तसा वेष्ट
 देह वा पातयेत् अर्थ वा साधयेत्
 दैव देते कर्म नेते
 दोन हाताचे चार हात होणें
 दोन्ही घरचा पाहुणा उपाशी
 दौलतीचा खाब
 घावे तसें ध्यावें
 द्रव्येण सर्वे वशाः
 द्राविडी प्राणायाम
 द्राक्षें आबट

धन्याला धत्तुरा, चाकराला मलिदा
 धन्वतरी
 धरमधक्का
 धरमधक्का मिळणें
 धर्म करता कर्म उभें राहणें
 धर्मराज
 धर्मस्य त्वरिता गतिः
 धर्मास येणे
 धागडविंगा
 धार काढणे
 धारवाडी काटा
 धारातीर्थ
 धीरसो गभीर, उतावळासो बावळा
 धुमश्चक्री
 धूळ चारणे
 धूळभेट
 धेंड
 नकटीच्या लग्नाला सत्राशे विघ्ने
 नकटें व्हावे, पण धाकटें होऊ नये
 न करत्याचा वार शनिवार
 नक्राश्रु गाळणे
 नक्षत्र पडणे
 नग्न लावणे
 नखशिखान्त
 न खात्या देवाला नैवेद्य
 नदीबैल
 नदीचे मूळ आणि ऋषीचें कूळ
 न देवाय न धर्माय
 न भूतो न भविष्यति

नरडीचा घोट घेणें
 नवकोटनारायण
 नवरा मरो की नवरी मरो
 नवी विटी नवें राज्य
 नव्याचे नऊ दिवस
 न हिंदुर्न यवनः
 नाक
 नाक कापणे
 नाक घासणे
 नाक ठेचणें
 नाक दावले की तोड उघडतें
 नाक धरून बसणें
 नाक मुठीत धरून
 नाक मुरडणे
 नाक वर करून चालणें
 नाकाडोळ्याचा वैद्य
 नाकात काड्या घालणे
 नाकाने कादे सोलणे
 नाकापेक्षा मोर्ता जड होणें
 नाकावर टिचणे
 नाकावर माशी बसूं न देणें
 नाकाशीं सूत धरणें
 नाकासमोर
 नाकी नऊ येणें
 नागी टाकणे
 नाचता येईना अगण वाकडे
 नाड्या ओढू लागणे
 नाना फडणीस

नानारत्ना वसुधरा
 नावडतीचे मीठ अळणी
 नाव मोठें लक्षण खोटे
 नाव सोनूबाई हातीं कथलाचा वाळा
 नावाचा
 नावाने पूज्य
 निमित्तास टेकणे
 निरकुशा कवयः
 निर्वाणीचा बाण
 निर्वीरमुखीतलम्
 निःस्पृहस्य तृण जगत्
 नृसिंहावतार
 न्हातीधुती
 पक्तिपटाण
 पक्तिवारगीर
 पक्तिप्रपञ्च
 पगडा वसविणे
 पगडी फिरविणें
 पख फुटणे
 पञ्च पञ्च उपःकाल
 पञ्चप्राणाची आरती ओवाळणें
 पठाडी गोम
 पट्टीचा वैदिक
 पड घेणे
 पडचाकर
 पडजीभ
 पडता काळ
 पडत्या फळाची आज्ञा

पढतमुख
 पंढरीची वारी
 पणाला लावणें
 पथ्यावर पडणे
 पदरचा माणूस
 पदर पसरणे
 पदरमोड करणे
 पदराला स्वार लावणें
 पदरात घेणे
 पदरात घालणें
 पदरी असणे
 पदरी पडलें पवित्र झाले
 पदरी माप घालणे
 पर्वणी
 पराचा कावळा करणें
 परसातली भाजी
 पराय घरपर लक्ष्मी नारायण
 परोपदेशेपाडित्यम्
 पवाडे गाणें
 पळसास पाने तीनच
 पाऊस म्हणतो मी
 पाग फेडणे
 पागोट्याची लाज धरणे
 पागोट्याचे पेच गळ्यात येणें
 पागोटें घेणे
 पाघरूण घालणें
 पाचजन्य करणें
 पाचहि बोटे

पाचावर धारण बसणें
 पाचामुखी परमेश्वर
 पाट लावणें
 पाठची बहीण
 पाठ थोपटणें
 पाठ दाखविणें
 पाठ पुरविणे
 पाठ मऊ करणें
 पाठीचें धिरडें करणे
 पाठीला तेल लावून ठेवणें
 पाठीवर पाय देऊन येणें
 पाठीवर मारा, पोटावर मारू नका
 पाठीस पोटा लागणें
 पाड नसणें
 पाढऱ्या पायाची
 पाढऱ्यावर काळे करणें
 पादा वाचणें
 पाणी ओळखणें
 पाणी देणें
 पाणी पडणें
 पाणी पाणी होणें
 पाणी भरणें
 पाणी मुरणें
 पाणी पाजणे
 पाणी सोडणें
 पाण्यात पाहणें
 पाण्यापरीस पातळ
 पाण्यावरची रेघ
 पाताळयत्री

पाद्याला निमित्त पावटयाचें
 पान न हालणें
 पानी तेरा रंग कैसा ? जिसमें
 मिलाया वैसा
 पाप्याचे पितर
 पाय काढणें
 पाय धरणें
 पाय पसरणें
 पाय फुटणें
 पायबंद घालणे
 पाय मोकळे करणे
 पाय मोडणें
 पायरीला पाय लावणे
 पायलीचे पंधरा
 पायाखालची वाट
 पायाखाली मुगी मरणार नाही
 पायाची आग मस्तकास जाणें
 पायावर धोडा पाडून घेणे
 पायावर पाय टाकून
 पायास भोवरी-असणें
 पायींची वहाण पायींच बरी
 पारडें फिरणें
 पारणें फेडणें
 पारावार नसणे
 पालथा घालणें
 पालथ्या घागरीवर पाणी
 पावसाने डोळे वटारणें
 पासगास न पुरणें
 पाळतीवर असणें

पिकलें पान
 पिंगा घालणें
 पिंड
 पिंडीं ते ब्रह्माडीं
 पिंडे पिंडे मतिभिन्ना
 पितर उद्धरणें
 पित्त खवळणे
 पिशाचाच्या हातीं कोलीत
 पी हळद हो गोरी
 पुख्खा झोडणें
 पुंगी बद करणें
 पुडीस जाणें
 पुढे तिखट मागे पोचट
 पुढच्यास ठेच, मागला शाहणा
 पुराणमित्येव न साधु सर्वम्
 पुराणातलीं नागी पुराणात
 पुनरपि जनन पुनरपि मरणम्
 पूतना मावशी
 पूर्वदिशा
 पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस उगवेल
 पेचात धरणें
 पै दक्षिणा लक्ष प्रदक्षिणा
 पैजेचा विडा उचलणें
 पैठणीआग्रह
 पैशाचा धूर निघणें
 पैशा पासरी
 पोटचा गोळा
 पोट जाळणें
 पोट धरधरून हसणे

पोटपूजा
 पोट बाधून चाकरी करणें
 पोटभर अन्न, अगभर वस्त्र
 पोट सुटणे
 पोटात आग पेटणें
 पोटात कालवणे
 पोटात काबळे कोकावणें
 पोटात घालणें
 पोटात धोंडा उभा राहणें
 पोटात ब्रह्मराक्षस उठणें
 पोटात शिरणें
 पोटावर पाय देणें
 पोटावारी राहणे
 पोटास चिमटा घेणें
 पोटीं येणें
 पोपटपची करणें
 पोचारा करणें
 पोळी पिकणें
 प्रकरण
 प्रताप उघळणें
 प्रथमप्राप्ते मन्त्रिकापातः
 प्रथम वदे
 प्रश्न पाहणे
 प्रस्थ माजविणें
 प्रस्थान ठेवणें
 प्राणातिक अवस्था
 प्राणप्रतिष्ठा करणें
 फट म्हणता ब्रह्महत्या

फडशा पाडणें
 फत्ते होणें
 फशी पाडणें
 फळास येणें
 फरारी होणे
 फाटक्या अगाचा
 फाटा देणें
 फाटे फोडणें
 फाद्या फोडणें
 फारकत होणें
 फार झालें हसू आले
 फाल्गुनवाद्य
 फावड्याने पैसे ओढणे
 फासा टाकून पाहणे
 फासा सोईचा पडणें
 फुकून पाय टाकणे
 फुटका मणी नसणे
 फुटकी कवडी
 फुटक्या कपाळाची
 फुटक्या तिनीसाजा
 फुटाण्यासारखे उडणे
 फुली घालणे
 फुले विकलीं तेथे गोवऱ्या वेचणे
 फुसकुली सोडणें
 फू करणें
 फूल नाहीं, फुलाची पाकळी
 अकध्याने
 अखत पडे बाका, तो गळेकु कहेना
 काका

बगलबन्चा
 बगला वर करणें
 बगलेंतून काढणें
 बजबजपुरी
 बडा घर पोकळ वासा
 बडेजाव करणे
 बडे बापके बेटे
 बत्तिशी
 बत्तिशी रगविणे
 बत्तीस लक्षणी
 बदे गुलाम
 बद् होणे
 बब वाजणें
 बभ्रा करणे
 बलबलपुरी
 बसता लाथ उठता बुक्की
 बस्तान बिघडणें
 बळी तो कान पिळी
 बाऊ वाटणे
 बागड्या भरणें
 बागड्या वाढणे
 बागुलबोवा
 बाजार करणे
 बाजारात तुरी भट भटणीला मारी
 बाजीरावाचा नातू
 बाजू राखणें
 बाणा मिरविणे
 बादरायणसबध
 बापजन्मी

बाप तसा बेटा
 बाप दाखीव नाही तर श्राद्ध कर
 बापसे बेटा सवाई
 बापाला बाप म्हणेना तो काकाला
 काय म्हणणार ?
 बाबावाक्य प्रमाणम्
 बायकात पुरुष लावोडा
 बार उडविणे
 बार भरणे
 बारभाईची खेती
 बारभाईचे कारस्थान
 बागशास जेवणे
 बारा पिंपळावरचा मुजा
 बारा बदगचा पाणी प्यालेला
 बारा महिने तेरा काळ
 बारा वाजणे
 बारावा गृहस्पति
 बालबाल खात्री
 बालबाल खुप होणे
 बालबोध घराणे
 बालाग्र
 बालादपि सुभाषित ग्राह्यम्
 बाब्या गेला, दशम्याहि गेल्या
 बावनकशी सोने
 बावळी मुद्रा आणि देवळी निद्रा
 बाहेरचा
 बाहेरची बाधा
 बाळकडू
 बिगारीचे धोडे

बित्तबतमी
 बिन भाड्याचे घर
 बिब्या घालणे
 बिरबल
 बिन्हाड उचलणे
 बिन्हाड करणे
 बिलदर सोदा
 बिबलकरी वळण
 बीजाकुरन्याय
 बुडति खर्च
 बुडत्याचा पाप खोलात
 बुढी घोडी लाल लगाम
 बुदसे गई सो हौदसे नही आती
 बुद्धि कर्मानुसारिणी
 बुद्धीशी वैर करणे
 बृहस्पति
 बेगडी
 बेचाळीस पिढ्या उद्धरणे
 बेड फुटणे
 बेतास बात होणे
 बेबीच्या देठापासून
 बेलभडार उचलणे
 बैठेसे बिगार भली
 बैल गाभण तर म्हणे तेरावा महिना
 बैल गेला व झोपा केला
 बोकाडीस बसणे
 बोके सन्यासी
 बोट शिरकणे
 बोटार नाचविणे.

बोटे मोडणें
 बोयडकादा
 बोबडी वळणें
 बोऱ्या उडणें
 बोलघेवडा
 बोल ठेवणें
 बोलबाला होणें
 बोलात बोल नसणें
 बोला फुलास गाठ
 बोल्न चालून
 बोळवण करणे
 बोळा फिरविणे
 बोळ्याने दूध पिणे
 ब्र
 ब्रह्मगाठ
 ब्रह्मघोटाळा
 ब्रीद पाळणे
 भगीरथ प्रयत्न
 भटाला दिली ओसरी, भट हातपाय
 पसरी
 भट्टी साधणे
 भडार उधळणे
 भर करणे
 भर देणे
 भरवशाचे म्हशीस टोणगा
 भरल्या गाड्यास सूप जड नाही
 भरारी मारणें
 भर्रीं भरणें
 भवति न भवति

भसकापुरी
 भाकडकथा
 भागूबाई
 भागेमधे तुळस
 भाडणाचे तोंड काळें
 भिकार चाले
 भिकेचे डोहाळे होणे
 भिक्षेश्वरी की लक्षेश्वरी
 भिजत घोगडे ठेवणें
 भित्याच्या पाठीस ब्रह्मराक्षस
 भिन्नरुचिर्हि लोकः
 भीक घालणें
 भीक नको पण कुत्रे आवर
 भीड घालणे
 भीड चेपणे
 भीड भिकेची बद्दीण
 भीष्मप्रतिजा
 भुकेबगाल
 भुकेला कोडा आणि झोपेला धोडा
 भुट्टे चोर
 भुताटकीचे घर
 भुसके लड्डू
 भोजनभाऊ
 भोपळ्या रोग
 भोवऱ्यात सापडणे
 भोळा साब
 भ्रमाचा भोपळा फुटणें
 मऊ सापडले म्हणून कोपराने खणू
 नये

मक्ता घेणे
 मखलाशी करणे
 मगरमिठी
 मंगलाचरण
 मज्जाव
 मट्ट्यास येणें
 मळ्याच्या टाळूवरचें लोणी खाणें
 मत्रतत्र लटपटणे
 मत्रपुष्पाजलि
 मदनाचा पुतळा
 मधच्यामधे
 मधाचें बोट लावणे
 मधु निष्ठिति जिह्वाग्नि हृदये तु हलाहलम्
 मधुमक्षिकेचें म्रत
 मधून विस्तव न जाणे
 मधे तोड घालणे
 मन बसणे
 मन मानेल तसे करणें
 मन मिळणे
 मन मोठें करणे
 मनःपूत समाचरेत्
 मनाची नाही पण जनाची लाज
 मनावर घेणें
 मनात एक जनात एक
 मनात गाठ बाधणे
 मनातल्या मनात जळणे
 मनात माडे खाणें
 मनात माडे, पदरात धोंडे

मनातून उतरणें
 मनास येणें
 मनीं वसे ते स्वप्नी दिसे
 मनु पालटणे
 मन्वतर
 मरतमळ्यासारखा
 मरता मरता हातपाय झाडणें
 मरेमरेसैं करणे
 मसणात गोवऱ्या जाणे
 मस्करीची होते कुस्करी
 महाजनो येन गतः स पन्थाः
 महादेवापुढचा
 महामाया
 मळमळीत सौभाग्यापेक्षा झळझळीत
 वैधव्य बरे
 मागून पुढून बाप नवरा
 माजराच्या गळ्यात घाट कोर्णों
 बाधावी ?
 माजराचे पाय कुत्र्यावर करणें
 माझें जेवण चुलीत
 माडी टेणे
 माडीवर घेणें
 मात करणें
 माती करणें
 मातेरें करणे
 मात्रा न चालणें
 मान कापणे
 मानभाव
 मानला तर देव नाहीतर नदी

मानसपुत्र
 मानेवर सुरी ठेवणें
 मामला
 मायपोट
 माया
 मायेचा पूत
 मारवाडी
 मारयाचे हात धरवतात पण बोल-
 त्याचे तोंड धरवत नाही
 मारुतीचे शेषूट
 मारूनमुटकून
 माशाचे जाळे
 माशाने गिळलेले माणिक
 माशा मारीत बसणे
 माशी शिकणे
 माहेर
 मिया मूठभर, दाढी हातभर
 मिरच्या झोवणे
 मिश्यावर ताब देणे
 मिश्यास पीळ भरणें
 मिशी खाली उतरणें
 मी मी म्हणणारि
 मुका मुलगा होणे
 मुक्ताफळें
 मुगीच्या पावलाने
 मुगीला मुताचा पूर
 मुगी होऊन साखर खावी
 मुग्या येणें
 मुखमस्तीति वक्रव्यम्

मुखरस पाघळणें
 मुखशुद्धि
 मुखस्तभ
 मुर्तीत ठेवणे
 मुडी मुरगाळणें
 मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात
 मुली उजविणे
 मुलगी गळ्याशी लागली
 मुष्टिमोदक
 मुमक्या बाधणे
 मुमळाला अकुर फुटणे
 मुळावर येणे
 मुळावर जन्मणे
 मूग गिळणे
 मूठ दाबणे
 मूठमाती देणें
 मूर्ति तितक्या प्रकृति
 मूले कुठार.
 मेख मारणे
 भेतकूट जमणें
 मेलेलें अन्न
 मेल्या आईचें दूध प्यालेला
 मेल्या म्हशीस मणभर दूध
 मेघपात्र
 मोगलाई
 मोट बाधणें
 मोडशी जिरविणें
 मोत्याची ओळ
 मोर नाचतो म्हणून लाडोरहि नाचते

मौनं सर्वार्थसाधनम्
 म्हणता म्हणता
 म्हशीने पाय दिलेलें नाक
 म्हातारीने कोंबडें झाकलें, म्हणून
 ताबडें झाकत नाही
 म्हाळसा
 यथायथा
 यथा राजा तथा प्रजा
 यथास्थित
 यद्यपि शुद्ध लोकविरुद्धं
 यःपलाय करणें
 यमपुरी
 यमाचे बोलावणे
 या कानाचें या कानास न कळत
 यादवी
 या बोटाची थुकी त्या बोटावर
 यावच्चद्रदिवाकरी
 यावत्तैल तावदाख्यानम्
 युद्धास तोड लागणें
 युष्मादिक
 येऊन जाऊन
 येन केन प्रकारेण
 येवच
 येरे माझ्या मागल्या
 योगक्षेम चालविणे
 योजकस्तत्र दुर्लभः
 रक्त आटविणें
 रक्ताचें पाणी करणें
 रग जिरविणे
 नि. .६

रगडून
 रगणांत येणें
 रगारूपास आणणें
 रजुक खाणे
 रजाचा गज करणें
 रडकी सुरत
 रडकुडास येणे
 रडतराऊत
 रडतराव
 राईचा पर्वत करणे
 राखरागोळी करणे
 राग गिळणें
 राग नाकाच्या शेंड्यावर असणे
 रागडा
 राजरोस
 राजश्री
 राजा कान्तस्य कारणम्
 राजपासून रकापर्यंत
 राजा बोले, दळ हाले
 राजाला दिवाळी काय, शिमगा
 काय, एकच
 रात्र थोडी, सोंगें फार
 राबेल तो चाबेल
 राम नसणें
 रामबाण औषध
 राम म्हणणें
 रामपहारा
 रामरगाडा
 रामराज्य

रामाचें नाव
 रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्ति
 रावणराज्य
 राशीस बसणें
 राहूसारखा मागे लागणें
 राळ करणे
 राक्षसी झोप
 राक्षसी वेळ
 रिकामा न्हावी भिंतीला तुबड्या
 लावी
 रुकार
 रुपेरी बिडी
 रोपा उमटणें
 रेतभर
 रोकडा जबाब
 रोज मरे, त्याला कोण रडे
 लफडा लावणें
 लकडीवाचून मकडी वटणीस येत
 नाही
 लकेची पार्वती
 लकेत सोन्याच्या विटा
 लगडी सबब
 लघुशकेस जाणें
 लटपटपची
 लहानिरजन
 लहानभारती
 लहानलहरी
 लब्धप्रतिष्ठित
 लवकर्णाची स्वारी

लष्करच्या भाकरी भाजणें
 लहान तोंडी मोठा घास घेणे
 लाख रुपयाची गोष्ट
 लाखाच्या ठिकाणी
 लागो भागो दिवाळी
 लाट्या गंगाजी
 लाड पुरविणें
 लाडे लाडे केले वेडे
 लाथ मारणें
 लाथ मारील तेथे पाणी काढील
 लावालावी करणें
 लाही होऊन जाणें
 लाळ घोटणें
 लाडे कारभार करणें
 लेकीस बोले मुनेस लागे
 लेखणीचा धड
 लोकाचीं घरे पुजणे
 लोका सागे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडे
 पाषाण
 लोणकडी
 वकीलपत्र घेणे
 वचने किं दरिद्रता
 वचपा काढणे
 वचस्येकं मनस्येकम्
 वचनाचा धड
 वज्रलेप होणे
 वडाची साल पिंपळाला लावणे
 वड्याचें तेल वाग्यावर काढणें
 वणवण करीत हिडणें

वयात येणें
 वरचष्मा होणे
 वरवंटा फिरविणें
 वरवर
 वराती मागून घोडे
 वर्दळीवर येणें
 वर्षाचा दिवस
 वशिष्ठ्याचे तडू
 वळचणीचें पाणी आळ्याला लागले
 वाकडें पाऊल पडणें
 वाकड्या नजरेनें पाहणे
 वाघ
 वाघ म्हटलें तरी खातो, वाघोबा
 म्हटलें तरी खातो
 वाघाची मावशी
 वाचस्पति
 वाचा फुटणे
 वाचा बसणें
 वाचाळ पंचविशी
 वाच्यता करणे
 वाट मारणें
 वाट लावणे
 वाटाण्याची अक्षत लावणे
 वाटेस जाणें
 वाटेस लावणें
 वाटेवर पडणें
 वाटोळें होणे
 वादे वादे जायते तत्त्वबोधः
 वामनमूर्ति

वारा वाहील तशी पाठ देणे
 वारें फिरणें
 वाऱ्यावर वरात
 वाऱ्याशीं भाडणे
 वाऱ्याची मोट बाधणें
 वासरात लगडी गाय शहाणी
 वाहत्या गंगेंत हात धुणे
 वाहिली ती गंगा राहिले तें तीर्थ
 वाळीत टाकणें
 विकटोपर्यंत अध्ययन
 विकत श्राद्ध घेऊन सव्यापसव्य करणे
 विंचवाचें बिऱ्हाड पाठीवर
 विडा उचलणें
 वितडवाद
 विशीं विद्या तिशी धन
 विधिनिषेध नसणें
 विनाशकाले विपरीतबुद्धिः
 विल्हेवाट लावणे
 विरजण घालणे
 विळ्याभोपळ्या इतके सूत
 वीट येणे
 वीरभद्र
 वेड घेऊन पेडगावास जाणे
 वेड पाघरणे
 वेड लावणें
 वेडापीर
 वेडे पीक
 वेड्याचा बाजार
 वेळ मारून नेणें

वेळेचा गुण
 वेळेनुसार
 व्यतिपात
 व्याप तितका सताप
 व्यूह दासळून टाकणे
 व्यूह रचणे
 शकुनगाठ बाधणे
 शकुनिमामा
 शख करणे
 शठे शाळ्य समाचरेत्
 शतपावली
 शनीचा फेरा
 शब्द खाली पडणे
 शब्द झेलणे
 शब्द टाकणे
 शब्दान् शब्द
 शभर नबरी
 शभर वर्षे भरणे
 शरपजरी पडणे
 शह देणे
 शहाण्याला मार शब्दाचा
 गहानिशा करणे
 शापादपि शरादपि
 शामबी
 शास्त्रार्थ करणे
 शाळूसोबती
 शिकदर
 शिकविलेली बुद्धि आणि बाधलेली
 शिंदोरी

शिक्याचे तुटले बाक्याचे साधले
 शिखडी
 शिखरास हात पोचणे
 शिखानष्ट
 शिंगे असणे
 शिंगे मोडून वासरात शिरणे
 शितावरून भाताची परीक्षा
 शितोडा उडविणे
 शिरा ताणणे
 शिराळशेठ
 शिष्टाई करणे
 शिष्टागमने अनध्यायः
 शिष्यापराधे गुरोर्दण्डः
 शिळ्या कढीला ऊत येणे
 शीर सलामत तो पगडी पचास
 शुकाचार्य
 शुक्र होणे
 शुक्लकाष्ठ
 शुभस्य शीघ्र
 शुभ
 शुष्काशुष्की
 शूर्पणखा
 शेडा ना बुडखा
 शेडी तुटो की पारंबी तुटो
 शेडी फुटणे
 शेडीला गाठ देणे
 शेडी हातात येणे
 शेणाचा पोहो
 शेणाचे दिवे लावणे

शेणामेणाचा
 शेदाड शिपाई
 शेपूट घालणे
 गेर
 शेरास सव्वा गेर
 शेलापागोटे
 शेष कोपेन पूरथेत्
 शेळी जाते जिवानिशी, खाणारा
 म्हणतो वात्तड
 शोभा करणे
 श्रीगणेशा
 श्रीमुख
 श्रीमुखात देणे
 पदकर्णी होणे
 सब घोडे चारा टक्के
 सक्रात बसणे
 सगळे मुसळ केरात
 सगनमत करणे
 सगळीं सोंगे येतात पण पैशाचे सोग
 आणता येत नाही
 सटवाईचीं अक्षरे
 सटवी
 सटीसामासीं
 सनीचे वाण
 सत्तेपुढें शहाणपण
 सक्व घेणें
 सत्त्वास जागणें
 संन्याशाची पुडी
 सपुष्टात येणे

समाचार घेणे
 समानशीले व्यसनेपु सत्यम्
 समीकरण बसविणें
 समुद्रात जाऊन कोरडा
 समुद्रात सुरें शोधणे
 समूल च विनश्यति
 सर करणे
 सर येणे
 मरासरी गुडघाभर पाणी
 सर्वारमास्तडुळाःप्रस्थमूठाः
 सवतीमत्सर
 सवा मणाची बिडी
 सव्यापसव्य करणे
 ससेभिरा लागणे
 सळो का पळोसें करणे
 साखरझोंग
 साखर पेरणे
 साखरेचा खाणार त्याला देव देणार
 साखरेची सुरी
 सागड घालणे
 सागितल्या कामाचा
 साठी उलटणे
 साडेतीन मुद्दूर्त
 साडेतीन गहाणे
 साडेसाती
 सात ताड उच
 साता समुद्राच्या पलीकडे
 साता सायामानी
 साप साप म्हणून भुई झोडपणें

साबाचा अवतार
साबापुढचा
सावळागोंधळ
साळकाया माळकाया
साळकोजी माळकोजी
साळसूद
सिंहावलोकन
सुख च मे शयन च मे
सुतळीचा तोडा
सुताने स्वर्गास गाठणे
सुताने सूत लावणें
सुपारी देणें
सुभ जळेल पण पीळ जळणार नाही
सुळावरची पोळी
सूबाल्या करणें
सूत असणें
सूतोवाच करणें
सूप वाजणें
सूर वाहणे
सूर्यवशी
सूर्याचीं पिले दाखविणें
सूर्याचे पोटी शनीश्वर
सैरावैरा
सोडवून ठेवणें
सोनाराने कान टोचणे
सोनें होणें
सोन्याचा दिवस
सोन्याचा धूर निघणे
सोन्याहून पिवळें

सोस करणें
सोळा आणे
सोधमोक्ष होणें
स्तोम माजविणें
स्मशानवैराग्य
स्वतः मेल्यावाचून स्वर्ग दिसत
नाही
स्वभावो दुरतिक्रमः
स्वर्ग दोन बोटे उरणे
स्वर्गास हात पोचणे
स्वाहा करणे
हजीर तो वजीर
हट्ट जिरणें
हट्टास पेटणे
हडीबाग
हत्तीचे मढे
हत्ती झुलणे
हपापाचा माल गपापा
हबेलडी उडणें
हमरीतुमरीवर येणे
हरताळ पडणे
हरताळ लावणे
हरमन्याच्या झाडावर चढविणे
हरामाचा माल
हलक्या कानाचा
हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र
हसक्षीरन्याय
हसत हसत दात पाडणे
हसतील त्याचे दात दिसतील

हसून गोड करणें
 हळकुडासाठीं लग्न मोडणे
 हळद लागणें
 हाका करणें
 हाका मारणें
 हाडाचीं कांडे करणें
 हार्डीमार्शीं खिळणे
 हाडें खिळखिळीं करणे
 हाडें निघणें
 हात आखडणें
 हात ओला होणे
 हातघाईवर येणे
 हातचा मळ
 हात चालणें
 हातचे सोडून पळत्याच्या पाठीस
 लागणे
 हातच्या काकणास आरसा कशाला
 हातोहार्ती
 हात टाकणे
 हात टेकणे
 हात दाखविणें
 हात देणें
 हात धुऊन पाठीस लागणें
 हातपाय गाळणे
 हात पोचणें
 हात मारणे
 हात राखून खर्च करणें

हातात काकण बांधणे
 हातात नारळाची आई देणे
 हातातोडाशीं गाठ पडणे
 हातातोडास येणे
 हातापाया पडणे
 हाताला हात लावणे
 हातावर तुरी देणे
 हातावर शीर घेऊन
 हाती चालत अपने चालते
 हाती पायी उतरणे
 हातीं भोपळा देणे
 हाय खाणें
 हायदोस घालणे
 हार खाणें
 हा सूर्य आणि हा जयद्रथ
 हिंग लावून न विचारणें
 हिंगाचा खडा
 हिडिंबा
 हुतुतु घालणे
 होता की नव्हता करणें
 हो-ना करणें
 होयना
 होस हो देणे
 होळी करणे
 होळीचे होळकर
 ह्या हाताचे या हातावर
 क्षिति बाळगणें

अभ्यासाकरितां निबंध

वाचन

अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽव भास । समुन्मिलव चिराय चक्षुः । *

किरातार्जुनीय

(१) विषयस्वरूप (२) व्युत्पत्ति (३) दोन लाभ (४) मनोरजन. (५) इतर प्रकाराची तुलना (६) दुसरा लाभ-ज्ञान (७) विशेषत निरूपण (८) मराठी-तील ग्रंथसंग्रह (९) हर्डीचा वाचनाचा प्रघात (१०) त्याची खरी रीत

१. प्रस्तुत अकात वाचन म्हणजे वाचण्याची कला याविषयी लिहावयाचे नाही, म्हणजे उत्कृष्ट वाचनाचे जे काही नियम आहेत ते दाखल करून त्याचा उपयोग सामणे हा याचा उद्देश नाही. तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणे हे किती हितावह आहे, तो प्रघात आपल्या लोकात किनपत आहे, वाचनाचे ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे, वेगळे गोष्टीविषयी या निबधात विचार करू.

२. येथे पहिल्याने 'वाचन' या शब्दाची व्युत्पत्ति अमळ चमत्कारिक आहे ती सांगतो. हा शब्द अर्थातच 'वच्' (बोलणे) या धातूपासून निघाला आहे, आणि हे रूप प्रयोजक रूपावरून साधलेले क्रियावाचक नाम होय. तेव्हा 'वाचन' म्हणजे 'बोलणे': 'पुस्तक वाच' म्हणजे 'पुस्तकास बोलव' असा अर्थ ! यावरून कागदास किंवा कागद तरी कसचा !-चक्षुस्त्वचास वेगळे बोलते करण्याची लेखनकला जेव्हा पहिल्याने निघाली, तेव्हा आपल्या पूर्वजास जे आश्चर्य वाटले ते बरील शब्दात गर्भित होते.

* "याप्रमाणे तत्त्वाचा बोध होऊन त्याच्या हृदयात ज्ञानप्रदीप उजळला असता त्याचे फार दिवस मिटलेले डोळे जणा काय एकदम उघडले !

§ 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणच ऐतिहासिक म्हणजे पूर्वस्थितिसूचक होय 'लिख' म्हणजे 'ओरडण', यावरून लिहिण्याचा प्रघात पहिल्याने झाडाच्या साली वेगळे कठीण पदार्थावर झाला हे उघड दिसते

३. असो, आता मुख्य विषयाविषयी विचार करू. वाचनापासून लाभ कोणकोणते आहेत ते सर्वांस विदितच आहेत. ते मुख्यतः दोनः— एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान. आता याविषयी अनुक्रमेकरून लिहू.

४. पहिलें मनोरंजन. याचा अनुभव थोडाचहुत बहुधा सर्वांस असेल. लहान वयात तर ही गोष्ट विशेषतः अनुभवास येते. लहान मुलास प्रथमतः वाचता येऊ लागले म्हणजे पुस्तके वाचण्याची त्यास केवढी हौस वाटत असते हे सर्वांनी पाहिलेच असेल. अक्षरओळख होऊन आपणास वाचता येऊ लागले हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी वाढून तिज-बद्दल त्यास मोठाच हर्ष व अभिमान वाटू लागतो. त्या भरात त्यास जी उभेद व हौस वाटत असते ती त्याच्या विद्याभ्यासास फार उपयोगी पडते. त्या मौजेच्या काळीं मनोरंजन व ज्ञान ही दोन्ही एकरूपच असतात. म्हणजे पुढील वयात ज्ञानसंपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्रास येतो, तसे त्या वेळेस मुलींच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणे हें मनःस केवळ रंजन करणारेच होतें. शरीराने ती जशी चपळ असतात,—सुस्त बसणे बिलकूल न आवडून काही ना काही तरी त्यास करीत असल्यावाचून चैनच पडत नाही, त्याचप्रमाणे त्याच्या मनाची स्थिति असते. ज्ञानग्रहण करण्यास त्याचे कोवळे मन तेव्हा इतके प्रवीण असते की, व्याकरण, भूगोल, गणित वगैरे जे नीरस शुष्कप्राय विषय तेहि त्यास मोठ्या मजेचे वाटून मनोरंजक गोष्टींप्रमाणेच त्याविषयीहि त्यास जी हौस वाटत असते ती काही पराकाष्ठेची ! वरील दोन्ही गोष्टी जगन्मिथ्या परमेश्वराचें त्याने निर्माण केलेला क्षुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या कल्याणाकडे केवढे लक्ष आहे याविषयी प्रमाणभूत होत. मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो स्वतःविषयी खबरदार होईपर्यंत मध्यतरीं पुष्कळ काळ जातो. हा काळ लहानपण होय. यात ईश्वराचा असा संकेत उघड दिसतो की, मनुष्याच्या पुढील सप्सारात उपयोगी असें शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्याने या काळात संपादन करून ठेवावे. असो, तर ज्याप्रमाणे मुलास उडण्यावागडण्याची अतोनात हौस असते, त्याप्रमाणेच त्याच्या मनासहि त्या वेळेस स्वभावतःच मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते. ह्या दोहोचा नीट उपयोग करून घेणे हें

मुजाण मातापितराचें व शिक्षकाचें काम आहे. असो, तर वाचनापासून मनोरजन केवढें होते हा लहानपणचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकांस अर्थात् आहेच. पण इतकेच नव्हे, ती लहानपणची सवय नीट वाढविली असता अगदी शेवटपर्यंत ती मनुष्यास मारखी खिलून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जबर वाचणारे होते असें आटलेल. यात वस्तुतः पाहता काही आश्चर्य नाही. कारण कोणाची बुद्धि केवढीहि उज्ज्वल असली, तरी खाणीतल्या हिऱ्याप्रमाणे तीवर जर काहीच स्पर्श नसेल नाही तर तिचे तेज कधीहि प्रगट होणार नाही किंवा दुसरा दृष्टान्त घ्या जमीन मोठी पिकाऊ आहे पण तिची नीट मगागत करून जर तीत काहीच पेरले नाही, तर अर्थात्च नुसतों गनजाडे किंवा काटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील ! तर याप्रमाणेच विशाल बुद्धीचे महान् ग्रंथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यास वरील गोष्ट पुरतेपणी अनुभवास येऊन आपल्या मनास ज्ञानाचा स्पर्श अधिकाधिक करताना ते कवी थांबले नाहीत ग्रंथवाचन हेच त्यास परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यास चैनच पडू नये इटाली देशात सुमारे पाचश वर्षांपूर्वी पेट्रार्क नावेकरून एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला त्याविषयी अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं तो एकदा आपल्या एका मित्राच्या येथे राहिला असता त्याची प्रकृति अमळ विघडलीशी पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, “तुम्हाला बरे वाटत नाही, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमची बुके, कागद, लेखणो, शाई ही मला अडकवून ठेवू द्या ” पेट्रार्क बरे म्हणाला. मग त्याने तसे केले असता पहिला दिवस पेट्रार्कचा मोठा कटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशी भारी डोके दुखू लागले, आणि तिसऱ्या दिवशी तर बारीक ताप भरू लागला ही अधिकाधिक चिन्हें पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला आणि त्याने मुकाट्याने त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुनः स्वाधीन केली दुसऱ्या दिवशी तो कवि पुनः पहिल्या-सारखा हुशार झाला. असो, तर याप्रमाणे विद्याप्रिय लोकांचा पुस्तका-विषयी अतोनात ह्यास असतो.

५. आता या मनोरजनाच्या प्रकारात व इतर जे लोकांत चालू आहेत त्यात किती भेद आहे तो पाहू. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनाचे

कोणते व तदितरजनाचे कोणते याविषयी एका संस्कृत कवीने म्हटले आहे:—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनं तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

“बुद्धिमान् जे आहेत त्याचा काल काव्य किंवा शास्त्र याचे अध्ययन, अथवा विनोद या तिहीत जातो, आणि मूर्खांचा म्हटला म्हणजे व्यसनात, निद्रेत किंवा कलहात ।” हे वचन अगदी यथार्थ आहे यात संशय नाही. अज किंवा अल्पज्ञ जे लोक असतात त्याचे नेहमीचे वर्तन जर पाहिले, तर वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धात त्याचा बहुधा समावेश होईल आणि एकदर जगात पाहिले असता, अशाचीच कोटी फार फार मोठी आहे. वरील श्लोकाचे पूर्वार्ध ज्यास खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे ! त्यातून आमच्या हिंदुस्थानात तर काही विचारूच नये. युरोपखंडात वगैरे अलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलाव झाला असल्यामुळे काळाचा वर सांगितल्याप्रमाणे सद्‌व्यय करणारे तिकडेच काय सापडतील ते सापडतील बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागात दुसऱ्या चरणाचेच फार करून प्राबल्य आढळेल. आमच्या देशात जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्याचा एकदरीत पाहता वाईटच काळ जातो असे म्हणता येणार नाही, तरी त्याचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळे ज्ञानापासून होणारा जो परमानंद त्याचा अनुभव त्यास कधीही घडत नाही. विद्येचे स्वरूप काही ज्यास कळते म्हणावयाचे असे जे शास्त्री, पंडित वगैरे त्याचीहि शिकण्याची पद्धति काही विलक्षणच असल्यामुळे वरील आनंद त्याच्याहि म्हणण्यामारखा अनुभवास येत असेलसे वाटत नाही. ही साधारण एकदर लोकांची स्थिति ज्ञाती. श्रीमताची व विशेषतः संस्थानिकांची जर आमच्या देशातली स्थिति पाहिली, तर ती फारच शोकास्पद वाटेल. सगळ्या देशभर जी लहानमोठ्या राजेरजवाड्यांची राग लागत गेली आहे त्यात चांगले हुशार तर काय, पण सरासरी समजूत तरी ज्यास आहे असेहि फारच थोडे निघतील ! मागे त्यास मोठ्या जोखमीची सरकारी कामे करावयाची पडत, शत्रूचे निरंतर भय असे, त्यामुळे त्यास सतत हुशारीने राहवे लागे पण सध्याच्या काळी वरील दोन्ही प्रकार बिलकूल नाहीसे झाल्यामुळे पोरासोराची व अज्ञान लोकांची

जी कल्पना की, राजाला म्हणजे काही करायला नको, जेथे तेथे चाकर, निरंतर पकानें खावीं, ख्यालीखुशाली करावी, इतकेंच त्याचे काम, ती दिवसेंदिवस पूर्णपणे खरी होत चालली आहे ! 'तुम्ही काय राजे आहा' या वाक्यात 'राजे' शब्दाचा जो अर्थ तो दिवसेंदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालला आहे. असें झाल्यावर मग राज्यातील व्यवस्था किती उत्तम असेल, व दरबारातलीं मनुष्ये कशा प्रकारचीं असतील, याची कल्पना सहजच करता येईल, व वर्तमानपत्रद्वारे ते बहुतेक प्रकार सर्वांस विदित होतातच. असो, तर मग अशा ठिकाणी वरील श्लोकाचें कोणते अर्थ लागतें तें आमच्या वाचकास फोडून सागावयास नकोच !

वरील लेखावरून हे ध्यानात येईलच की, खरे जें विद्यामुख ते जुन्या पद्धतीच्या लोकास बहुतकरून मुळीच माहीत नाही. यास्तव मनोरजनाचें हें मोठे साधन त्यास अगदी अंतरते. आमच्या मराठीत वाचण्याचे ग्रंथ मुळीच नव्हते असे नाही, पण ते अगोदर थोडे, आणि त्यातून दुर्मिळ. गद्यग्रंथ म्हटले म्हणजे इतिहासाच्या किंवा पौराणिक विषयाच्या बखरी, आणि पंचोपाख्यान, विदुरनीति वगैरे तीन चार पुस्तकें इतकीच काय ती. पद्यग्रंथ वरच्याहून पुष्कळ होते खरे, पण त्याचा संग्रह म्हटला तर हरदास वगैरे लोकापार्श्वीच काय तो. छापखान्याचे उत्कृष्ट साधन अनुकूल नसल्यामुळे जें आपणास हवे असेल ते हाताने उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण म्हटली म्हणजे लोकशिक्षणाचा मुळीच प्रघात नसल्यामुळे लोकात विद्याभिरुचीचा जो मुळीच अभाव होता तो होय. सरासरी काव्यव्युत्पत्ति पुष्कळास असल्यामुळे पुराणादि ग्रंथ, तसेच ज्ञानेश्वरी आदिकरून प्राकृत ग्रंथ, हजारे लोक वाचीत, व अजूनहि वाचतात, पण ते केवळ पारमार्थिक बुद्धीने. म्हणजे तसें करणे हें पुण्यकर्म आहे येवढेच समजून तें करायचे. अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचणारे फारच थोडे. असो, तर याप्रमाणे ग्रंथवाचनरूप जो करमणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकास मुळीच अनुकूल नसल्यामुळे सोंगट्या, बुदबळें वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्यभिचार अशींच पोरकट, निष्ठ, व लज्जास्पद साधनें त्यास जवळ करावीं लागत. फार तर काय, पण अजूनहि नेटिव सस्थानातून बहुतेकात वरील प्रकार भरपूर आढळून येतात. त्याचें केवळ

दिग्दर्शन करणें हें सुद्धा एतद्देशीय मनुष्यास अत्यंत लज्जेचें व खेदाचें काम होईल.

तर याप्रमाणे वाचनाचा पहिला मोठा उपयोग म्हणजे त्याच्या योगाने चित्ताचे उत्कृष्ट रजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकाचे शेकडो करमणुकीचे उपाय त्याची बिलकूल गरज राहत नाही. भर्तृहरिने एके ठिकाणीं म्हटले आहे—

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।

“ उत्कृष्ट कविता जर आहे तर तीपुढे राज्य काय ? ” हेच वचन बाकीच्याहि सर्व प्रकारच्या ग्रथास लागेल. खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पुस्तकालयात बसून ग्रथवाचनात निमग्न झाला असता त्यास त्या वेळेस जे सुख होत असेल, ते मोठ्या सार्वभौम राजास भर दरबारात राज्यासनावर बसल्यापासूनहि नसेल ! आणि स्वरोत्तरच नुसत्या सुखाच्या संबधानेहि पाहता ते विद्येपासून जितके साध्य होते तितके राज्यापासून होणे नाही. रोमन लोकांचे लोकसत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अमल सुरू झाल्यावर पुढे जे कित्येक बादशाहा झाले त्याची हकीकत वाचली असता वरील उल्लेखाची प्रचीति कळून येईल त्याची सत्ता त्या वेळेच्या बहुधा साऱ्या जगावर असताहि त्यास रात्रदिवस चैन पडू नये. शेकडो राजोपचार निरंतर चालले असता त्याचा त्यास अगदी वीट येऊन त्यानी नाना तऱ्हेचे फद व चाळे करावे. झर्सीज् नामेंकरून जो पारसीकाचा राजा होऊन गेला, ज्याने वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस देशावर स्वारी केली, त्याविषयी अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे, की जो कोणी एकादा नवा करमणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठें बक्षीस मिळे. असो, तेव्हा एकदरीत स्पष्ट काय दिसते की, केवळ शारीरसुखें स्वभावतःच अल्पकालिक होत, त्याचा तेव्हाच वीट येऊन मन लवकरच उदास होतें. मौजेच्या खेळाचीहि गोष्ट तीच. व्यसनें तर याहूनहि भयंकर, त्याच्या योगाने शरीरास बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरंतर जिवास स्वाण्याचें मात्र साधन पेंदा होते. तेव्हा वरील कोणताहि दोष नसून उलटें अत्यंत शुद्ध, अत्यंत प्रतिष्ठादायक, आणि अत्यंत मनोरंजनावह असें करमणुकीचे साधन एक वाचन मात्र होय.

६. दुसरा लाभ ज्ञान. हें संपादन करण्यास ग्रथवाचन एक मोठें साधन आहे हे उघडच आहे. सिसरोने एके ठिकाणी म्हटले आहे की, लेखन-कला जर नसती, नर मुळारभी जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षा पुढे पाऊल पडतेच ना उघडच आहे साप्रतकाळीं मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षा-स पोचली आहे त्या सर्वांचा मूळ पाया पाहिला तर बावन्न मातृकाच होत ! हल्लींच्या काळाच्या आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती असख्य कारागिरांच्या श्रमाचे फळ होय ! मागल्याने रचलेले थर पुढच्याच्या उपयोगी पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परंपरा चालत आली आहे. व हीस एक कारण काय ती लिहिण्याची अमोलिक कलाच होय ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान् लोकांचे अत्यंत परिपक्व विचार आपणास नाहीसे झाले असते ! प्रख्यात ग्रंथकार लॉर्ड बेकन् याने एके ठिकाणी या मूळाश्रयास जहाजाची तुळिले आहे, आणि म्हणतो की, या जहाजाची कालरूप समुद्राच्या फार दूरदूरच्या बदरावरून आपणाकडे माल आणून यापुढेहि तशाच अत्यंत दूरच्या बदरात तो ती पोचवितो ! असो, तर याप्रमाणे सर्व काळच्या व सर्व देशाच्या महान् महान् लोकांची आपणास हवी तेव्हा, हवी तेथे, हवी तेवढी वेळ परमानंदकारक सगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वास झाली आहे तिचे मोल किती म्हणून सांगावे ! त्यातून अलीकडे तर मुद्रणकला, अभिरथ वगैरे अनेक साधनांनी बरील सुख तर चोहोंकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेत अमणाच्या मनुष्यास-हि ते अनुकूल झाले आहे. तसेच विद्येच्या सर्व शाखांवरहि अलीकडे ग्रंथ होऊन काही अमुक शाखाच पढल्याच्या योगाने पूर्वीच्या काळीं बुद्धीवर जो सकुचितत्वाचा वाईट स्पर्श घडत असे तोहि हल्लींच्या काळीं नाहीसा करण्याची सोय होऊन, अलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोख तोच आहे. आपल्याच देशातील पूर्वीची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षे होती. तितका काळपावेतों गुरुच्या घरी राहून एक-निष्ठेने जेव्हा अध्ययन करावें तेव्हा काही म्हणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायीं यावी आणि इतकेहि करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रात त्याची गति ! न्याय आहे तर व्याकरण नाही, व्याकरण आहे तर मोमासा नाही, असा प्रकार अर्थातच होत असे. कारण जे शास्त्र हातीं धरावयाचें

तें शेवटास पोचविल्यावाचून याबायाचेच नाही. ही त्याची शिक्षणपद्धति पुष्कळ तऱ्हेवाईकच होती यात सशय नाही. तिचा एक मोठा गुण होता खरा, कीं जेवढें म्हणून कोणी शिकेल तेवढें अगदी ठाम, एकदा त्याचें पठण झालें म्हणजे त्यात लेचेपेचेपणा बिलकूल राहायाचा नाही, कोणतेहि शास्त्र घेतलें की, त्यावरील मुख्य ग्रंथ, उपग्रंथ, टीका प्रतिटीका, वगैरे जेवढे म्हणून ग्रंथ असतील तेवढे पार मुखोद्गत केल्यावाचून प्रायः सोडायचे नाहीत. मुळीं परंपरेनेच तशी वहिवाट चालत आलेली ! गुरु आपल्या आसनावर बसून पक्ति सागायाला लागले म्हणजे शिष्याच्या हातात जेवढे पुस्तक असेल तेवढेच काय ते, गुरूनी म्हणून पाठ सांगताना पोथी हातीं धरायाचीच नाही तसे करावे लागले तर तो गुरु कसचा ? अगो, तर असाच बाणा पूर्वीपासून चालत आलेला असल्यामुळे पुढे जे शिष्य गुरु-स्थानापन्न होतात तेहि तो तसाच पुढे अबाधित चालवतात. याप्रमाणे अलीकडची जी पोपटपची तीस पूर्वी मुळीच थारा न मिळून जे कोणी पंडित होत ते आपआपल्या शास्त्रात केवळ निष्णात असेच होत अलीकडील इंग्रजी युनिव्हर्सिटीच्या पद्धतीने म्हटले म्हणजे हवा तो विषय ज्यास अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे हमालाचे जसे टपे असताना त्याप्रमाणे आधीच निःशक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्ष अधिकच विषयाचे ओझे लादून त्यानी अमुक दिवसात अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो मग विद्यार्थीहि निरुपायास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात, पण एकदा सुटले म्हणजे बुकाना जी एकदा रजा मिळते ती मिळते त्याच्या कृपाळू आईने येवढा खटाटोप करून जे नाना विषयाचे ज्ञान त्याचें ठायीं साठविले असते तें लवकरच घालवून ते बहुधा पहिल्या सारखेच पुन्हा लखलखीत होऊन बसतात ! असो, तर या मानाने पाहता पहिली एकधोरणी रीतच काही अशी बरी होती असें आम्हास वाटतें. तरी अलीकडील जे सर्व विषयावर उत्कृष्ट रीतीने लिहिलेले ग्रंथ युरोपातील भाषात झालेले आहेत त्याच्या योगाने फार काळ व श्रम न पडता मनुष्याचें मन विशाल व बहुश्रुत होते, व पूर्वीच्या पद्धतीने मनास जडणारे जे वेडेपणाचे ग्रंथ व दुष्कल्पा त्या यामुळे बहुतेक नाहीशा होऊन जातात हा लाभ लहान-सान म्हणता येत नाही.

७. याप्रमाणे प्रकृत विषयाविषयी सामान्यतः काही विचार प्रदर्शित केले आता खुद्द आपल्या स्वतःच्या स्थितीविषयी काही लिहून हा विषय संपवितो.

८. आता पहिल्याने हें उघडच आहे की, वाचन म्हटलें म्हणजे अगो-
दर भाषेन ग्रंथसंग्रह पाहिजे. आमच्या मराठींत तो मूळचा कोणत्या प्रकार-
चा होता हे वर लिहिण्यात आलेच आहे. तसेंच अलीकडे तो कोणत्या
प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयाहि प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या
दोन अकांत काही लिहिले आहे आता हा ग्रंथसंग्रह सगळा एकदरीत
धरला तरी अर्वाचीन युरोपियन भाषां किंवा संस्कृतदि प्राचीन भाषांशी
त्यासंबंधाने आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारता येईल हे अगदी
संभवत नाही खरे, तरी सध्याच्या स्थितीतमुद्धा तीस आपल्या दारिद्र्यास्तव
केवळ खालीच पाह्यास हवे असें आम्हास अगदी वाटत नाही. एतद्देशीय इतर
भाषात तर तिच्याहून कोणत्याहि सचये वरचढशी भाषा एकहि नाही असे
आम्हास वाटते, तसेच सुमारे तीन चारशे वर्षांपूर्वी इंग्लिश वगैरे युरोपियन
भाषांची जी स्थिति होती तीपेक्षाहि सध्यादेखील तिची स्थिति बरी आहे.
सारांश, केवळ अज्ञानास्तव, दुराग्रहास्तव, व आळसामुळे मराठीचा जे तिरस्कार
करू पाहतात व तिची ज्यास मोठी लाज वाटते त्यास तसे करण्यास
वरच्याशिवाय दुसरे कांणतेहि समर्पक कारण नाही हें त्यांनी पक्के समजावे.
तसेच जे फाकडे नवीन विद्वान् जुन्या शालजोडीवाल्या शास्त्राप्रमाणे मराठी
भाषेवर नाक मुगडतात त्यावर दोन प्रकारचा दोष येतो. एक तर जिचे ज्ञान
आपण पुरतेपणीं कधीहि संपादन केले नाही तीस विनाकारण दूषण देणें हे,
आणि दुसरे असे की जी न्यूनता त्यांनी पूर्ण करायाची ती न केली हें तर
एकीकडेच राहिले, पण पुनः तीबद्दल भाषेमच दोष ! भाषेच्या अगी
रानातील जमिनीप्रमाणे तर शक्ति नाही ना ! कीं तीत जसे गगनचुंबित
वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात त्याप्रमाणे मोठमोठे ग्रंथ भाषेत
आपले आपोआप व्हावेत ! काव्यें, नाटके, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ हे
केवळ स्वतःच उत्पन्न व्हावे, मनुष्याच्या श्रमाची म्हणून त्यास बिलकूल
गरज लागू नये, असा जर सृष्टीचा नियम असता, तर बरीक बरील मराठी-
वरचीं दूषणें ठीक होती ! पण अशी स्थिति मुळीच नाही हे स्पष्ट आहे.

ग्रथसंग्रह हे मुख्यतः उद्योगाचें फळ होय. मोठमोठे कवि, कादंबरीकार, किंवा शास्त्रकार वगैरे निपजणें ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय, ती येथे धरायाची नाही पण एकदर लोकांच्या हिताय इतर भाषातील ग्रथांची भाषांतरे करणे किंवा त्याच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेत तसे ग्रथ उतरणे असल्या सामान्य कृत्याकरिता ईश्वराचे लालच निर्माण झाले पाहिजेत असें नाही ! सुताराचे, शिण्याचे वगैरे काम जसे त्यात काही दिवस पडले म्हणजे बहुधा सर्वांस येण्यासारखें आहे तशाच मासल्याची वरील कामे होत. इंग्लिश भाषेत जे आज लावो ग्रथ झाले आहेत व होत आहेत त्या सर्वांचेच कर्ते प्रतिमिल्टन्, प्रतिन्यूटन् असे आहेत काय ? काही नाही. पुष्कळ अशीं त्या लोकांच्या अचाट उद्योगाचेच केवळ ते फळ होय. पण आमच्यात बहादुर पहा कामे आहेत ! नाव लिहावयाचे झाले तर पुढे हात सव्वाहात किताब, देशाभिमानाविषयी तर पहिल्या प्रतीचा बाणा, देशकल्याणाचे कोणतेहि काम निघो, त्यात प्रमुख मडळीत नाव, पण देशभाषेत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग आला, तर बहुधा प्राणसकटच ! असो, तर जेथे स्वभाषेचें येवढे ज्ञान व तीविषयी येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सांगावी ? ती सर्व प्रकारे अत्यंत शोचनीय असून तिच्यासंबंधे येथवर अनेक वेळा मागे आम्ही लिहिलेच आहे, यास्तव जास्त पुनः लिहिण्याची गरज दिसत नाही. असो, एकदर्शित मराठीतील ग्रथसंग्रहाविषयी आम्हास असे वाटतें की, सध्या तो जितपत आहे त्याची इतरांच्या मानाने पाहता फार मोठी योग्यता जरी नाही, तरी आम्ही सध्या जितपत स्थितीस येऊन पोचलो आहो तितक्या स्थितीला तो चांगला उपयोगी पडण्यासारखा आहे, व आमचे पाऊल जसजसे पुढे पडत जाईल त्या त्याप्रमाणे आमच्या भाषेची आगची योग्यता व लोकांचे कर्तृत्व पाहता तो वाढत जाण्याचेहि आम्हास अगदी कठीण वाटत नाही.

९. आता वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकांत सध्या कितपत आहे तो पाहू. पूर्वीच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांच्या वाचनाचा वर एक प्रकार सांगितलाच आहे, — कीं ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता अशासारखे ग्रंथ ते नियमाने वाचतात, पण ते केवळ भाविकरणाने, म्हणजे आपण जे वाचतो त्याचा अर्थ आपणास कळावा इतकी सुद्धा थोड्याचीच इच्छा असते !

हैं असले वाचन विद्येच्या दृष्टीने केवळ निरर्थक होय हे उघड आहे. आता नव्या पद्धतीचे लोक पाहू. यापैकी फार करून सगळ्याचे मुख्य वाचन म्हटलें म्हणजे वर्तमानपत्रेच होत. साजसकाळ लायब्ररीत खेप घालून आलें म्हणजे त्या दिवसाचें कर्तव्यकर्म आपण बजावले असा पुष्कळाचा समज दिसतो. पण खरोखरीची जी लायब्ररी तिजकडे बहुधा कोणी महिन्याचे महिने दुकूनहि पाहत नाही. तेथे खरा अक्षय वास म्हटला म्हणजे अधाराचा व केराचा. पुस्तकाचा खरा चालक म्हटला म्हणजे महिन्या दोन महिन्यानी त्यावर साचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्याचे खरे उभोक्ते म्हटले म्हणजे कृमिकीटक ! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथे तेथे दृष्टीस पडत असेल यात सशय नाही. पण याबद्दल कोणासहि कधी काही चमत्कार वाटला आहे, किंवा तो मोडायचें मनात आले आहे, असे बिलकूल आढळत नाही ! याचे कारण काय असावें बरे ? एकदर लोकांत एकाएकी ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रंथहि त्याम आज एकदम नादान वाटू लागले, किंवा देशात विद्येची अगदी रेलचेल होऊन गेल्यामुळे अधिक शिकण्यास आता जागाच उरली नाही, अथवा सर्व लोक एकदर लोककल्याणाच्या कामास लागून माग तयार करण्याच्या किंवा कलाकौशल्य वाढण्याच्या कामास तर गुंतले नाहीत ना ! काय असेल ते असो याच काण आम्हास एक सुचते. ते हे की, वरच्या-सारखे प्रकार केवळ लोकांचाच होत. सुधारलेले शहर म्हटले म्हणजे जशा त्यात म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेहि अवश्य आलीच, त्याचप्रमाणे पुस्तकालय. त्याची एकदा स्थापना होऊन गेली पाहिजे, मग पुढे त्याची व्यवस्था काही का होईना ! त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, की उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तके त्यात ठेवून ती लोकांनी वाचावी, व तेणेकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभाषेत तसे ग्रंथरचण्याची त्यास उमेद यावी, व पहिल्या पहिल्याने हा त्याचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला. पण त्याचे आता काय ? जे पहिल्याने खरोखर उपयोगा-करिता होते ते आता केवळ शोभेचे कलम झाल आहे साराश आमच्या राजेरजवाड्यास कमरेस रेशमी म्यानात लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किंवा कित्येक शौकीन गृहस्थांच्या बड्याच्या काण्यात टिकटिक

करणाऱ्या धाकट्या घड्याळाचा त्यास जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यात सुंदर सोनेरी पुढे करवून नीट बेताबाताने ठेवलेल्या लाय-ब्ररीतील बुकाचा ! असो, एकदरीत सागायाचे काय की, याप्रमाणे ग्रंथ-वाचनाचा प्रघात बहुतेक मोडून नुसती वर्तमानपत्रेच वाचण्याकडे आमच्या लोकांचा दिवसेंदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रे वाचणे अगदी निरर्थक, त्यास लोकानी आश्रय देणे अगदी गैर आहे, असे म्हणण्याचा आमचा बिलकूल रोख नाही. ती वाढणे हे भाषेच्या सबधाने व सरकारच्या सबधाने लोकांस फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे पण त्यापलीकडे ज्ञानाचे साधनच नाही, ही जी लोकांची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे. हे आम्हास दाखविणे आहे वर्तमानपत्रे वाचणे हे ट्रेज लोक सकाळी जसा चहा घेतात त्यासारखेच पुष्कळ अशी होय म्हणजे अर्धे पोपण अर्धी करमणूक असाच दोहोचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचे यथास्थित पोपण होण्यास जसे चांगले जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेच स्वरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास संपादन करणे असेल त्याने मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रंथांचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासगच केला पाहिजे. हे परिश्रम केल्याने आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगात काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्राचा आदर करणे बरोबर आहे, पण त्यास विद्येच्या शिखरावर बसवून ठेवणे हे अगदी शोभत नाही. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचे असेही मत आहे की, वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, इत्यादिकांची समृद्धि लोकांस अपायकारक होय. का की, हीच चालून पाळून बरबर वाचण्याची सवय एकदा मनास लागून गेली म्हणजे विचारपूर्वक व शोधक बुद्धीने मोठमोठे ग्रंथ सावकाश वाचण्याचा मनास कटाळा येऊ लागतो व यामुळे बरबरचे शुष्क पाडित्य मात्र चोहोकडे माजून स्वऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो.

१०. प्रस्तुत विषयावर निरनिराळ्या सबधाने आणखी पुष्कळ लिहिता येईल. पण सरते शेवटी एका मात्र गोष्टीविषयी काही लिहून हा निबंध आटपतो. ज्यास ग्रंथ वाचण्याचा नाद असतो, किंवा डौलाकरिता जे तसा आव घालतात, ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानाच्या सख्येवर

लेखतात. म्हणजे जितकीं पानें आपण वाचलीं तितक्या मानाने आपले ठायीं अधिक ज्ञान आले असें ते समजतात. पण हा केवढा भ्रम आहे हे हवे त्यास अमळ विचार केला असता कळण्यासारखे आहे. जितकें जितकें ज्याने वाचले तितका तितका तो विशेष ज्ञानसंपन्न व शाहणा असें जर असतें, तर सध्याचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळापेक्षा ज्ञानात व शाहणपणात श्रेष्ठ असता, कारण हल्ली जितके ग्रंथ झाले व होताहेत, व लोकांत वाचनाचा सध्या जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षाशहि प्राचीन काळीं नव्हता. पण चमत्कार पहा काय आहे, कीं अत्यंत प्राचीन काळचेच महान् महान् ग्रंथकार कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदावर जे एकदा अढळ बसले आहेत ते आहेत ! हल्लीच्या काळीं ज्ञानाचा केवढाहि फैलाव झाला तरी त्याची सर कोणासहि येत नाही ! तेव्हा यावरून स्पष्टच दिसतें कीं, वाचलेल्या ग्रंथाच्या सख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणे हे नेहमी बरोबरच असतें असा नेम नाही. ज्याने दहाच ग्रंथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधक बुद्धीने वाचले त्याचे ज्ञान, आणि ज्याने शेकडो भराभर वाचून फेकून दिले त्याचे ज्ञान, या दोहोंत काहीच साम्य धरता येणार नाही. पारसीकांचे मोठ्या डामडोलाचे अफाट सैन्य आणि शिकंदराचे थोडकेच पण कसलेले सैन्य या दोहोचा सामना झाला असता जो परिणाम झाला तोच वरील दोन पाडिताचें वाग्युद्ध झाले असता व्हावयाचा पण इतकेच नव्हे, असे 'भाराभर केलेलें पाठांतर' सर्वथा 'व्यर्थ' होय. इतकेच नव्हे, तर ते अन्यत अनर्थकारकहि होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टान्त घेऊन पहा. त्यात कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायात नसल्यामुळे व जो तो आपल्याच थाटात असल्यामुळे ऐन गर्दीच्या वेळेस सगळा घोटाळाच घोटाळा होऊन सैन्याची सख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेच वरील ग्रंथसख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहीच, पण उलटी गर्वोत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रसंगी गोत्यात आणण्यास मात्र खाशी उपयोगी पडते ! अथवा सर्वांच्या अतिशय परिचया-तला जो व्यापार भोजन त्याचा दाखला घ्या. अन्न जमें शरीरास तसें वाचन श्रवण वगैरे जीं ज्ञानाचीं साधनें तीं मनास होत. एकाने जसे शरीराचे पोषण होतें तसेंच दुसऱ्याने मनाचे होते. या दोन्ही व्यापारात पुष्कळ प्रकारचें मोठें चमत्कारिक साम्य आहे. ते असे. जेवण जसें

सावकाश नेमस्तपणाने व नियमाने केलें असता अंगी लागून शरीरास हितावह होते, त्याप्रमाणेच वाचायाचे ग्रथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मननपूर्वक बेताबाताने वाचले तरच त्यापासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ति वृद्धिगत होत जातील. नाही तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाशी गाठ पडली असता आकठ तृप्ति करून घेऊन पुढे मग आमाशाच्या योगाने होणारी पीडा भोगित बसतो, त्याप्रमाणेच वाचणारार्चाहि स्थिति होते. म्हणजे सगळेच अर्धेमुर्धे माहीत, पक्के निश्चित असे काहीच नाही, असे असल्यामुळे भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळ मते त्याच्या मनात शिरून ती अभिमानास्तव त्यास कधीहि टाकावीशी वाटत नाहीत. तेव्हा अन्नाचा परिपाक होऊन ते रक्तरूपाने शरीरास मिळाले म्हणजे जसे त्याचे सार्थक झाले, त्याप्रमाणेच आपण जे वाचले त्याचे पुरतेपर्णी विवेचन करून त्यातले ग्राह्य कोणते, त्याज्य कोणते वगैरेची नीट व्यवस्था झाली म्हणजे तो मजकूर ज्ञानरूपाने आपल्या मनाशी मिळून तो आपल्या झाला असे समजावे. या ठिकाणी मासाहाराचा दृष्टान्त फार समर्पक होय. पशुपक्ष्यादिकांचे मास खाळे म्हणजे ते जसे तत्क्षणीच शरीराच्या मासाशी मिळत नाही, तर जठराग्नीने त्याचे पुनः पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार त्यावर क्रमाक्रमाने होऊन शेवटी जेव्हा त्याचे रक्त बनते व रक्ताचे मास होतें तेव्हाच ते जसे खाणाराच्या मासाशी मिळते. तशीच गोष्ट ग्रथवाचनाची होय. शेकडो जाडे मोठमोठाले ग्रथ जरी घोकून टाकले, तरी जोंपर्यंत त्याचे विवेचन करण्यास वाचणाराने आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाही, तोपर्यंत तितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकातल्या पुस्तकातच राहिली, त्याचा लवलेशहि याच्या मनात शिरला नाही. इसापनीतीतील उटाप्रमाणे त्याच्या पाठीवर मात्र अन्न-सामग्री पुष्कळ झाली, पण पोटात काही नाही ! त्या खाशा ओझ्याने यास वाहण्याचे मात्र श्रम होतील, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा यास मोठा गर्वहि वाटे, पण उपयोग म्हटला तर जो कोणी शाहणा त्यातील अन्न काढून करून घेईल त्यासच !

असो, वरील अर्ध्याकच्च्या विद्वत्तेचे अनर्थ फार प्राचीन काळापासून सर्व देशातल्या पंडितानी पाहून ठेवले आहेत. ते सर्व भाषातील म्हणींत

व सुभाषितांत बहुधा सापडतील. त्यापैकी आम्हास अवगत असलेल्या तीन भाषातले तीन चुटके येथे लिहून हा लेख पुरा करतो.

आपल्या मराठीतील म्हण आमच्या सर्व वाचकास माहीत असेलच—

‘उथळ पाण्याला खळखळाट फार’

पोप कबीने आपल्या एका लहानशा काव्यात (Essay on Criticism) म्हटले आहे:—

A little learning is a dangerous thing,
Drink deep, or taste not the Pierian spring,
There shallow draughts intoxicate the brain,
But drinking largely sobers us again

“चुटपुटनी विद्या ही फार भयंकर आहे. विद्यारूप झऱ्याशी तोड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाही तर एक बिदूहि घेऊ नको. कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे की थोडेच घोट घेतले असता त्यानी माये फिरून जाते, पण तेच पुष्कळ जसजसे ध्यावे तसतसा मद उतरत जातो ! ”

भर्तृहरि ‘नीतिशतका’च्या आरम्भी म्हणतो:—

अजः सुखमाराव्यः सुखतरमाराव्यते विशेषज ।

ज्ञानलवदुर्विदग्ध ब्रह्मापि च त नर न रञ्जयति ॥

“ जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देता येते, किंवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहिपेक्षा लवकर करता येते पण ज्ञानाचा अर्धामुर्ध्वाच स्स्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो ! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेहि त्याचें समाधान करवणार नाही ! * ”

* वामनाने वरील आर्येच अस भाषांतर केलें आहे:—

करू ये समाधान जो मूर्ख । त्याचे घरू ये सुखे चित्त पै जाणत्याच ।

न जाणे न नेणे अशा पामराला । बुझावू शकेना विधाता तयाला ॥

नि...२

ग्रंथांवर टीका

बीरक्षीरविवेके हसा ऽऽ लस्य त्वमेव तनुष चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रत पालयिष्यति कः ॥

भामिनीविलास

(१) ग्रथसमृद्धि (२) ग्रथकाराची स्थिति (३) ती सुधारण्यास उपाय. (४) ग्रथपरीक्षेचा हल्लीचा प्रकार (५) त्याचे परिणाम. (६) प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार. (७) त्याची हकीकत. (८) टीका करणारास आवश्यक गुण—मूलग्रथाचे ज्ञान (९) सत्यप्रीति (१०) शांत स्वभाव. (११) सहृदयता. (१२) टीकेचे सामान्य प्रकार (१३) खरा टीकाकता. (१४) प्रस्तुत विषया-विषयी लाकाच्या गैरसमजुती (१५) चागले टीकाकार निपजल्यापासून उपयोग

१ गेल्या पाचपचवीस वर्षांत आमच्या भाषेत बरीच ग्रथसमृद्धि होऊन दिवसेंदिवस ती बरीच वाढतहि चालली आहे निदान पाचपचवीस तरी लहान मोठी, वाईट चागली अशी नवीं पुस्तके निघाल्यावाचून वर्ष बहुधा सुनें जात नसेल. ही गोष्ट आम्हास सर्व प्रकारे अभिनदनीय वाटते. कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकात जरी नाव घेण्यासारखी सगळींच नसलीं, किंबहुना मुळीच नसलीं, तरी निदान पक्षी इतक्या ग्रंथकारानी आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाही, व इतक्या छाप-खान्यास काम मिळालें, येवढे तरी निदान म्हणता येईल ! पण ही कल्पना म्हणजे अगदी कडेलोटची. इतक्या थरास ग्रथ पोचणे हें बहुधा मुळीच संभवत नाही. कारण एक तर ग्रंथ छापणे हे कोणी उगीच मौजेखातर करीत नाही, तो घेणारे कोणी तरी सापडतील अशा समजुतीवरच कोणी ग्रथकार आपले पुस्तक छापतो, आणि दुसरे असे की जो आपला ग्रथ

“ हे हसा ! पाणी आणि दूध हे वेगळं करण्याचा जर तूहि आळस केलास तर या जर्गी ह तुझे कुलव्रत दुसरा कोण चालवील ? ”

छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यात छापण्यासारखे काही तरी असल्या-
शिवाय तसे करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाही, फजितीचे भय ज्याला
त्याला आहेच.

२. पण ही ग्रंथाची सख्या जशी दिवसेदिवस वाढत चालली आहे, त्या
मानाने त्यास अत्यंत हितावह अशी गुणदोषविवेचकाची सख्याहि वाढत
जावी हें अत्यंत इष्ट होय. पण हें मात्र बहुधा मुळीच आढळत नाही.
सध्याची स्थिति पाहिली तर अशी आहे, ग्रंथ छापण्याच्या बाहेर पडतात
आणि पुढे त्याची काही तरी यद्दृष्टेने व्यवस्था होते. काहीसा लोकांचा
आश्रय मिळतो, काही शिफारशीनी, वशित्यानी वगैरे खपतात, आणि
पुष्कळ तर ग्रंथकारांच्याच अगावर पडून 'मला ही कोठून बुद्धि सुचली'
असे त्यास करून टाकतात ! याप्रमाणे लोकांचा आश्रय हा केवळ अनिश्चित
असल्यामुळे कोणीहि ग्रंथ छापण्यास सहसा धजावत नाही. आमच्या
देशात, झलडात वगैरे जसे बडेलोकहि ग्रंथकारांच्या पर्त्तीत सापडतात तसे
अजून मुळीच झाले नाही, व केव्हा होईल याचा सुमारहि करवत नाही,
तसेच जे ग्रंथकार झाले असता सारे लोक त्यास अवश्य आश्रय देतील,
किंबहुना त्यापासून अपेक्षित जी ज्ञानवृष्टि तिची सर्व चातक्यत् प्रतीक्षा
करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानांच्याहि कधी स्वप्नी सुद्धा तो
विचार येत नाही. तेव्हा ग्रंथरचना करणारे म्हटले म्हणजे अर्थात्च वरील
दोहो प्रकारचे ज्यांच्या पदरीं बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य तेच काय ते,
अशानी भीत भीत एखादा ग्रंथ लोकापुढे आणला आणि त्यास कोणीच
विचारले नाही, म्हणजे आटपले ! आधीच तुटपुजीचा व्यापार, त्यातून
एकदा जबर टोकर लागून चागले डोळे उघडले, म्हणजे मग तो कशाला
पुनः ह्या भानगर्दीत पडतो आहे ! याप्रमाणे त्याची स्वतःची हिमत पार
खचून जाऊन दुसऱ्याचेहि त्याची ती दशा पाहून हाताय मोडतात.
असो, तर याप्रमाणे ग्रंथकारांची सध्या स्थिति आहे. पुस्तक छापून त्याची
छापणावळ सरासरी बाहेर पडली म्हणजे अगोदर निमं मिळविली. मग
पुढला विचार पुढे. त्यातूनहि यदाकदाचित् सगळ्या प्रती खपून जाऊन
सगळ्या कृत्यात एकदरीत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या आवृत्तीची गोष्टहि
नको ! आजपर्यंत जे शेकडो ग्रंथ आमच्या भाषेत होऊन गेले, त्यात

सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील. पराकाष्ठा चारपाचावर निघणार नाहीत असें आम्हास खास वाटते. तर ही केवढी विलक्षण स्थिति ! ज्या आमच्या देशात विद्याभिरुचि चोहोंकडे येवढी फैलावली आहे, ज्यात प्रतिवर्षी गावोगावी छापखाने, पत्रे, पुस्तके, पुस्तकालये, सभा वगैरे नवे नवे प्रकार होत चालले आहेत, ज्यात देश-भिमान, विद्वत्त्व, कवित्व, वक्तृत्व वगैरेंची चोहोंकडे येवढी गर्दी दृष्टीस पडते, ज्यात नवा धर्म स्थापणे, देशाचे गेलेले कलाकौशल्य पुनः माधारी आणणे, कवितेच्या नव्या शाखा स्थापणे, नवीं यंत्रे तयार करून विलायतेशी व्यापारात टक्कर मारणे, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथे व सान्या एशिया खंडात कधी कोणी कार्नी ऐकल्याहि नाहीत अशा—म्हणजे प्रति डिमॉसथेनीस, प्रति सिसरो, व प्रति पार्लमेट येथे बनवणे,—इत्यादि अचाट कामे हाती घेण्यासहि लोक मागेपुढे पाहत नाहीत,—त्यातच इंग्लंडातील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रथकाराच्या योग्यतेचेहि ग्रथकार सापडू नयेत, व शेपाचशाच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रथकार्यासहि दुसरी काढण्याची छाती होऊच नये, हा केवढा चमत्कार आहे ? आमच्या सार्वजनिक सभातून गेलेले हिदुस्थान तर्फेच मुक्त्यार हाऊस ऑफ कॉमन्समधे तेथील सभासदार्शी जेव्हा खुर्चीशी खुर्ची लावून बसतील, तेव्हा इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील सभासदास केवढे आश्चर्य वाटे ! त्याची समजूत जी की, देशास थोरपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या ऊर्जित दशेस आली पाहिजे, तीत सर्व प्रकारच्या विषयावर मोठे मोठे ग्रंथ असले पाहिजेत, लोकांच्या अगात विलक्षण हिमत असून जेथे त्यानी एकदा पुढे पाऊल ठेवले तेथे ते मागे सरतच नाहीत असा त्याचा लौकिक व्हावयास हवा, हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रास लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यास मोठा अचंबा होईल ! आणि खरोखरीच, जे लोक आपल्या देशभाषेची योग्यता केवळ हलकट, अविद्वान् अशा लोकास मात्र ती उपयोगी इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचे ज्याच्या कधी फारसे मनातहि आले नाही, ती जगो का मरो याविषयी जे सोळा आणे बेफिकीर आहेत, ज्याच्यात पाच-पंचवीस वर्षे तरी वाचावी इतक्या प्रतीचीहि कविता निपजत नाही,

ज्याच्यातील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्याचें भाषण एकदा ऐकतानाहि कंटाळा येतो, ज्याच्या भाषेने सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा बिल-कूल सभव नाही, ज्याचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयावरील ग्रंथ म्हटले म्हणजे पोरीच्या भातुकलींतील पदार्थासारखे होत, ज्याच्यातील व्यापाराच्या मडळ्या, कौशल्यशिक्षण गृहें, भजनसमाज, पुस्तकालयें वगैरेचा थाट पाहिला तर युरोपातून आलेल्या एखाद्या गृहस्थास पोट भरून हसू मात्र येईल, -त्याच लोकांचा पार्लमेटात जागा मिळवण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोडात बोट घालून राहणार नाही ? असो, एकदरीत आमच्या भाषाची विद्यमान स्थिति व ग्रंथकाराचा लोकाकडून आदर या दोन्ही गोष्टी एकदर देशाच्या स्थितीविषयी उत्कृष्ट सूचक आहेत असें आम्हांस वाटनें, आणि हा चिन्हे अशींच जोंपर्यंत दृष्टीस पडतील तोपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयी लोक कितीही भकले तरी तें सर्व व्यर्थ होय यात अगदी सशय नाही.

३. देशभाषेची सुधारणा व तीत उत्कृष्ट ग्रंथाची समृद्धि होणें याचा देशाच्या हिताशी केवढा निकट संबंध असतो याविषयी जे निःसशय असतील त्यास वरचे लिहिणे केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे. आता वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झाले पाहिजे याचा विचार करू. मागे आम्हीं वाचकास कळविले आहेच की, ग्रंथाचे यथार्थ परीक्षक असणे हे फार अवश्य आहे, व अग्रे असले म्हणजे भाषेस अनेक प्रकारानी उपयोग होतो. हे प्रकार या निबन्धात पुढे सांगण्यात येतील आता हे ग्रंथाचे गुणदोषविवेचन सव्या किंमतीत होते ते पाहू.

४. हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षात असेलच की, आमच्या मराठी वर्तमानपत्रातील कित्येकांच्या अग्रभागीं इंग्रजी पत्रावरून उचललेली एक लाबलचक प्रतिज्ञा असते. की, अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रात येत जातील. आता या विषयात पहिल्याने कोणता मांडलेला असतो म्हणाल, तर Literature म्हणजे भाषेतील ग्रंथ ! आणि पत्र जर उलटून सारे वाचून पाहिलें, तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हाच लक्षात येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अकांत नव्हे, तर महिन्याचे महिने, किंवा वर्षाची वर्षे चाललेला दृष्टीस पडेल आता वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूस

नवीन पुस्तकांच्या ज्या जाहिराती दिल्या असतात त्या, किंवा 'तुला--
 होतें काय ? रक्त शुद्ध कर' अशा प्रकारचे जे मजेदार चुटके दिले असतात
 ते असल्यास न कळे ! एरवी त्यापासून त्याच्या वाचकास भाषेची किंवा
 रीतीतील ग्रथाची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यास किंवा
 त्याच्या वाचकासच माहीत बरे हें एक असो, वर्तमानपत्राचा तो मुख्यतः
 विषय नसल्यामुळे, व दर खेपेस वरील सदराचा मजकूर लिहिण्यास
 सापडणे अवश्य म्हणून तो वरचेवर येत नाही असे म्हटले, पण महिन्या
 दोन महिन्यानी कोणी नवीन ग्रथकार आपलें पुस्तक त्याच्या परीक्षेकरिता
 जेव्हा त्याजकडे नजर करतो तेव्हा तर वरील सदर जागवण्यास चांगली
 संधि ना ! पण अशा प्रमर्गी आमचे वर्तमानपत्रकर्ते कशी हिकमत लढव-
 तात ती पुष्कळास माहीत असेलच कोणी 'पोच' या सदराखाली त्या
 ग्रथकाराच्या नावाचा यथस्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्याबद्दल त्याचे
 फार फार आभार मानतात एवढीच त्याच्या ग्रथावर टीका ! दुसरे कित्येक
 वरील छापील आभार प्रदर्शित करून नंतर ग्रथाची छापणी फार सुरेख
 आहे, बाधणी मोठी मनोवेधक आहे, कागद तर काही पुसूच नये, अशा
 प्रकारच्या गोड गोड शिफारशी करतात येवढें नामी गुणदोषविवेचन कर-
 ण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यास केवढे श्रम पडत असतील बरे ! व विचाऱ्या
 ग्रथकर्त्यास आपली शिफारस सगळी कागदाच्या कारखानदाराकडे, छापणारा-
 कडे व बुके बाधणाराकडेच खपली जाऊन स्वतःच्या वाट्याला एक
 शब्दहि उरला नाहीसे पाहून केवढा सतोष वाटत असेल ! असो, तर अशा
 दोन तऱ्हांनी प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केले जाते. पण
 याहूनहि खुबीची एक तिसरी तऱ्हा सागायची राहिली आहे. ती हीः-
 'अमुक अमुक बुक आम्हास पावले, आम्ही ग्रथकर्त्याचे याबद्दल फार
 आभारी आहों. आमचें मत पुढील खेपेस देण्यात येईल' किंवा इतकेंहि
 आपणास बाधून ध्यावयाचें मनात नसल्यास 'मत सवडीप्रमाणे प्रकट करू.'
 असें लिहावे म्हणजे आटपले. पुढील खेप किंवा सवड यायला नको,
 आणि मत द्यायला नको. ही पुढील खेप येणें म्हणजे नारदमुनीची उलट
 फेरीच म्हणायाची ! त्या भोळ्या स्वारीने सद्याद्रीकडून दडवत घालवून
 त्यास जशी थाप दिली, कीं बारे ! असाच अमळ राहा, मी आता

रामेश्वराहून परत आलों पहा ! आणि मग परत कसचें आणि काय कसचें—याप्रमाणेच वरील पत्रकाराचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मतलब असतो ! असो, तर नवीन ग्रंथ करून तो अभिप्रायाकरिता जो कोणी वर्तमानपत्रा-कडे वगैरे पाठवतो, त्याची वासलात वरील तिन्ही प्रकारातूनच बहुधा एकाने होते.

वरील विचित्र स्थिति पाहून काय बरे मनात येतें ? अर्थात् हेंच कीं, असे होण्याचें कारण ग्रंथ वाचण्याचा एक आळस तरी असेल, किंवा गुणदोषपरीक्षेचें काम लोकांस अमळ जडच जातें. काहीहि असो; निदान येवढे खरें कीं, ग्रंथकाराची अशी हेळसांड होणे हें आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोठे लाछन असून त्यापासून भाषेची व तद्द्वारा एकदर लोकाची मोठीच हानि होते. ग्रंथाची शिफारस करतेसमयी बहुतेक शिफारस पुस्तकाच्या पुढ्यावरून व छापणीवरूनच करणे हे किती अप्रयोजक आहे ! कसाई लोक जशी गुराची परीक्षा त्याच्या अगाच्या चाचपणीवरून करतात, तशीच गोष्ट ग्रंथाची असते काय ? 'साधारण प्रार्थने'सारखे धर्म-पुस्तक किंवा 'मजुघोषे'सारखी कादंबरी मोठ्या शानदार पुढ्यानी बाधवून त्यावर मोठे नामी असे भिन्याचें किंवा जडावाचे काम केले म्हणजे ती पुस्तकें खरोखरी वाचनीय झाली काय ? आणि 'बाळमित्र' किंवा 'पद्य-रत्नावलि' हीं अगदी भिकार कागदावर भिकार ठशानी छापून अगदी भिकार रीतीने बाधलीं म्हणजे त्याची योग्यता कमी झाली काय ? रद्दी घेणाऱ्या वाण्याने किंवा अताऱ्याने पुस्तकाची त्याच्या बाह्य स्वरूपावर जर पारख केली तर ती त्यास शोभणार आहे, पण स्वतः अर्थज्ञ व अत्यंत मार्मिक म्हणून जे लोकांस एकाद्या ग्रंथाची शिफारस करणार त्यानी ग्रंथाची पारख वाण्यासारखी किंवा अत्तरवाल्यासारखी करावी हे किती हास्यास्पद होय ! अशी शिफारस म्हटली म्हणजे ग्रंथकारास आपली केवळ मानहानि केलीशीच वाटावी, व ती करणारासहि त्याबद्दल मोठा सकोचच वाटावा. पण ही वृत्ति उभयपक्षीहि बहुधा दिसत नाही, दोघामहि बाह्यरूपाची प्रशंसाच पुरेशी होते. असो, एकदरीत वरील प्रकारच्या ग्रंथपरीक्षेने भाषेचे फार अहित होतें. कारण खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळे कसाहि ग्रंथ असला तरी 'टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाव्या' या न्यायानेच त्याची

प्रायः योग्यता ठरते. म्हणजे 'मुक्तामाला' सुरस आणि 'मजुघोषा' हि सुरस, 'अथेष्टो' उत्कृष्ट भाषातर, तसेच वर्षादोन वर्षांमागे तयार होऊन लोळत पडलेले 'जुलियस सीजर' चें एक भिकार भाषातरहि उत्कृष्टच, 'पुण्याच्या वर्णना' सारखा ग्रंथ पुस्तकालयीं सग्रहास असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच 'राणीच्या पुस्तका'सारखा केवळ राजमान्य ग्रंथहि योग्यच ! सगळे ग्रंथ अर्थातच सारख्या योग्यतेचे कधीहि असणार नाहीत, पण अवसेच्या दाट काळोखात जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानाचे, सारख्याच रगाचे, आणि सारखेच सुरेख, त्याप्रमाणेच सत्परीक्षकाच्या अभावीं सगळे ग्रंथ येथून तेथून सारखेच हा ब्रह्मघोटाला होण्याचीं कारणें पूर्वी काही सांगण्यात आली आहेतच ह्या सर्वांत आमच्या नवीन विद्वानाची स्वभावेविषयीची उपेक्षाबुद्धि हीच मुख्य म्हटली असता चालेल. कारण ग्रंथपरीक्षा करण्याचे सामर्थ्य ह्याच्या अगी येण्याचा जितका संभव आहे तितका अर्थातच इतराच्या नाही याचें तरी कारण मुख्यतः हेच आहे की, इंग्रजी भाषेत जॉन्सन्, मेकॉले वगैरे नामाकिन ग्रंथकाराचे ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मोठे उत्कृष्ट असून त्याचा परिचय कॉलेजातील विद्यार्थ्यांस हरहमेश घडतो. शिवाय इतरहि पुष्कळ माहिती त्यास झाली असते. यामुळे एखाद्या ग्रंथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठीतच हुशार असा मनुष्य किंवा मोठा व्युत्पन्न शास्त्री याच्या हातूनहि देणे होणार नाही असो पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली, म्हणजे इतकें करण्याचे त्याच्या अगी सामर्थ्य आहे, किंवा निदान योग्यता तरी आहे, इतकेच. हें सर्व ते करतातच असा अर्थ नाही. शेक्सपीयर साहेबाची नायिका म्हणते:—

If to do were as easy as to know what were good to do, chapels had been churches and poor men's cottages princes' palaces !*

* “अमुक अमुक करण चागल ह समजणे जसें सोपे आहे त्याप्रमाणेच त करणेहि जर सोपे असत, तर लहान देवळेहि मोठी देवालय बनली असती आणि गरीबगुरिबाच्या खोपटाचे टोलेजग राजवाडे झाले असते !”

हाच न्याय प्रस्तुत प्रसर्गी किंचित् फिरवून लावता येईल. असो; पण या हयगयीमुळे देशाचा तोटा किती होतो हे उघडच आहे. ग्रथाचा खरा चाहता कोणी नसल्यामुळे चागल्या ग्रथकारास वाईटातच सामील होऊन बसावे हे तरी एक त्याच्या कपाळी येते, किवा आपली योग्यता जर प्रगट करणे असली तर आत्मश्लाघेचे अश्लाघ्य कृत्य करण्याखेरीज त्यास दुसरा मार्ग राहत नाही. पण हा मार्ग आचरणे हे नेहमीच फलदायक होते असे नाही. पुष्कळदा त्याचे योगाने लोकांच्या मनावर वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो. असो, तर याप्रमाणे तिऱ्हाईतपणे निःपक्षपातपणाने ग्रथाची योग्य प्रशंसा करणारे असले, म्हणजे चागल्या ग्रथकारास उमेद येते, व लोकापासून त्यास आश्रय मिळाल्याच्या योगाने भापेत चागल्या ग्रथाची सख्या उत्तरोत्तर वाढते आणि त्याप्रमाणेच वाईट तेवढे निवडले जाऊन त्याचा क्रमाक्रमाने ऱ्हास होतो. पण असे जेव्हा असत नाही तेव्हा अर्थातच हल्ली-प्रमाणे चागले काय आणि वाईट काय दोन्ही एकच होऊन जाऊन भापेची मोठीच हानि होते, आणि लोकांचे हार्ती चागलेच ग्रथ पडून त्याच्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जाव्या असे जे व्हावे ते मुळीच न होऊन त्यास उलटा अपाय मात्र घडतो.

६. येथेवर आमच्या भापेतील ग्रथकाराच्या सांप्रतच्या स्थितीविषयी विशेषतः निरूपण झाले आता प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार करू. म्हणजे ग्रथावर टीका करण्याचे काम जो हार्ती घेतो त्याच्या अंगी कोणते गुण अमले पाहिजेत, त्यास साधने कोणती हवीत, हा टीका करण्याचा प्रकार वेव्हा उद्भवला, त्यापासून हितार्हित कोणते वगैरे.

७ पहिल्याने या प्रकाराची हकीकत. हा प्रकार आपल्या देशात प्राचीन काळी म्हणण्यासारखा नव्हता, व अर्वाचीन काळी तर अगदीच बुडून अलीकडे दहा पंधरा वर्षातच इंग्रजी ग्रथकाराच्या परिचयाने नुकता कोठे सुरू होत चालला आहे. या विषयाच्या संबधाने प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या व चवथ्या अकान आम्ही काहा विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून या काळाच्या पूर्वीची स्थिति काही लक्षात येईलच, यास्तव तिजविषयी आणखी येथे लिहिणे जरूर नाही. प्रस्तुत स्थली अलीकडच्या स्थितीस उद्देशून मात्र लिहितो. नुकते वर लिहिण्यात आलेच आहे की, इंग्रजी विद्येचा इकडे

फेलाव होऊ लागल्यापासून ग्रथाच्या गुणदोषाचे विवेचन करण्याचा इकडे प्रघात पडला. प्रतिवर्षी जी नवी पुस्तके निघतात त्यावर वर्तमानपत्रातून थोडीबहुत चर्चा होऊ लागली व त्याच उद्देशाने मासिक पुस्तकेंहि सुरू झालीं. या पुस्तकाचा विषय भाषा व विद्या हींच केवळ होत, वर्तमानपत्राप्रमाणे आणखी दुसरी व्यवधाने त्यास बिलकूल नाहीत, यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचे काम वस्तुतः पाहता त्याचेंच विशेषेकरून होय. देशात चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयी, व्यापाराविषयी व इतर अनेक लौकिक गोष्टींविषयी लोकांची मने बरोबर करणें हे जसें वर्तमानपत्राचें काम, तसेंच मासिक पुस्तकाचे विद्येच्या सबधाने होय. म्हणजे नानाविध विषयाविषयी थोडक्यात चांगल्या रीतीने वाचकास माहिती जेणेंकरून होईल ते करणें हेंच त्याचे मुख्य काम होय, व याबरोबर विद्यावृद्धयर्थ सरकारचे किंवा लोकाचे जे प्रयत्न चालले असतील त्याची चर्चा करणे हेंहि त्याजकडेच येते. यास्तवच नवी पुस्तके जेवढी होतील त्यापैकी खरोखरी उपयोगाची कोणती व नादान किंवा अपायकारक कोणतीं तींहि लोकास कळविणे त्याचेच कर्तव्य होय. हा प्रकार विलायतेतील मासिक व त्रैमासिक पुस्तके जीं आपल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांत आढळतो. कोणत्याहि विषयावर नवे बुक झालें न झालें कीं लागलीच चोहोकडे मासिक पुस्तकातून त्याची वाटाघाट सुरू होते. हें तर काय, पण पुस्तकालयातून, वादविवादाच्या सभातून, चहा, बुद वगैरे पिण्याच्या ठिकाणीं, किंबहुना मेजवान्याच्या प्रसर्गसुद्धा वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते. असो, तर नवीन पुस्तकाविषयी मते प्रदर्शित करून त्यापैकी लोकांच्या आश्रयास पात्र कोणती व नाहीत कोणतीं हें ठरविणे हा अधिकार मुख्यतः मासिक पुस्तकाचा होय. पण आमच्या भाषेत जीं आहेत व मागे होतीं त्यापैकी वरील काम बरेच बजाविलेले व बजावणारे आम्हास एक मात्र दिसते. तें 'विविधज्ञानविस्तार' होय हें सर्वांच्या सहज ध्यानात येईलच. असो, तर याप्रमाणे ग्रथावर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेत अगदी नवा सुरू झाला आहे. व अद्याप त्याचा प्रचारहि फारच थोडा आहे. तो वाढणें हें भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकांच्या हितास फार आवश्यक आहे.

८. वर प्रस्तुत प्रकाराचा काही इतिहास झाला. आता ग्रंथावर टीका करणाराचे अर्गी अवश्य गुण कोणकोणते हवेत तें सांगतों. प्रथमतः अर्था-तच मूळ ग्रंथाचे ज्ञान. हे असल्याशिवाय टीकाकार एरवी केवढाहि विद्वान् असला तरी तें व्यर्थ होय, हे उघड आहे. ही गोष्ट वास्तविक पाहता अगदी स्पष्ट होय, कारण ज्या मनुष्यास एखाद्या वस्तूचें पूर्ण ज्ञान नाही, किंवा मुळीच नाही, त्याने त्याविषयी आपले मत सांगणे हें मुळीच शोभत नाही हे अगदी उघड आहे. पण मनुष्याच्या मनाचा असा काही चमत्कार आहे की, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाहि त्यास सहन होत नसते. आपणास अमुक अमुक विषय अगदी कळत नाही व यास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य, अशी मनाची पक्की खात्री फारच थोड्या सुज लोकांची झाली असते. बाकी कोणास कोणत्याहि विषयाविषयी पुसा, बहुतकरून उत्तर नाही असें व्हावयाचेंच नाही ज्या त्यास बहुधा असे वाटत असते की, मला जितकें ज्ञान आहे त्यापेक्षा अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचें आहे ? व माझी जी मते आहेत त्यात चुकीचा संभव असेल तरी कसा ? तर असा मूर्खणाचा दुरमिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळे ह्या त्या गोष्टीवर हवे तसे मत झोकून न देणारे फार थोडे. फार तर काय, पण जो विषय त्यास अगोदर असलाच तर फारच थोडा अवगण अमण्याचा संभव, त्यावरहि बरेवाईट म्हणण्यास मागे पुढे बिलकूल न पाहणारे शेकडो गृहस्थ सापडतात. बेकान्ने कोठेसे एक मोठें मार्मिक वचन लिहिले आहे की, असे कित्येकजण आढळतात की ज्यास आपणास माहीत काय नाही तेच माहीत नसते ! असो, तर ग्रंथावर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहीत. आपण ज्याचे गुणदोष लोकांस दाखविणार तो ग्रंथ स्वरोखर आपणास पुरते पूर्ण समजला आहे असा निश्चय झाल्यावरच टीका करणाराने त्या कामास हात घालावा. नाही तर तो अर्धामूर्खा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर तें त्या कर्त्याच्या उदासास मात्र कारण होईल, व लोकांत सत्याचा प्रसार होणें एकीकडेच राहून मूर्खपणाची मते मात्र चौहोंकडे माजतील.

९. दुसरा गुण सत्यप्रीति हाहि गुण वरच्यासारखाच टीकाकर्त्याच्या अर्गी अवश्य असला पाहिजे. याची योग्यता तर वरच्याहूनहि अधिक आहे;

पण त्याच मानाने तो जगात फारच विरळा आढळतो. दुसऱ्याच्या ग्रंथावर जी टीका करावयाची ती केवळ सत्यास अनुसरूनच करावयाची, व ती करण्यात सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणे येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सापडेल. एरवी टीका करणाराचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीने, मत्सराने किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो. किंवा इतकेहि नसले तरी निदान आपले नाव लोकापुढे यावे, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी असतो. आता हे खरे की, वरील दुष्ट मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनेच कोणी एखाद्या ग्रंथावर चर्चा केली असूनहि जर तीत असत्याचा लेशहि नसला, तर तो केवळ दोषास पात्र होत नाही, तरी वरील वृत्तींचे अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय. सुविचाराचे योगाने ज्याचे मन थोर झाले असते ते त्यास आपल्या निर्मळ अतःकृपात कधी थारा देत नसतात. असो, तर जो कोणी एखाद्या ग्रंथकाराचे गुणदोष जगास प्रगट करण्याकरिता हाती लेखणी धरील त्याने अगोदर सत्यास स्मरावे आणि त्यास धरूनच मी सगळा मजकूर लिहीन असा अगोदर निश्चय करावा. असे करणे केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असे नव्हे, तर त्याने निवळ स्वार्थ पाहिला तरीसुद्धा वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हे त्याच्या लक्षात येईल, कारण जरी त्याने आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटीच मते लोकांच्या मनात भरवून देऊन त्यास काही वेळ फसविले व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली, तरी कधी ना कधी तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल, हे त्याने खूप समजून ठेवावे. याविषयी ह्यूम, जॉन्सन, मेकाले ही सर्व प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत. पहिल्याने आपल्या इंग्लंडचे इतिहासात पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळे त्याची पत आता बहुतेक अगदी बुडाल्यासारखाच आहे, व दुसरे दोघेहि आपल्या हेकटपणाच्या लहरीत अनेक प्रसर्गी पुष्कळच भरकटले असल्यामुळे त्याची मते ग्रहण करणे ती लोक फार जपून करतात ! असो, तर सत्यरूप दैवत असे कडक व जाज्वल्य आहे, त्याच्या क्षोभापुढे मोठ-मोठ्या प्रचंड ग्रंथकाराचाहि चुगडा होऊन जातो ? मग छोटेवानी लुट-पुट्या ग्रंथकाराचा खुर्दा तर कोणोकडच्या कोणीकडे उसळून जात असेल

कोण जाणे ! असो, तर याप्रमाणे वर जी सत्यानुसरणाविषयी आम्हीं सूचना केली ती केवळ स्वार्थदृष्ट्याहि यथार्थ होय. ग्रंथाविषयी जो यथार्थ विवरण करील, म्हणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील तेवढे दोष जो यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाळ जगास मान्य होऊन राहील

१०. तिसरा गुण शात स्वभाव. हाहि टीका करणाराच्या अंगी अवश्य पाहिजे असून वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो. याचे कारण वरील कलमा-तच आले आहे. ते अर्थात्च हे की, टीकाकर्त्याची प्रवृत्ति मुळीच वर सांगितलेल्या द्वेषमत्सरादिकानीच प्रायः होत असल्यामुळे वरील गुणास जागाच राहत नाही. क्रोधस वश होऊन जेथे चित्ताचा क्षोभ झाला तेथे शातता कशी राहवी ? असो, पण या क्षोभाचाहि उद्गार बाहेर पडण्यास मनास काहीशी तरी शांति असावी लागते. ती मुळीच नमून चित्तास अतिशयित क्षोभच जर केवळ झाला असला तर मनाचे व्यापारही नीट चालण्यास कठीण पडेल. म्हणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कठ दाटून येऊन शब्दहि पुरता तोडावाटे निघेनासा होतो, त्याप्रमाणेच मनुष्य रागाने अगदी देहभान विसरून गेला म्हणजे त्याची बुद्धिहि गोधळून जाते. काय बोलायाचे किंवा लिहायाचे ते त्यास एरवी जेवढे सुचेल तेवढेहि त्या हातघाईच्या वेळीं न सुचून तो अगदी बेफाम होऊन जातो, व वेड्यासारखे भलभलतेच बरळसुद्धा लागतो असे की, तोच मनुष्य पुढे काही दिवमानी आपला वेडेपणा पाहून विस्मय पावेल. असो, तर मनाच्या शाततेची इतकी आवश्यकता आहे, की रागाचे बोलणे किंवा लिहिणे सगतवार होण्यास सुद्धा तीवाचून चालत नाही. मग हजारो वाचकास मान्य होईशी ग्रंथरचना करायची असल्यास तर तिचे अगत्य केवढे आहे हे काय सागावे ? का की, ग्रंथ रचावयाचा म्हणजे सगळा विषय अगोदर साधत मनात आणून त्याची यथास्थित मांडणी करायची असते, व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते. तेव्हा हे सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्यापेक्षा शात स्थिर मनाच्या मनुष्यास जास्त साधेल हें उघड आहे. हें एक झाले, दुसरे असे की, एखाद्या ग्रंथावर वगैरे जो अभिप्राय देणें तो शात, गंभीर व सभ्य अशा

रीतीने दिला असता त्याचें काही निराळेच वजन पडते, आणि त्याने जे काम होतें तें रागाच्या सपाट्यात उगीच पुष्कळ गोगाट केला, वेड्या-वाकड्या शिव्या आसडल्या, अशाने अगदीच होत नाही. या दुसऱ्या प्रकाराने टीका करणारावरून मात्र लोकांचे मन उडतें, व त्याचा हलकटपणा व पोरकटपणा जगात प्रगट होतो. शिवाय वरील शिव्यांनी त्याच्या पक्षाम बळकटी यायची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकांस भासू लागते. कारण लोक पक्के समजतात की, ज्या अर्थी याने शिव्यांचा एवढा भडिमार केला आहे त्या अर्थी याजपार्शी प्रमाणें तितपतच असतील. खेरीज ग्रंथकाराच्या थोरपणाला म्हटलें म्हणजे शिमेच्याचा झगडा जागविणे हें अगदीच अप्रशस्त. रस्त्यातील भाडणारात तोडाच्या जोरावर जसा कड्याचा निकाल होतो, म्हणजे जो मोठ्याने ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असे भोवतालच्या तमासगिरास वाटते, तसा प्रकार ग्रथात करू पाहणे यासारखे निंद्य व हास्यास्पद काही नाही. असे जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाही हे एक दिसते, आणि शिवाय हार्ती घेतलेले टीका करण्याचें कामहि त्यास बिलकूल कळत नाही हें दुसरे स्पष्ट होते. कारण ज्याजवळ सचळ प्रमाणें आहेत तो शब्दशडित्याचा किंवा शिव्याचा भडिमार करण्याच्या भरीस कधी पडणार नाही. जीं ठोक प्रमाणें त्यास माहीत असतील ती दागवून तो खुशाल बिनधोक बसेल. आपल्या प्रतिपक्षाच्या शिव्याचीहि तो काडीइतकीहि परवा करणार नाही, कारण त्याचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल व जे सुज आहेत ते याने कधी फसले जाणार नाहीत हेहि तो पक्के समजेल. असो, तर याप्रमाणे मनाची शांतता ही टीकाकर्त्यास अत्यंत आवश्यक असून निच्या योगाने त्याच्या लेखास काही विलक्षण थोरवी व भव्यपणा ही येतात, की ज्याप्रमाणे दोहो पक्षाच्या वकिलाच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरे प्रत्युत्तरे सगळीं ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उच्च आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदी स्वस्थ अतःकरणाने बोलून जातो त्याप्रमाणे. साराश, टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणे एकतर्फी कधी नसावा, तर न्यायाधिश्याच्या निर्णयाप्रमाणे केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा

११. चवथा गुण सहृदयता. सहृदयता म्हणजे ज्यावर टीका करायची त्यात हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता. ही योग्यता अर्थात्च सर्व मनुष्याच्या ठायी असत नाही, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणाने असत नाही. जगात जे येवढे मतवैचित्र्य दृष्टीस पडते यास मुख्य कारण वरील होय. प्रत्येक मनुष्याची जन्मसिद्ध प्रकृतीच निराळी पडल्यामुळे व पुढे ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याहि सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळे, मनुष्या मनुष्यामधे रुचिभिन्नत्व उत्पन्न होतें हें साहाजिकच आहे. पण त्यातूनहि कित्येक मनुष्याच्या ठायी वरील सहृदयतागुण इतराच्याहून जास्त आढळतो म्हणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीशी आपली मनोवृत्ति मिळविणे हें त्यास सहज करता येते. हा गुण असणे हें मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचे चिन्ह होय, आणि त्याचा अभाव हा अर्थात्च त्याच्या उलट गुणाचें म्हणजे वरील दोहोच्या सकुचितत्वाचे दर्शक होय. तर जो एखाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचे मनात आणील त्याने अगोदर आपल्याशी हे पाहवें, कीं याशी सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यता आहे की नाही. नाही तर काय प्रकार होईल तो उघडच आहे. समजा की, जयदेवाच्या 'गीतगोविंद' काव्यावर किंवा मराठेशाहींत रामजोशासारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवि झाले त्याच्या कवनावर टीका करण्यास शुकाचार्यासारख्या परमहंसानी हातात लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वाने अगर सृष्टीच्या चुकीने मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्याने ते काम पत्करले, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहज करता येईल ! तसेंच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदान्तविषयक ग्रंथावर एखाद्या रंगेल विनोदी मनुष्याने जर टीका करण्यास आरभिले तर ते त्यास किती साधेल ? विशप् बटलर नावाच्या एका धर्माध्यक्षाने इंग्रजी भाषेत एक मोठा विख्यात ग्रंथ वरील विषयावर रचलेला आहे, त्याविषयी कित्येकानी असे मत प्रदर्शित केले आहे की, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचे डोके दुखू लागे. याप्रमाणेच मित्र साहेबाचे शेक्सपियरविषयी मत, आमच्या कालिदासाविषयी मत, जॉन्सनचे कित्येक इंग्रजी कवींविषयी व इतिहासाविषयी, मेकॉलेचे हिंदूच्या विद्यादिकाविषयी, या सर्वांची योग्यता किती धरायाची हे आमच्या वाचकास तेव्हाच कळेल.

एलिझाबेथ राणीचे खजीनदार लॉर्ड बल्ले म्हणून कोणी होते, त्यास, स्पेन्सर-च्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीने त्यास काही इनाम करून दिले या गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटले, त्या प्रसर्गीत्याचा असा उद्गार निघाला, 'अहो, हे काय वेड आहे, नुसते एक यःकश्चित् गाणे केल्याबद्दल येवढे इनाम ?' दुसऱ्या एका प्रसर्गी असे झाले की, कोणा काव्याची कोणी फार फार प्रशंसा केली असता एका तत्त्वज्ञाचा उद्गार निघाला, 'अः—यात काय आहे ? या काव्याच्या योगाने बाजारात दाणे स्वस्त झाले की काय हे मला सांगा !' असो, तर याप्रमाणे ज्यात आपणाला गम्य नाही त्यात वेडेपणाने शिरले म्हणजे अशी विचित्र मते उत्पन्न होतात, यास्तव एखाद्या ग्रथावर लेखणी उचलण्यापूर्वी टीकाकाराने याचा अगोदर नीट सुमार पहावा की, मी हे काम हाती घेणार खरे, पण याशी सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय ? नसली तर आधळ्याने तजबिरीची परीक्षा करू गेल्या-सारखे त्याचे मत वेडगळ ठरेल. या ठिकाणी कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल की, मनुष्याची विद्वता मोठी असल्यावर त्यास हवे त्यावर मत देण्यास काय हरकत आहे ? पण या भ्रमाचे वरील जॉनसन, मिल्ल वगैरेच्या उदाहरणावरूनच पूर्ण निरसन होते, असो, तर एकदरीत या सहृदयता-गुणाची नुमत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे, व म्हणूनच एखाद्या ग्रथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चून लिहिला असला, तरी वरील गुणाच्या अभावी वरील मत केवळ कवडीचा माल होय.

१२. याप्रमाणे उत्तम प्रकारची टीका करता येण्यास ती करू जाणारा-च्या अर्गी जे गुण लागतात ते वर सांगितले. यात बाकीच्याचा समावेश होईल असे आम्हास वाटते. आता जगात सामान्यतः जी ग्रथादिकावर लोकांची टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकार-ची दृष्टीस पडते याविषयी थोडेसे निरूपण करणे अवश्य आहे. प्रथमतः लोकव्यवहारात हा प्रकार सर्वांच्या सहज ध्यानात येणारा आहे की, एकदर लोकांची स्तुतीपेक्षा निंदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते. कोणी अमळ वर डोकें काढले न काढले, कोणाची अमळ कोठे प्रशंसा झाली न झाली, की लोकास ते सदेनासे होउन लागलीच चोहोकडे त्याचे निंदक उभे राहतात. म्हणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रथकारानी व विशेषतः बहुतेक सर्व कवींनी

आपआपल्या ग्रथाच्या प्रस्तावनातून खलांचें माहात्म्य वर्णिलेलें आढळतें. असो, तर यावरून स्पष्टच आहे कीं, टीकेचे सामान्य स्वरूप म्हटलें म्हणजे मूळ ग्रथाचें दूषण किंवा खडण हेंच होय. दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरिता कोणी एखाद्या ग्रथावर विवेचन केले आहे असें बहुधा काही आत मतलब असल्याविना झालेले सापडणार नाही. आता एकदर सगळ्या लोकांचा दुसऱ्यास नावे ठेवण्याकडेच येवढा रोख का दिसून येतो याविषयी जर अमळ विचार केला तर त्याचे कारण स्वाभिमान होय हें तेव्हाच लक्षात येईल. ज्याच्या त्याच्या मते शाहणा काय तो मी, माझेच सर्वांनी गुणवर्णन करावें, असेच बहुधा असते, यास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशंसा झाली तेवढी आपल्यातून वजाच झाली असे मनाच्या कोतेपणामुळे त्यास वाटते. यामुळे दुसऱ्याच्या निंदेस जो तो बहुधा सतत टपलेला असतो कित्येक जे खरो-खरच बुद्धिमान व शाहणे म्हणून निवडले असतात त्याची अशी समजूत असते की, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चागलें म्हणून त्यात काहीच दोष काढला नाही, तर आपला थोरपणा तो काय राहिला ? यास्तव अलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या वगैरे परीक्षातून परीक्षकांचा जसा प्रकार आढळतो, कीं, त्याच्या हातून भरपूर गुण म्हणून पडायानेच नाहीत, —दहा पाच तरी स्वतःच्या गौरवास्तव त्यातले एकीकडे शाशून काढून ठेवायाचेच —तसेच हे टीकाकार करतात. स्वतःमुद्धा जी ग्रंथरचना हातून घडायाने नाही तिची परीक्षा करतानाहि काही गुणांचा उल्लेख करून शेवटी काहीना काही तरी खरी किंवा खोटी कुलगडी काढून स्तुति आणि निंदा शेवटी सरासरी समानच करून टाकतात ! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यनिष्ठेस याचे योगाने कलक लागतो हे उघड आहे. दुसरे कोणी असे असतात कीं, त्यास गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच, पण दोषावर पाडित्य करणें त्यास जितके आवडतें तितके गुणावर विवरण करणे अगदी आवडत नाही. यास्तव गुणांचा उल्लेख सरासरी काही थोडासा करून मग दोषावर ते यथास्थित घसरतात. हा प्रकार अर्थात्च द्वेषबुद्धीशिवाय किंवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाही. पण कसाहि असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खचित पसत

नि...३

पडणार नाही. कोणाच्या स्वभावात पक्षपातीपणाचे इतकें प्राबल्य असतें, व प्रकृति इतकी हेकटपणाची असते कीं, त्यास एक गुण तर गुणच, नाही तर दोष तर दोषच, यावेरीज काही बिलकूल दिसत नसते. त्याच्या आवडीचे किंवा त्याच्या मतासारखे जे ग्रंथ असतील त्यात त्यास सर्वच गुणमय दिसून दोषाचा लवलेशहि सापडावयाचा नाही, आणि वरच्या उलट ठिकाणीं सर्वच दोषरूप भासून गुणाचा लेशहि सहन व्हावयाचा नाही. अशा टीकाकाराच्या ठायीं अर्थातच दुराग्रह म्हणजे अगदी जागरूक असतो, कारण कोणतीहि वस्तु केवळ गुणमय किंवा दोषमय असावी हे सृष्टिनियमासच मुळी विरुद्ध होय. तेव्हा अशा टीकाकर्त्यास सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणास दोषाचें व दोषास गुणाचें रूप देण्याची खटपट करावी लागते. असो, तर याप्रमाणे बहुधा ग्रंथावरील टीकाचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात.

१३. वर जे प्रकार सांगितले ते अहकारादि दुष्ट मनोवृत्तीची फळे असल्यामुळे अर्थातच थोडेबहुत सर्वदूषणार्हच होत आता खऱ्या टीकाकर्त्याचे स्वरूप येथे थोडक्यात सांगतो. ज्या ग्रंथावर टीका करावयाची त्याचे पूर्ण ज्ञान व त्याशीं सहृदयता हे गुण त्याच्या अर्गी अगोदर हवेत हे वर सांगण्यात आलेंच आहे. पण याहून दुसरे जे गुण सांगितले ते तर टीकाकर्त्यास अधिकच अवश्य होत. त्याच्या योगाने टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते; व ती सर्वांस मान्य होते. फार तर काय, पण ग्रंथकर्ता जर समजस असला तर तोहि तीस मान डोलवल्यावाचून राहणार नाही. ही टीका म्हणजे अशी की, ती केवळ तिऱ्हाइटपणे व निःपक्षपातपणाने केली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तीत टीकाकाराचा दुसरा बिलकूल काही एक उद्देश नाही असे स्पष्ट दिसलें पाहिजे. टीकाकाराचे काम गुण व दोष दोन्हीहि दाखविण्याचें आहे, यास्तव ते दोन्ही प्रकट करून त्याचा उल्लेख कशाचीहि लेशमात्रहि अयुक्ति न करता त्याने केवळ प्राजलपणें केलेला असावा. दोष दाखविताना मूळ ग्रंथकर्त्यावर शेखी मिरविण्याची आपली हौस आहे असें टीकाकर्त्याकडून जितकें न दाखवेल तितकें बरें, तसेच गुण दाखविताना तो त्याचा मित्र असल्यास त्याची फाजील प्रशंसा करणे हेहि अगदी वाजवी नाही. तर जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणाने स्पष्ट बोलून जाऊन जे गुण असतील त्याबद्दल

ग्रंथकर्त्याची त्याने वाजवी रीतीची तारीफ करावी. असो, एकदरीत ज्याप्रमाणे खरा न्यायाधीश शुभमित्रभाव अगदी विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणे कैदीचा इनसाफ करतो, किंवा खरा व्यापारी स्वऱ्या वजनानी गिऱ्हाडकाच्या पदरात चोख माप घालतो, किंवा खरा उत्कृष्ट चित्तारी जसा मूळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहूब तसबिरीत उतरून देतो, त्याप्रमाणेच ग्रंथावर टीका करणारा असावा !

१४. येथवर प्रस्तुत विषयाचे बहुतेक विवेचन झाले आता या ठिकाणी हल्ली एकदर लोकात प्रकृत विषयाच्या सबधे ज्या कित्येक विलक्षण समजुती-नजरेस येतात त्याविषयी थोडेसे लिहिणे इष्ट वाटते. हें लिहिणें काही अशी याच पुस्तकाच्या सबधाने येईल. यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या समजस वाचकाची अगोदर क्षमा मागणें अवश्य आहे या समजुतीपैकी पहिली ही मोठी समजूत दृष्टीस पडते कीं, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो तसे अहपणाने फुगून जाऊन किंवा द्वेषबुद्धीनेच केवळ करतो, यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा ही समजूत होण्यास कारणे कोणतीं झालीं आहेत हे मागील लेखावरून आमच्या वाचकाच्या ध्यानात आलें असेलच. पण ही समजूत नेहमी खरी असायचीच असा काही नियम नाही अगदी निकट सबधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकातहि मतभेद हरहमेश दृष्टीस पडतोच, व तो पडला असता काही विलक्षण आश्चर्याची गोष्ट झाली असें होत नाही, याविषयी मागे काही विवेचन केले आहे, त्यावरून आमच्या वाचकाची यासबधे खात्री झाली असेलच. यास्तव त्यावर येथे आणखी विस्तार करण्याची गरज नाही इतकेच सागतो कीं, वरील दोषविवेचन हे वरील दोन हेतूवरून होण्याचा जसा संभव आहे तसेच पण तें केवळ सत्यनिष्ठेपासूनहि संभवतें. यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तींचा आरोप निखालसपणे करणे ही काहीशी दाडगाईच होय. हे एक झालें, दुसरे असें कीं, ज्याने गर्वाने किंवा दुष्ट बुद्धीने दुसऱ्याची विनाकारण निंदा केली, त्यावर तोच कडाका उठविण्यास त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किंवा त्याच्या कैवाऱ्यास कोणी मनाई केली आहे ? त्याच्या निंदेस आपण पात्र नाही असे ज्यास वाटत असेल त्याने तो दोषारोप आपणावरून न उडविता का स्वस्थ बसावें ? तसे न केलें तर आपण त्या सर्व दूषणास कळू आहों असे लोक

समजतील हे त्यास कळत नाही काय ? तर याप्रमाणे द्वेषमूलक निंदेपासून-
 हि यत्किंचित् सुद्धा अनर्थ होण्याचा बिलकूल सभव नाही हे उघड आहे.
 असो, दुसरी समजूत अशी की, आपणाहून जे थोर आहेत त्याचे दोष
 काढण्यास आपणास अधिकार नाही, ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या
 भाविक लोकांची जर असती तर तिचा आम्हास मोठासा चमत्कार वाटला
 नसता कारण वाडवडिलाविषयी वगैरे आमच्या लोकांची पूज्यबुद्धि किती
 दृष्टीस पडते हे सर्वांस विदित आहेच, पण जुन्या वेड्या कल्पनाच्या
 दास्यातून नवीन विद्वत्तेने आपणास मुक्त केले म्हणून जे आपणास परम
 धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानात इतके राज्यकर्ते होऊन गेले, पण
 साप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणे मनाचे स्वातंत्र्य कोणीहि प्रजेस दिले नाही
 म्हणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजांची चारगटपणाने हवी
 तशी निंदा करण्यास ज्यांनी कधीच मागेपुढे पाहिले नाही, आमच्या
 प्रभूचा धर्म शांतीचा सागर असून तो जरदस्तीने नव्हे तर लोकांची मने
 वळवूनच वाढविण्याची आम्हास आशा आहे म्हणून जे चोहोकडे डागोरा
 पिटीत आहेत, त्यांनीच मेकाले, भिल्लसारख्या ग्रयकारांची निंदा वाचताच
 अंगावर शहारा आणून कानात बोटे घालावी, डॉक्टर विलसन्सारख्यास
 कोणत्याहि सबधाने नाव ठेवणे हे केवळ सहावे महापातकच मानावे,
 आपल्या महाराणीसाहेबाचे पापी तिच्या सर्व प्रजेने आपली धर्मनिष्ठा,
 सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त सदसद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावे असा
 प्रसिद्धपणे उपदेश करावा ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! पण वरील
 अधिकार मनुष्यमात्रास आहे की नाही याचा निर्णय जो क्षणभर विचार
 करील त्यासहि सहज समजण्यासारखा आहे. केवळ पोरबुद्धि टाकून मनुष्या-
 च्या गुणावगुणाविषयी यत्किंचितहि विचार करण्याचे ज्याच्या बुद्धीस
 सामर्थ्य आले त्यास जगाचे अवलोकन उगीच थोडेंसे केल्यावरहि लक्षात
 येणारे आहे की, सर्व गुणानी संपन्न असा मनुष्य एकहि सापडणार नाही;
 तसेच ज्यात लेशमात्रहि दोष आढळणार नाही असाहि सापडणे केवळ
 अशक्य होय. दोषाचा सर्वथा अभाव हा एक परमेश्वराचे ठायी मात्र
 सभवतो. त्याची मनुष्याने स्पृहा करणे, किंवा त्याचे वास्तव्य आपले अर्गी
 मानणे, यासारखे भयकर मूर्खत्व कोणते नाही ! मग असे जर स्पष्ट आहे

तर कोणी केवढाहि थोर असला तरी त्याचे ठायी काहीना काही तरी दोष दिसल्यास व ते कोणी काढल्यास नवल कसचें ? पण कोणी कदाचित् म्हण-
तील की, मोठ्याच्या अर्गी जरी दोष असले तरी ते लहानाने काढू नयेत.
हैं म्हणणे म्हणजे चंद्रास कलकी म्हणू नये, सूर्याच्या बिषावरचे काळे डाग
पाहू नयेत, असें म्हणण्यासारखेच असमजस झाले. वरील दोन ज्योतींचा
प्रकाश त्याच्या डागानी कमी होतो काय ? किंवा त्या डागाचा नकाशा जे
ज्योतिषी काढतात ते तसें करण्याने त्याच्या तेजाची निंदा करू पाहतात
काय ? काही नाही त्याचा उद्देश त्याचें यथावत् स्वरूप प्रगट करावें
इतकाच काय तो असतो पण इतकेंच नव्हे हे महद्दोषविवरण वर सागि-
तल्याप्रमाणे केवळ निर्दोष तर आहेच, पण शिवाय तें अत्यंत उपयोगाचेहि
होय. एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच दुसरा असा की,
त्याच्या योगाने मनुष्याच्या वृथा गर्वाचें उत्कृष्ट खडन होऊन परमेश्वराच्या
पूर्णत्वाकडे चागले लक्ष लागतें ते असें की, आपण ज्यास फार थोर म्हणतो
त्याच्या ठिकाणीहि जेव्हा अपूर्णत्व दृष्टीस पडते, तेव्हा बाकीच्या यःकश्चित्
क्षुद्र मनुष्यास आपला वेडेपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो,
आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य ही सृष्टिकर्त्या देवाच्या ठिकाणी मात्र आहेत
अशी मनाची खात्री होऊन जाते. आणखी तिसरा उपयोग असा आहे
की, थोराच्या दोषापासून जो एक मोठा अनर्थ होतो तो बद होतो कोणी
चतुर इंग्रेज ग्रंथकाराने म्हटले आहे की, 'मोठ्याच्या ठायी असणाऱ्या
दोषासारखे भयकर काही नाही.' उघडच आहे की, मनुष्याचा स्वभाव
दुसऱ्याचे अनुकरण करण्याचा असल्यामुळे मोठ्याच्या दुर्गुणाचा कित्ता घेणारे
हजारो निघतात, आणि त्या दुर्गुणातहि काही निलक्षण प्रतिष्ठा आहे असे
पुष्कळास वाटू लागते. तेव्हा त्या दुर्गुणाचेच एकदा यथास्थित खडन झाले
असले म्हणजे ते पुढे लोकाम तादृश्य बाधक होत नाहीत. असो, तर
याप्रमाणे कोणी केवढाहि मोठा असला तरी त्याचे दोष काढण्यात काही
गैर नसून तसे करणे अत्यंत उपयोगाचे आहे असेंहि पण आम्ही वर दाख-
विले तिसरी समजूत अशी की, वरील दोषाविष्करणाने त्याचा उपमर्द
होतो. हीहि समजूत अगदी खोटी आहे. वर जे सांगितले आहे की,
मनुष्याने आण सर्व गुणमपन्न आहो असा अभिमान बाळगणें हें अत्यंत

मूर्खत्व होय, हें जर खरें आहे, तर आपल्या दोषाचे वर्णन सहन न होणें हा तरी वरचाच प्रकार झाला. जो मनुष्य आपल्या गुणाची लोकानी प्रशंसा करावी असें इच्छितो, त्यानेच आपल्या दोषाची निंदा ऐकण्यासहि का सिद्ध नसावें ? आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकानी झाकून ठेवावे असें त्यास वाटते काय ? व जनाची प्रवृत्ति ज्याने यत्किंचित्हि अवलोकन केली असेल तो अशी वेडी आशा तरी बाळगील काय ? शिवाय आपण जसे दुसऱ्याचे दोष काढण्यास काडीइतकाहि अनमान करीत नाही, तसेच दुसऱ्यानीहि आपणाविषयी का करू नये ? सर्वास सर्वांच्या गुण-दोषाची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे, इतकेच मात्र की, काही गोष्टी उघडपणे बोलून दाखविल्या असता चालतात, आणि काही चालत नाहीत. बरे पण ही बऱ्यावाइटाची निवडानिवड तरी खरोखरी पाहता जगाच्या सद्गर्तनास अत्यंत इष्टच नव्हे काय ? अर्थात् इष्टच आहे, आणि तिच्या हितावहत्वाविषयी एक स्वतंत्र निबंध लिहिता येईल यास्तवच या जनचर्चेचा ज्ञाते पुरुष कधी त्रास मानीत नाहीत, आणि नसत्या गुणाबद्दल आपली उगीच प्रशंसा झाल्यापेक्षा नसत्या दोषाबद्दल झालेली निंदा ही त्यास एकवार पतकरेल, इतका त्यास वावग्या स्तुतीचा कटाळा असतो. मग स्वतःच्या यथार्थ दूषणाबद्दल त्यास राग तरी कोठचा ? असो, तर वरील कारणावरून सहज ध्यानात येईल की, खरोखर जे आपल्या ठायी दोष आहेत ते दाखविण्याचा सुज्ञ मनुष्यास कधी राग येणार नाही, आणि ते दाखविले असता कोणाचा उपमर्द होतो हीहि अगदी खोटी समजूत आहे.

पण ग्रथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते. एरवी व्यवहारात नाती, स्नेहसंबंध, भीडमुरखत वगैरे प्रकारामुळे आपणास कोणाविषयी जे वाटेल ते अगदी यथार्थ असताहि स्पष्ट बोलून दाखविता येत नाही तसाच सरकारी नात्यानेहि मनुष्य बाधला जातो कोणाचे कोणाविषयी मत कितीहि वाईट असलें, रागाने, मत्सराने, तिरस्काराने वगैरे मनुष्य कितीहि आतल्या आत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभयपक्षी गोडीगुलाबी ठेवावी लागते. तसेच कायद्याचेहि बधन. प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गाठ पडली असता एकमेकांच्या उरावर बसण्यासहि जरी चुकले नाहीत, तरी त्याच मनुष्यास चारचौघात आपआपलीं मते स्पष्टपणें

बोलून दाखविता येणार नाहीत. का तर, लायबेलच्या फिर्यादीचा धाक ! पण कोणी मनुष्य ग्रथकाराच्या नात्याने जगापुढे आला की, वरील मान सर्व अगदी फिरून जातें. तेथे लपण्यास मग काही सापडत नाही. तो घरचा मोठा सपन्न असो, मोठा हुद्देदार असो, मोठा विद्वान् असो, मोठ्या अब्रूचा मनुष्य असो, जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या कशाचेंहि तिळमात्र सुद्धा भय बाळगण्याची गरज नाही. त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीने वाटतील ते खुशाल निर्भांडपणे सर्वास जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अखत्यार असतो. आता हें खरें कीं, असे आहे म्हणून एखाद्याचा विनाकारण बम्रा करणें, व भलभलतीं बळेंच दूषणें लावून त्याची योग्यता लोकांत कमी होईलसें करू पाहणें हे केवळ नीचपणाचे व अत्यंत अश्लाघ्य असे कृत्य होय हे करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरे, पण यावरून वरील अधिकार सर्वास असणें हें वाईट आहे असे कदापि सिद्ध व्हावयाचें नाही. सर्व गोष्टींचा चागलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो, त्याचप्रमाणे वरील अधिकाराचीहि गोष्ट होय. सत्यप्रिय व समजस जे असतील त्याच्या हातून त्याचा चागला उपयोग होईल, आणि हेकटखोर अथवा दुष्ट असतील त्याच्या हातून वाईट होईल. असो, आता हा अधिकार सर्वास कशावरून आला असे जर कोणी पुसेल, तर त्याचे उत्तर थोडे आहे. ते इतकेंच कीं, बाजारातील जिनस चागला वाईट ठरवणे हा हक्क जसा हवा त्यास आहे, तसाच ग्रथाचें गुणदोषविवेचन करण्याचाहि साऱ्या वाचकास आहे. वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकास कदाचित् उपहासास्पद वाटेल, पण वस्तुतः पाहता ग्रथकाराची आणि दुकानदाराची गोष्ट अगदी सारखी आहे. अलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील सादृश्य अधिकच दृढ झालें आहे, पण पूर्वीपासून जरी पाहिलें तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार, यात आपला ग्रथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आशेनेच सर्व ग्रथकार येतात असे म्हटल्यास काही हरकत नाही; मग असें आहे तर बाजारात दुकानदाराची जी दशा होते तीच ग्रथकाराच्या कपाळीं आल्यास त्यानीं कां खेद मानावा ? म्हणजे हजारो गिन्हार्डक आणि त्याचीं हजारो बोलणीं, तीं सर्व वरील दुकानवाल्यास निमूटपणें सोसणें जसें भाग पडतें, त्याप्रमाणेच

लोकांचे आपल्या ग्रंथावर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रथकाराने निमूटपणे ऐकून का घेऊं नये ? अथवा दुसरा दृष्टान्त. रंगभूमीवर नाटकपात्र आले असता त्याच्या अभिनयाची, किंवा एखाद्या सभेत कोणी वक्ते उठून त्यानी भाषणास आरंभ केला असता त्याच्या वक्तृत्वाची परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यास नाही काय ? आणि समजा की, वरील दोघेजण आपआपल्या कलेत अत्यंत निपुण असताहि सगळ्यानी टाळ्या व पिटल्या त्याची हुंरेंवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्या दोघांनी सर्व लोकावर बेअब्रू केव्याची जर फिर्याद केली, तर तें त्यास किती शोभेल, व कोर्ट तरी त्यास काय जबाब देईल ? तर या वरील तीन दृष्टान्तावरून आमच्या वाचकाच्या तेव्हाच लक्षात येईल की, कोणाच्याहि ग्रथावर कोणास हवे त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रगट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असताहि पुष्कळ लोकास व त्यातून विद्वान् व ज्ञाते म्हणविणाऱ्यांपैकीहि कित्येकास, चागलीशी कळत नाहीशी दिसते. काही वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या एका अकात मोरोपताविषयी काही मजकूर लिहिला होता. त्यात लिहिणाराने त्या कवीवर काही खरी व काही केवळ शुष्क अशीं दूषणे दिली होती तीं त्या कवीच्या भजकास न आवडून त्यापैकी एकाने एके पत्रात असा मजकूर प्रसिद्ध केला होता की, पताचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यानी वरील लिहिणारावर बेअब्रू-बद्दल फिर्याद ठोकली असती, पण तसें नसल्यामुळे हवे त्याने त्यावर हवे तसे दोपारोप करावे अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचे स्वरूप पुरते माहीत नसल्याच्या योगाने जडली हे उघडच आहे. असो, वरच्याप्रमाणेच मागे जीं काही मराठी कवींस आम्हीं दूषणे दिली आहेत तीं पाहूनहि कित्येक नाखुप झाले असे आमच्या कानी आले आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकाराविषयी वगैरे जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षात आणला असता आम्ही केले ते गैर केलें अशी समजूत थोड्याचीच होईल, असा आम्हास भरवसा आहे. पण वरील अज्ञान यापूर्वी आमच्या नजरेस पुष्कळच आले. कित्येकानी मोठ्या गभीर मुद्देने आम्हास लायबेलचा आकट वाचण्यास सांगितले, कित्येकानी असा धाक घातला की, हे जर सरकारच्या कानी गेलें तर मोठे कठीण जाईल, कित्ये-

कास असें भय पडलें कीं, त्यातील मजकूर लिहिण्यास आम्हास कोटून बुद्धि सुचली कोण जाणे, कित्येकानी पुस्तक बद केले जाईल असाहि भविष्यवाद केला ! आमच्या दयाळू व सत्याभिमानांनी ख्रिस्ती बधूनी तर आम्हावर जी तरवार उगसली ती तर अतीच भयंकर ! एखाद्या लुच्चाची ठकविच्चा जाणून त्याची पुंगी कोणी बद केली असता त्याचा जसा माथा फिरून जावा त्याच-प्रमाणे लोकात ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदी खवळून गेले, आणि त्याच्या शुभवर्तमानावर जे आम्हीं काही आक्षेप काढले ते नाहीसे करून ख्रिस्ती धर्माचे सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यांनी खटाटोप केला त्यास भगीरथप्रयत्न म्हणण्यास काही हरकत नाही. इतकेंच मात्र कीं, वरील शब्दात कार्याच्या सिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील ठिकाणीं लागू पडत नाही ! असो, एकंदरीत वरील प्रसंगावरून आमचे लोकास आपले हक्क कितपत समजतात, व एकदा कायम होऊन बसलेलीं जीं मते ती सोडण्यास केवढा आयास पडतो, हे स्पष्ट करून येते

आम्हीं अद्याप लायबेलचा आकट वाचला नाही, व पुढेहि वाचू कीं नाही याचा सशयच आहे. पण आम्हास येवढे स्पष्ट कळते आहे कीं, जर मेकॉले, जॉन्सन् वगैरे हजारो मोठ्या थोर मानलेल्या ग्रंथकारानी आपआपल्या ग्रंथातून मोठमोठे कवि, इतिहासकार, तत्त्वज्ञ इत्यादिकाविषयी हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे व तो सर्वास मान्य आहे, जर पोप कवीने खुद्द बेकनला उद्देशून,

“ The greatest, brightest, meanest of mankind ”

“ सर्व मनुष्याहून अति बुद्धिमान्, अति चतुर, आणि अति नीच ! ” असे म्हटले असताहि जर पोपवर बेअब्रू केल्याचा गुन्हा येत नाही, व त्या जगद्विख्यात अद्वितीय पंडिताची विद्वान् लोकातील कीर्तिहि लवमात्रसुद्धा कमी होत नाही, तर मेकॉले, मिल्ल यासारखे ग्रंथकार केवढेहि मोठे असले व त्यास आम्हीं कितीहि शिष्या दिल्या असल्या, तरीहि पण वरच्या-प्रमाणेच कोणतीहि गोष्ट ठरत नाही तसेच पाद्री लोकांनी आज पाचपन्नास वर्षे हिंदु व इतर धर्माविरुद्ध सहस्रावधि अप्रयोजक ग्रंथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत, व अजूनहि ‘ज्ञानोदया’सारख्या कवींची बडबड सतत

सुरुच आहे, तर आमच्याच लोकांची लेखणी कोणी धरीलसें वाटत नाही. पण हेंचसे काय ? आमच्या 'सन्मान्य' पाद्री बधूस खुद्द इंग्लंडातच खिस्ती धर्मावर लोकांचा केवढा विश्वास आहे हें माहीत नाही काय ? टॉमस् पेन्, हासलम् बगैरे ग्रथकारानी 'पवित्रशास्त्रा'ची केवढी धूळधाण करून दिली आहे हेहि त्यास ठाऊक नसेल काय ? हथूम, गिबन्, दोघे मिळ् हे विलायती धर्माचे केवढे शत्रु होते हे कोणास माहीत नाही ? नुकते काही महिन्यापूर्वी माजी जॉन् स्टुअर्ट मिळ् याचे 'धर्मावर तीन निबंध' छापून ते लक्षावधि लोकांच्या पुस्तकालयात जाऊन पडले हें कोण जाणत नाही ? आमच्या 'ज्ञानोदय' महाराजानी मेकॉले व मिळ् या दोघास हात देऊन सावरले, पण दोघाचेहि ग्रंथ जर त्यानी उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यास कळून आलें असतें की, याची जगाच्या तारणाच्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असे नाही. असो, तिसरा मोठा आरोप बडवाल्याच्या नावाचा उल्लेख. एका इंग्लिश इतिहासकाराचा तात्या टोग्याविषयी जो उतारा दिला आहे, व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबानी* केलेली मोठी तारीफ त्यात जी मोडी अक्षरानी लिहिली आहे, ती वाचून आमच्या पाद्री बधूशिवाय बाकी सर्वांची ग्वात्री होईल की, 'महादुष्ट बडवाल्या'च्याहि योग्य स्तुतीने इंग्रजांची लेखणी ही केवळ विटाळतेच असे नाही, मग एतद्देशीय लिहिणाराची तर नाहीच नाही ! असो, तेव्हा एकदरीत साराश हाच की, कोणी केवढ्याहि योग्यतेचा ग्रथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास हवा त्यास अधिकार आहे, आणि जोंपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुनी वगैरे गोष्टी न काढता केवळ लौकिक सभधाने कोणाविषयी बोलत आहों, तोंवर त्याची हवी तशी शोभा

* हा नामाकित ग्रथकार जगद्विख्यात 'लंडन टैम्स' पत्राचा बातमीदार होता. आदल्या वर्षी क्रीमियाच्या लढाईचा वृत्तान्त त्या पत्रास पोचवून बडाच्या साली हा हिदुस्थानात आला होता. येथील वृत्तान्तहि या साहेबाने अगदी चोखरीतीने आपल्या देशी कळविला असो, एकदरीत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांच्या अनेक सद्गुणांपैकी प्रत्यक्ष शत्रूंचीहि वाहवा करण्याची जी औदार्यान्वित सत्यप्रीति त्याच्यात दिसून येते ती परम आश्चर्यकारक खरी ! आणि आमच्या मेकॉले साहेबाप्रमाणे किंवा पाद्री बधूप्रमाणे सगळेच सत्यनिष्ठ नाहीत हीहि मोठ्याच आनदाची गोष्ट होय !

केल्यास काही गुन्हा होत नाही. इतके मात्र खरे की, येवढें जो धाडस करील त्याने त्याविषयी अगोदर आपणापाशीं तशीच कडेकोट तयारी करून ठेविली पाहिजे, आणि लोकांचा द्वेष जो त्याजवर येईल त्यानेहि आपण कचरणार नाही असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे.

१५. असो, आता सरते शेवटी वर सांगितलेल्या गुणानीं विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असता भाषेचे व तद्द्वारा लोकांचे हित कोणतें होतें ते सागतों. चागले वाईट अशी काहीच निवडानिवड न करता हवें ते अन्न खाळे असता जसे शरीराचे पोषण होणे एकीकडेच राहून उलट्या त्यास व्याधि मात्र जडतात त्याचप्रमाणे ग्रथवाचनाचीहि गोष्ट होय. जे ग्रंथ खरोखर वाचण्यालायक असतील,—म्हणजे ज्याची भाषा-सरणी उत्तम, विषयप्रतिपादन प्रौढ व सरस, व्यापासून मनोरंजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीहि एकदम प्राप्त होतात, असेच वाचणारानी वाचावे पण हे होण्यास वरच्यासारखे ग्रंथ कोणते हे अगोदर अवश्य समजले पाहिजे हे ज्ञान वाचणारास प्रथमच नसतें: ते अनेक ग्रंथांचें बहुत काल जेव्हा सतत परिशीलन करावे तेव्हाच प्राप्त व्हावयाचे तेव्हा अमुक ग्रंथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाही हे ज्ञान वाचकास करून देण्यास अर्थात्च निराळेच लोक पाहिजेत. हे लोक टीकाकार होत. मागील काळच्या श्रीमंताच्या घरीं जसे चोखे बाळगलेले असत, की त्यानी पदार्थ वाढायला आला असता अगोदर आपण चोखून तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानाकडे जाऊ द्यावा त्याच्यासारखेच काही अशी टीकाकर्त्यांचे काम होय. ग्रंथकार हे मुदपाकातील पाकाध्यक्षासारखे होत, आपली सर्व करामत खर्च करून पदार्थ तयार करण्याचे त्याचे काम, एकदर वाचणारे लोक हे पाटावर बसलेल्या यजमानासारखे, त्यास जातीने पदार्थांचा बरेवाईटपणा फार करून कळायाचा नाहीच, आणि ग्रंथाचे गुणदोष-परिक्षक हे अर्थात्च वर सांगितलेल्या चोखेमंडळीसारखे, याच्या सर्वांनुमतें किंवा बहुमतें जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढे खाशाकडे जायचा. असो, तर याप्रमाणे चागले गुणदोषविवेचक असले म्हणजे एकदर लोकांचे त्या-पासून येवढे हित होतें हे एक झाले म्हणजे याच्या पोटी दुसऱ्याहि अनेक गोष्टी आल्या. चागले ग्रंथकार निवडले गेले म्हणजे तशासच उत्तेजन

मिळून त्याच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा होत जाते. ते तिचें व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात, आणि शेकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे प्रचारात आणून तिची अभिवृद्धि करतात. याप्रमाणे तिच्या ऊर्जितदशेस एकदा आरंभ झाला म्हणजे कविजन-परंपरेच्या प्रसादाने तिजवर अधिकाधिक कळा येऊं लागून काही काळाने अभियुक्त भाषांच्या वर्गात मोडू लागण्याची तिचे ठायी योग्यता येते. ही योग्यता आली असता ती भाषा लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनीभूत होते, व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचें केवढे कारण आहे वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यास पूर्णपणे माहीत आहेतच असो, सरते शेवटी हाहि एक मोठा नफा सांगितला पाहिजे कीं, नि पक्षपात व सद्बुद्ध असे ग्रथाचे परीक्षक असले म्हणजे बुद्धिमान् मनुष्यास एरवीच्या साधारण लोकांप्रमाणे सूर्य व दुष्ट अशा धनिकाचे अर्जव करण्याची किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या पुढे पुढे करून पदरीं लघुत्व घेण्याची बिलकूल गरज राहत नाही. तर त्याच्या बुद्धिमहत्त्वास अत्यंत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतंत्रता ती खुशाल मिरवायास सापडते. *

* हा उत्कृष्ट साय छापखाने निघाल्यापासून ग्रंथकारास अनुकूल झाली आहे. इंग्लंडात हिच्या योगाने संपत्तिमान् हाऊन पुन स्वतः राहिलेला पहिला कवि पोप होय. याम होमरच्या महाकाव्याच्या भाषांतराने पन्नास हजारावर रुपये मिळून वतनवाडी, बागबगीचा अशा थाटात राहता आले त्याने म्हटले आहे:—

And thanks to Homer, since I live and thrive,
Indebted to no prince or peer alive !

याप्रमाणेच सर वॉल्टर स्कॉट यास पंधरा लाख रुपयांची व्यापारात ठोकर लागली असता आपल्या कादंबऱ्यांना वगैरे ती त्याने पैसान्पैसा फेडून टाकली हा गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच आपल्या महाराणीजवळच राजकवि टोनिस्न याचीहि प्राप्ति अशाच आहे. वषा दोन वर्षांनी एखाद काव्य रचाव की तीन चार लाखाची बगमा !

आमचे आधुनिक विद्वान् अकालीं कां मरतात ?

गेल्या रविवारी न्यायमूर्ति रा. ब. रानडे यांचे मुबईस जें व्याख्यान झाले ते फार महत्त्वाचें होतें. डॉ. भांडारकर याचें व्हाइस चान्सलर या नात्याने युनिव्हर्सिटींत भाषण झाल्या दिवसापासून या विषयाकडे लोकांचे विशेष लक्ष लागले आहे. कित्येकांच्या मते डॉक्टरसाहेबानी काढलेली अनुमाने सर्वांशी ग्राह्य नव्हती, पण ज्या रीतीने डॉक्टरसाहेबानी या प्रश्नाचा ऊहापोह कला होता, तशाच रीतीने परंतु त्याहून विशेष सूक्ष्मदृष्ट्या व शोधक बुद्धीने या विषयाचे विवेचन करून काय सिद्धान्त निघनात हे कोणी तरी एका चांगल्या विद्वानाने पुनः पाहावयास पाहिजे होते. न्यायमूर्ति रा. ब. महादेव गोविंद रानडे यांनी हे काम करण्याचें मनावर घेऊन बहुतेक प्रसिद्ध विद्वानांस यासंबंधान आपले अभिप्राय कळविण्यास आज बरेच दिवसांपूर्वी पत्रे लिहिली होती, व विशेषतः करून त्यास असे विचारले होते की, (१) ग्रॅज्युएट लोकांपैकी अकालीं मेलले आपणास किती गृहस्थ माहीत आहेत, व त्यांच्या मृत्यूची कारणे काय ? आणि (२) ग्रॅज्युएट मंडळीतील किती लोकांनी इंग्रजीत अगर देशी भाषेत ग्रंथ प्रसिद्ध केले आहेत ? रा. ब. रानडे यांनी एकदर सुमारे चारशे पत्रे लिहिली होती, पैकीं निरनिराळ्या ठिकाणच्या दक्षिणी, पार्शी, गुजराथी वगैरे लोकांकडून सुमारे १३६ उत्तरे आलीं व हीं उत्तरे पाठविणारांपैकी कित्येकांनी बडोदे, सोलापूर, रत्नागिरी, भावनगर, अहमदाबाद, इंदूर, पुणे, मुबई, काल्हापूर, कराची, धुळे, हुशंगाबाद, शिकारपूर वगैरे ठिकाणीं ग्रॅज्युएट लोकांच्या सभा भरवून त्या सभांचे मत रावबहादुरास कळविलें आहे. तेव्हा या उत्तरात दिलेल्या माहितीपासून जीं अनुमाने निघतील तीं एकतर्फी अगर एकपक्षीय आहेत अशी तक्रार करण्यास आता कोणतेहि कारण राहिले नाही. युनिव्हर्सिटीतून पास झालेले बरेच लोक अकाली मरावे आणि जिवंत राहिलेल्या लोकांत ग्रंथकर्तृत्वादि विद्याव्यासंग करण्याची मुळीच अभिरुचि किंवा शक्ति नसावी हे दोन आक्षेप खरे असल्यास ते आधुनिक विद्वानांस भूषणास्पद नसून ते दूर करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला

पाहिजे असें जें रा. ब. रानडे यांनी बोलून दाखविले ते आम्हास पूर्णपणे मान्य आहे. प्रतिवर्षी विद्येने सस्कृत झालेल्या लोकांपैकी बरेच लोक मृत्यूच्या मुखी पडावेत हे काही राष्ट्रांचे सामान्य दुर्दैव नव्हे, व केवळ ग्रहादिकांच्या गतिस्थितिमुळे मनुष्यास मृत्यु येतो अशी ज्याची समजूत नसेल त्यांनी या प्रश्नाचा व्यावहारिक दृष्ट्या विचार करण्यास लागावें हे त्याचें कर्तव्य होय. डॉ. भाडारकर व न्यायमूर्ति रानडे या दोघा विद्वानांच्या हातून या प्रश्नाचें अशा रितीने परीक्षण झाले आहे ही मोठ्या सुदैवाची गोष्ट होय व दोघाहि विद्वानांच्या चर्चेने जे सिद्धान्त अखेर कायम ते ग्राह्य मानण्यास काही हरकत नाही.

वर जे दोन प्रश्न सांगितले त्यापैकी ग्रॅज्युएट लोक अकालीं मरतात की नाही याचें डॉ. भाडारकर यांनी जें विवेचन केलें होते, त्यात सन १८६२ ते ८० पर्यंत पास झालेल्या एम्. ए. गृहस्थापैकी दक्षिणी शेकडा ४४ आणि पार्शी शेकडा १६ मरतात, आणि बी. ए. पैकी दक्षिणी शेकडा २०, गुजराथी शेकडा २२, आणि पार्शी शेकडा ९ मरतात, असे त्यांनी आकड्यांनी सिद्ध करून दाखविलें होते. हे आकडे रा. ब. रानडे यांनी पुन. तपासून घेऊन सन १८९३ अखेरपर्यंत (सन १८९३ सालीं पास होऊन १८९४ च्या फेब्रुवारीत ज्यांनी डिग्री घेतली ते लोक सोडून देऊन) युनिव्हर्सिटींतून बाहेर पडलेल्या सर्व ग्रॅज्युएटांची हकीकत आणविली. कित्येकांच्या मते ग्रॅज्युएट अकालीं मरतात किंवा नाही हे पाहणे असल्यास दहा वर्षांपूर्वीचे ग्रॅज्युएट घेतले पाहिजेत; परंतु ही समज चुकीची आहे. जे लोक अकालीं मरतात ते प्रायः ग्रॅज्युएट झाल्यापासून दहा-पंधरा वर्षांतच मरतात, करिता आजपर्यंत पास झालेले सर्व ग्रॅज्युएट घेऊन व त्यांची हकीकत पाहून जे अनुमान निघेल तेच अधिक विश्वसनीय मानले पाहिजे खेरीज युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्याबरोबर पहिली काही वर्षे पार्शी व गुजराथी लोक याचा कॉलेजात फारसा भरणे नसे. सबब डॉ. भाडारकर यांनी ज्याप्रमाणे सन १८६२ पासून सन १८८० पर्यंत म्हणजे पहिल्या अठरा वर्षांचीच सख्या घेऊन अनुमाने काढिली आहेत, तसे केलें असता निरनिराळ्या शर्तीतील परस्परप्रमाणहि बरोबर कळण्याचा संभव नाही. ह्यामुळे रा. ब.

रानडे यांनी सन १८९३ अखेर सर्व ग्रॅज्युएट लोकांची सख्या घेऊन जे अनुमान केलें आहे तेंच अधिक प्रशस्त आहे असे मानलें पाहिजे.

सन १८९३ अखेर एकंदर ग्रॅज्युएटांची सख्या २१९८ असून, पैकी १०५ एम्. ए., १३२८ बी. ए., ३२ बी. एस्सी., ५ एम्. डी., ४२४ एल् एम् एस्., १ एम्. सी. ई. व ३०३ एल् सी. ई., आहेत, आणि बी. ए. व एम् ए मिळून एकंदर १४३३ पैकी ३५६ एल्एल्. बी. झाले आहेत. या सर्वांचे जातवार प्रमाण पाहू गेलें असता असे आढळून येते कीं, यापैकी शेकडा ४७ दक्षिणी, शेकडा २५ पार्शी, १७ गुजराथी, ६ ख्रिश्चन, २ सिधी, आणि मुसलमान शेकडा २ पेक्षाहि कमी आहेत. पैकी ख्रिस्ती, ज्यू, मुसलमान आणि सिधी ह्यांची सख्या फारच कमी असल्यामुळे त्यांच्याबद्दल कोणतेच निश्चयात्मक अनुमान बसविता येत नाही. बाकी दक्षिणी, गुजराथी आणि पार्शी राहिले. याची सख्या १९७२ आहे. पैकी एम्. ए., बी. ए. वगैरे कोणकोणत्या जातींत किती किती आहेत, व त्यापैकी अकाली मेलेले किती हे दुसरीकडे दिलेल्या दोन काष्ठकावरून दिसून येईल पार्शी लोक दक्षिणी किंवा गुजराथ्यापेक्षा एम्. ए.च्या किंवा एल्. एम्. एस्.च्या परीक्षेस जास्त जातात असें यावरून आढळून येते, व ते मुंबईचेच स्थायिक राहणारे असतात यामुळे असें होणें अगदी साहजिक आहे. आता अकाली मयत झालेल्या लोकांची सख्या व प्रमाण पाहता असे आढळून येईल कीं, एल्. सी. ई. सर्वांत कमी मरतात, त्यापेक्षा बी. ए. झालेल्या लोकांत मरण्याचे प्रमाण (शेकडा ७) जास्त आहे नंतर वाढत्या प्रमाणाने एल्. एम्. एस्., एल्एल्. बी. आणि एम् ए पदवीवाले येतात, व सर्वांत एम्. ए. एल्एल्. बी. जास्त म्हणजे २४ पैकी ९ अथवा शेकडा ३३ या मानाने मेले आहेत असे आढळून येते. हा सामान्य विचार झाला. जातीसंबंधाने पाहता असें आढळून येते कीं, मृत्यूचें प्रमाण पार्श्यांमधे शेकडा ४१ गुजराथ्यांमधे शेकडा ५ व दक्षिण्यांमधे शेकडा १० असे आहे. म्हणजे दक्षिणी लोकांमधे मृत्यूचें प्रमाण सर्वांहून जास्त आहे, व पार्शी आणि गुजराथी या दोहोंमध्ये यासंबंधाने फारसे अंतर नाही असे आकड्यावरून सिद्ध होतें. दक्षिणी लोकांपैकी, डॉक्टरात मृत्यूचे मान

शेकडा १९, एम्. ए. झालेल्यात शेकडा २४, नुसत्या बी. ए. झालेल्या लोकात शेकडा ९, आणि एलएल्. बी. झालेल्यात शेकडा ८।। आहे असे दुसरीकडे दिलेल्या कोष्टकावरून दिसून येईल. भगवानदास पुरुषोत्तमदास-स्काराराशिप म्हणून सस्कृतात एम्. ए.च्या परीक्षेत जो पाहिला येईल. त्यास बक्षीस देण्यात येत असते. हे बक्षीस ज्यानी आजपर्यंत मिळविले आहे अशा १५ गृहस्थापैकी १० मयत आहेत, व यातच कै० वा० आपटे, वैद्य, गोखले, भिडे, आठल्ये याचा समावेश होतो आकड्यावरून व कोष्टकावरून जे ठळक ठळक सिद्धान्त निघतात ते वर लिहिल्याप्रमाणे आहेत आता याची कारणे काय असावीत याचा विचार करू.

डॉ० भाडारकर यांनी असे म्हटले होते की, दक्षिणी लोकात मृत्यूचे जें अधिक प्रमाण आढळून येते त्याची मुख्य कारणे कदन, बालविवाह, आणि व्यायामविद्वेष हीं होत. पार्शी लोक अविक चागलें अन्न खातात, अविक व्यायाम घेतात व उशीरा लग्न करतात, तेव्हा ते अर्थातच दक्षिणी लोकापेक्षा अधिक जगतात असे डॉक्टरसाहेबांचे म्हणणे होते. हे म्हणणे आपणास कबूल नसल्याबद्दल आम्ही त्याच वेळीं लिहिले होते, व हल्लीं रा. ब. रानडे यांनी या विषयाचें जे शोधकबुद्धीने परीक्षण केले आहे यावरूनहि आमचेच म्हणणे खरे ठरते. डॉक्टरसाहेबांचे अनुमान जर बरोबर धरिले तर पार्श्यापेक्षा गुजराथी लोकांतहि मृत्यूचे प्रमाण अधिक असावयास पाहिजे. कारण गुजराथी लोकांचे आहारविहार हे आमच्याप्रमाणेच पार्श्याहून भिन्न आहेत. परंतु ज्या अर्थी पार्शी आणि गुजराथी या दोन्ही जातींत मृत्यूचे प्रमाण जवळ जवळ सारखेच आहे असे आकड्यांनी सिद्ध होतें, त्या अर्थी डॉक्टरसाहेबांची कल्पना सोडून देऊन आहारविहार-विवाहादि स्थितीतील वैपग्यापेक्षा दुसरे कांही तरी कारण शोधून काढणे जरूर आहे. दक्षिणी, पार्शी आणि गुजराथी यांच्या सामान्य म्हणजे एकदर समाजात (मग ते शिकलेले असोत वा नसोत) जें मृत्यूचें मान आढळून येते त्यावरूनहि डॉक्टरसाहेबांची कल्पना निराधार ठरते. रा. ब. रानडे यांनी असे दाखविलें आहे की, मुंबई शहरात गेल्या पंधरा वर्षांत ब्राह्मण हजारी २२ व पार्शी हजारी २० मयत झाले, व सन १८९३ सालीं तर दोघांचेहि प्रमाण हजारी २३ च होते. पार्शीच्या आहारादिकामुळे जर ते अधिक दीर्घायु झाले असते तर

आमचे आधुनिक विद्वान् अकालीं कां मरतात ? १४१

वर दिलेली सामान्य प्रमाणें सारखी राहिलीं नसतीं, यावरून व गुजराथी व पार्शी पदवीधरात जे मृत्यूचें सारखेंच प्रमाण आढळून येतें त्यावरून डॉक्टर-साहेबाची कल्पना आकड्याशी जुळत नाही असे म्हणणे भाग पडते खेरीज पार्शी लोकांमध्ये व्यायामशाळा वगैरे व्यायाम घेण्याच्या सोयी गेल्या दहा-पंधरा वर्षांतच निघालेल्या आहेत. तेव्हा त्यामुळे आयुष्यमर्यादेत काही फेर झाला असल्यास तो ह्याच्यापुढे नजरेस यावयाचा. गेल्या तीस वर्षांतील ग्रॅज्युएटाच्या मृत्यूचे मान त्यामुळे कमीजास्त होण्याचा संभव नाही.

परंतु डॉक्टरसाहेबाची कल्पना अग्राह्य धरिली तरी दक्षिणी ग्रॅज्युएट गुजराथी अगर पार्शी ग्रॅज्युएटापेक्षा अकाली अधिक मरतात ही गोष्ट जर आकड्यानी सिद्ध आहे, तर तिचे कारण काय ह्याचे काही तरी आपणास सयुक्तिक उत्तर दिले पाहिजे. पार्शी लोक अधिक चांगले अन्न खातात हे खरे कारण नाही असे वर दिलेल्या हकीकतीवरून उघड दिसून येते, व विशेषतः गुजराथी व पार्शी ग्रॅज्युएट यांच्यामध्ये ज्या अर्थी मृत्यूचें मान समसमानच आहे, त्या अर्थी डॉक्टरसाहेबाचा सिद्धान्त चुकीचा आहे असे निर्विवादसिद्ध होते. परंतु अमुक एक कल्पना चुकीची ठरली म्हणून तेवढ्यानेच आपले समाधान करून घेऊन उपयोगी नाही मराठे लोक गुजराथी लोकांपेक्षा शरीराने आणि मनाने अधिक कटक व सशक्त आहेत. युनिव्हर्सिटीच्या पदव्या मिळाविण्यात, शेकडा ५० म्हणजे त्याचा पहिला नंबर आहे व ग्रंथकर्तृत्वाच्या मानानेहि त्यानी जितके काम केले आहे तितके दुसऱ्या कोणीच केले नाही. अशा स्थितीत आमच्या गुर्जर राष्ट्रीय बधूपेक्षा आमच्याकडील विद्वान् लोक अकाली का मरावेत हा मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे या प्रश्नाचें रा. ब. रानडे यांनी आपल्या व्याख्यानात जे उत्तर दिले आहे तेच डॉक्टरसाहेबाच्या कल्पनेपेक्षा एकदरीत अधिक सयुक्तिक व यथार्थ आहे असें आम्हास वाटते. ग्रॅज्युएट लोकांच्या वयाचें मान सरासरी २० पासून ४० पर्यंत धरिता येईल. या वयाच्या मुदतीत एकदर समाजात मृत्यूचें मान हजारी ३० आहे, असे सन १८९२ सालाच्या खाने-सुमारीच्या रिपोर्टावरून आढळून येते. या मानाने पाहता पार्शी व गुजराथी ग्रॅज्युएटाच्या मृत्यूचे मान सामान्य मानापेक्षा दुप्पट, आणि दक्षिणी ग्रॅज्युएट नि...४

लोकांच्या तिपटीहून अधिक आहे असें दिसून येते. सामान्य लोकांप्रमाणे खाण्यापिण्याची विशेष भ्रात नसता एकदर ग्रॅज्युएट लोकातच मृत्यूचे जर अधिक मान आहे, तर हा परिणाम शिक्षणाच्या फाजील ओझ्याने आणि दहशतीने होतो असें म्हणावे लागते. मृत्यूच्या सामान्य मानासबधाने हा विचार झाला. आता मराठी किंवा दक्षिणी लोकात सामान्य ग्रॅज्युएट लोकापेक्षाहि जें अधिक मृत्यूचे मान आढळतें त्याचे कारण काय आहे तें पाहू. एकंदर लोकापेक्षा ग्रॅज्युएट अधिक मरतात व ग्रॅज्युएटातहि दक्षिणी अधिक लवकर मरतात हें आकड्यानीच सिद्ध झाले आहे.

दक्षिणी ग्रॅज्युएट मंडळींत विशेष भरणा ब्राह्मण लोकांचाच आहे, आणि ब्राह्मण म्हणजे दरिद्री हें सर्वश्रुतच आहे. करिता दरिद्रावस्थेत विद्याभ्यास करणाऱ्या लोकास युनिव्हर्सिटीचा अभ्यासक्रम अकालमृत्युप्रद होतो असें सकृददर्शनीं दिसून येते, व थोड्या विचारान्तीं दक्षिणी ग्रॅज्युएटात मृत्यूचें मान अधिक असण्याचे हेंच मुख्य कारण आहे अशी बहुतेकांची खात्री होईल. ब्राह्मणातहि सुखवस्तु गृहस्थाच्या मुलापेक्षा गरीबाची मुले अधिक हुषार व मेहनती असतात ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. कोकणातील किती गरीब मुले, वाराने किंवा कोणी तरी आस अगर स्नेही याच्या मदतीने उदरनिर्वाह करून बी.ए. एम्.ए.पर्यंत मजल मारतात, हें येथे नवीन सागाव्यास पाहिजे असे नाही. डॉ. भाडारकर यासाहि ही स्थिति अवगत आहे, परंतु तिकडे थोडेसे दुर्लक्ष करून “ लग्नात पैसे खर्च करावयास सापडतात तर विद्याभ्यासासाठी का खर्च करू नये ” अशा रीतीने सदर वर्गातील लोकांचा त्यानी थोडासा उपहास केला होता. रा. व. रानडे यांच्या मते हा उपहास अगदी गैरवाजवी आहे. असल्या गरीब विद्यार्थ्यास मुली देणारे गृहस्थच लग्नाचा सर्व खर्च सोसून शिवाय त्यांच्या विद्याभ्यासाकरिताहि काही मदत करतात हें कदाचित् डॉक्टरसाहेबांच्या लक्षात राहिलें नसेल. असो, अकालीं मेलेल्या कै० वा० आगाशे, आपटे, गोखले, वैद्य, बाळ, टुळु, जोशी, क्षीरसागर, मिरजकर, वगैरे सुमारे पन्नास लोकांच्या गृहस्थितची चौकशी करितां असें आढळून येतें कीं, यापैकी बहुतेक लोक अगदी गरीब स्थितीतून वाढले असून त्यांचा विद्याभ्यास वारानी, स्नेह्याच्या मदतीने किंवा स्कॉलरशिपने झालेला आहे. इतकी दगदग व त्रास सोसून

आमचे आधुनिक विद्वान् अकालीं कां मरतात ? १४३

युनिव्हर्सिटीच्या सर्व परीक्षा जे पास होतात, त्यांच्या आयुष्याची दोरी बरीच ढिली व्हावी, व कोणत्याही कारणाने विषमज्वरासारखे दुखणे आल्यास त्यातच त्याचा अंत व्हावा यात काही नवल नाही. आमच्या मते भगवान-दास-पुरुषोत्तमदास-स्कॉलरशिप मिळविलेल्या १५ एम्. ए. गृहस्थापैकी धाजपर्यंत दहा गृहस्थ अकाली मेले, ह्याचेहि हेच कारण होय. संस्कृतची स्कॉलरशिप बहुतरुण दक्षिणी लोकानीच मिळविली आहे व त्यापैकी बहु-नेकास जगन्नाथशरशेटची स्कॉलरशिप मिळालेली होती. या स्कॉलरशिपा मिळविण्याकरिता गरीब विद्यार्थी जितकी मेहनत करतात तितकी सुखवस्तु गृहस्थाची मुले करीत नाहीत. तेव्हा संस्कृताची स्कॉलरशिप पहिल्यापासून मिळवून जे गरीब विद्यार्थी एम्. ए पर्यंत गेले व ज्यांनी भगवानदास-पुरुषोत्तमदास स्कॉलरशिप मिळविली त्यास अकाली मृत्यु याचा ह्यात काही विशेष आश्चर्य नाही. आता दारिद्र्य लोकांनी अशा रीतीने वरिष्ठ शिक्षणाची हाव का धरावी असा कोणी प्रश्न करतील, तर त्यास उत्तर इतकेंच आहे की, दक्षिणेतील ब्राह्मणास शिक्षणाखेरीज इतर धंदे फारसे अद्याप प्रिय वाटू लागले नाहीत व एका अर्थी इतर धंद्यास अवश्य लागणारे गुणहि त्यांच्यामध्ये अद्याप कमी आहेत. दारिद्र्य आणि विद्याव्यासग याचे ब्राह्मणांशी आज हजारों वर्षांचे साहचर्य आहे, आणि हुशारी व मेहनत गरीब विद्यार्थ्यांच्या अंगी जितकी दिसून येते तितकी सुखवस्तु विद्यार्थ्यांत दिसून येत नाही असा अनुभव आहे. करिता या वर्गातील विद्यार्थ्यांस विशिष्ट शिक्षणापासून पराङ्मुख न करिता त्यांच्या मार्गात असलेल्या अडचणी काढून टाकून त्यास परंपरागत आलेला धंदा करण्यासच उत्तेजन द्यावे, ह्यात एकदर राष्ट्राचें हित आहे. विद्याव्यासग कायम ठेवून नवीन शोध अगर ग्रंथ करण्याचें कामहि याच वर्गातील विद्यार्थ्यांकडून आज शेकडो वर्षे होत आलें आहे व पुढे होण्याचा संभव आहे. यासाठी यांच्या अकाली घडणाऱ्या मृत्यूची कारणे असतील ती जेणेकरून कमी होतील असे उपाय केले पाहिजेत यापैकी (१) पहिला उपाय सरकारच्या हातात आहे. म्हणजे त्यांनी गरीब ब्राह्मण विद्यार्थ्यांस पगारी व नादारी विद्यार्थ्यांच्या जागा होईल तितक्या कमी देण्याचा जो ठराव केला आहे तो बदलला पाहिजे. (२) दुसरा उपाय युनिव्हर्सिटीचा शिक्षणक्रम हल्लीच्यापेक्षा अधिक

सोपा करणें हा होय. सर्व विषय परीक्षा पास होते वेळींच विद्यार्थ्यास अवगत असले पाहिजेत, अशा समजुतीने एकदर परीक्षा कठीण करण्यात काही हशील नाही. परीक्षेस १० विषय असले, व त्यापैकी विद्यार्थ्यास ५ चागले, ४ मध्यम आणि एक सुमाराचाच येत असला, तर त्या एका विषयाकरिता त्यास वारकरी बनविणें अगदी अप्रशस्त आहे. बी.ए.ची परीक्षा ही काही विद्वत्तेची सीमा नव्हे. साधारण रीत्या सुशिक्षित मनुष्यास जे ज्ञान असणे अवश्य आहे तितके ज्यास मिळाले आहे त्यास बी. ए. होता यावें. कोणत्याहि एका विशिष्ट विषयाचा व्यासंग करून त्यात लौकिक मिळविणे हे पुढील काम आहे. त्याचा सामान्य परीक्षेर्षी काही सबंध असू नये, परंतु शिक्षणक्रम जरी अशा रीतीने सुधारला तरी विद्यार्थ्याच्या हातातच अकालमृत्युहरणाचे जे उपाय आहेत ते त्यानी अवश्य केले पाहिजेत. यापैकी मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे (३) ब्रह्मचर्य होय विद्या पुरी होई-पर्यंत तरी हें व्रत विद्यार्थ्यानी अवश्य चालविले पाहिजे. इंग्रजी राज्य होण्यापूर्वी आमच्या देशात जे विद्वान् शास्त्री व पंडित झाले त्याचा यासंबंधाने मोठा कटाक्ष असे, व एकदरीत हल्लीच्या गरीब स्थितीत तर अशा प्रकारच्या व्रताची फार जरूर आहे. रा० ब० रानडे यांनी यापेक्षा काही जास्त सांगितले नाही, तथापि आम्ही असे म्हणतो की, आजन्म किंवा दीर्घकाल ब्रह्मचर्य पाळणारे जर आमच्यामध्ये काही विद्वान् लोक निघतील तर त्यापासून त्याचे व राष्ट्राचे पुष्कळच हित होईल.

असो, याप्रमाणे महाराष्ट्र-पदवीधर-विद्वानाच्या अकालिक मृत्यूच्या कारणाचा विचार झाल्यावर आधुनिक विद्वान् विद्याव्यासगाचे काम परीक्षा संपल्यावर पुढे कोणत्या रीतीने चालवितात याची थोडीशी हकीकत त्यानी सांगितली. ती हकीकत त्यास आलेल्या जबाबावरून व विशेषतः नेटिव्ह प्रेसचे रिपोर्टर यांनी केलेल्या रजिस्टर झालेल्या पुस्तकाच्या यादीवरून घेतली आहे. त्यामुळे यासबर्धी सर्व अनुमान ग्रॅज्युएट लोकानी लिहिलेल्या पुस्तकावरून केले आहे हें उघड आहे. ही रीत कित्येकांच्या मते बरोबर नाही, कारण त्यांच्या मते पुष्कळ ग्रॅज्युएट विद्याव्यासगात निमग्न असतील, परंतु ग्रंथ लिहिण्याची त्यास इच्छा अगर सवड नसेल हे म्हणणे काही अशी बरोबर आहे. प्रो० जिन्सीवाले याचे नाव ग्रंथकाराच्या यादीत नसलें तरी त्यानी

आमचे आधुनिक विद्वान् अकालीं कां मरतात ? १४५

आपला विद्याव्यासंग कायम राखिला नाही असें कोणीहि म्हणणार नाही. परंतु आम्हास जें अनुमान काढावयाचे आहे, तें व्यक्तीसंबंधाने नसून सामान्य वर्गाबद्दलच आहे. ही गोष्ट जर वरील आक्षेपकार नीट लक्षात आणतील तर ग्रंथप्रकाशनाखेरीज सामान्य ग्रॅज्युएट वर्गाच्या परीक्षोत्तर विद्याव्यासंगाचे दुसरे कोणतेहि चांगले द्योतक चिन्ह नाही असे यास आढळून येईल. गेल्या पंचवीस वर्षांतील देशी भाषांतील ग्रंथांचें सरकारी वार्षिक रिपोर्ट रा० ब० रानडे यांनी तपासले आहेत. त्या रिपोर्टांवरून असे अनुमान निघते की ग्रंथकर्तृत्वाच्या कामी दक्षिणी ग्रॅज्युएट लोकानी जितके काम केले आहे, त्यापेक्षा गुजराथी ग्रॅज्युएट मंडळीचें काम पुष्कळच कमी आहे व पार्श्याचा नंबर तर दोहोच्याहि खाली लागतो. मराठी ग्रॅज्युएट मंडळीत डॉ० भांडारकर, कुटेद्वय, पंडित, तेलग, चिपळूणकर, आपटे, वैद्य वगैरे पुष्कळ गृहस्थ आहेत. गुजराथी लोकात त्रिवेदी, कोठारे, देसाई, द्विवेदी, गद्दा, गुजर, त्रिपाठी वगैरे बरींच नावे आहेत, परंतु दक्षिणी लोकापेक्षा त्यांची संख्या कमी आहे. पार्शी लोकात सजाना, वाडिया, बर्जारजी, दस्तुर, नायगमवाला, असे थोडेच लेखक आढळतात. दक्षिणी व गुजराथ्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांपैकी बरेच ग्रंथ भाषांतररूपी आहेत हे खरे. पण द्रमजी व युगोपीय विद्याचा जर देशी भाषात संग्रह करणे असेल तर तो भाषांतररूपानेच केला पाहिजे, हे लक्षात आणले असता वरील दोषाचे महत्त्व कमी होते. डॉ० भांडारकर, कुटे, तेलग, पंडित, आपटे, वैद्य, यांचे ग्रंथ केवळ भाषांतररूपी नाहीत हेहि लक्षात आणले पाहिजे. सारांश दक्षिणी ग्रॅज्युएटांपैकी पुष्कळ लोक जर अकालीं मरतात, तर त्या मानाने कामहि ते जास्त करितात हे विसरता कामा नये. रा. रा. महादेवराव आपटे यांनी स्थापिलेला आश्रमहि या कामी आमच्या ग्रॅज्युएट मंडळींत वास करीत असलेल्या निरपक्ष बुद्धीचीच साक्ष आहे. विलायतेंत शेकडा ५ विद्वानच काय ते विद्याव्यासंग पुढे कायम ठेवतात. या मानाने पाहिले तर आमच्याकडे शेकडा १० ग्रॅज्युएट आपले वाचन कायम ठेवतात, हे काही कमी नाही. दारिद्री ग्रॅज्युएट यापेक्षा आणखी जास्त काय करणार ? धंदेवाल्या ग्रॅज्युएटात ग्रंथरचनेच्या कामी डॉक्टराचा पहिला, कायदेपांडिताचा दुसरा, व इजिनिअराचा तिसरा नंबर आहे.

याप्रमाणे भाषण झाल्यावर सरतेशेवटी रा० ब० रानडे यांनी युनिव्हर्सिटीचा अभ्यासक्रम सुधारावा, ब्रह्मचर्यव्रत जास्त राखण्याची तजवीज करावी, बाहेरगावच्या लोकास अभ्यास पुढे चालविण्यास जेणेकरून साधन मिळेल अशा सस्था स्थापाव्या, अशा अर्थाच्या काही सूचना केल्या, व नंतर त्याचे आभार मानून सभा बरखास्त झाली.

सन १८९३ अखेरपर्यंतच्या ग्रॅज्युएटाची हकीकत

कोष्टक १-ग्रॅज्युएटांची संख्या

	दक्षिणी	गुजराथी	पार्शी	एकूण
एम्. ए.	४६	१३	४०	९९
बी. ए.	७१८	२४९	२६४	१२३१
बी. एस्सी.	१०	९	९	२८
एम्. डी.	३	०	२	५
एल्. एम्. एस्.	८६	५०	१९४	३३०
एम्. सी. ई.	१	०	०	१
एल्. सी. ई.	१८०	५१	४७	२७८
एल्एल्. बी.	१९०	७१	६९	३३०

मूर्तिपूजेचा उद्भव

धर्मकल्पना पिशाचकल्पनेपासून आली आहे असें एकदा म्हटले म्हणजे पैशाचिक योनीप्रत पावलेल्या मृतात्म्याविषयी मनुष्यानी जे जे तर्क केले आहेत त्या बहुतेकाचा धर्माशी आणि देवाशी सबंध जुळवून देता आला पाहिजे मूळ पिशाचाची कल्पना अशरीरी आत्म्यापासून आली हैं अनेक वेळा सांगितलेच आहे, व या अशरीरी आत्म्याची कल्पना स्वप्नात जागच्या जागी नानातऱ्हेच्या सुखदुःखाचा जो भास होतो त्यापासून उत्पन्न होते ही गोष्ट प्रत्येकाला आपल्या अनुभवाने ठरविता येण्यासारखा आहे. झोंपें-तला आत्मा, मृतात्मा, पिशाचात्मा आणि देवात्मा—अशी ही चढती भाजणी आहे ! तसेच थडगे, थडग्यावर किंवा थडग्यात ज्या वस्तु घालतात त्या आणि थडग्यावर केलेला मडप अथवा झोपडें यापासून स्थंडिल, स्थंडिलावर जी होमद्रव्ये जाळतात ती आणि देऊळ याची उत्पत्ति होतें, हें आतापर्यंत या विषयाच्या सबधाने जें लिहून गेले आहे त्यावरून वाचकाची खात्री झालीच असेल. मुर्जीत, लग्नात, श्रावणीला, किंवा इतर प्रसंगी मातीचे लहान कट्टे करून त्यावर दही, दूध, तूप, भात अथवा समिधा जाळण्याचा जो प्रकार चालतो त्यात, आणखी खड्ड्यात प्रेत पुरून त्यावर लादलेल्या मातीच्या ढिगावर अन्न आणून ठेवण्याचा, कोंबडी किंवा बकरी मारण्याचा आणि दारूच्या बाटल्या ओतण्याचा जो प्रकार चालतो त्यात, काय भेद आहे ? वास्तविक पाहता काही नाही, फक्त एकाला पूर्वजदान अथवा पिशाचदान आणि दुसऱ्याला देवदान अशी पाहिजे तर निराळी नावें देता येतील. तर मग आता देवळातच मूर्ति कोटून आल्या, व त्यात प्रार्थना करण्याचा परिपाठ कोटून पडला ?

धर्माची वशावळ लावणाराने या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर दिले पाहिजे. आतापर्यंत जें म्हटले आहे त्यावरून या प्रश्नाचा निकाल होत नाही. मृतात्म्याचे पिशाच व पिशाचाचा देव झाला असेल, थडग्यावरील मार्तीतून स्थंडिल निघालें असेल, व थडग्यात पुरलेल्या प्रेतास पाऊस-वाऱ्याची बाधा होऊं नये म्हणून त्याचेभोवती चार मेढी पुरून त्यावर

घातलेल्या छपरापासून देवळाचा अवतार झाला असेल. परंतु अमूर्त मृता-
तून मूर्त्युद्भव कसा झाला ? अशरीरी पिशाचाला देवरूपाने देवळात शरीर
कोठून प्राप्त झाले ? व मनुष्यरूपी देवाच्या व देवीच्या मूर्ति जागोजाग
कशा दृष्टीस पडू लागल्या याचा खुलासा होणे जरूर आहे.

बौद्ध, हिंदु, ख्रिस्ती. व महमदी हे सर्व धर्मांत चार प्रमुख धर्म होत.
पैकी शेवटल्या दोहोत म्हणण्यासारखी मूर्तिपूजा नाही. बौद्ध लोक फक्त
बुद्धमूर्तीची पूजा करतात. इतर देवास ते जुमानोत नाहीत. आम्ही हिंदु
लोक मात्र भले भक्कम मूर्तिपूजक आहो ! आमच्याप्रमाणेच जुने इजिप्श-
अन, ग्रीशन व रोमन लोक मूर्तिपूजारत होते. यावरून काय दिसते की,
मूर्तिपूजेला जसा पूर्वीच्या धर्माकडून उदार आश्रय मिळत होता तसा
अलीकडील धर्माकडून मिळत नाही. आमचा हिंदु धर्म सध्या अस्तित्वात
आहे तरी तो जुन्या धर्माप्रमाणे. त्यातहि मूर्तिपूजेचे मोठे बड असावे हे
स्वाभाविक आहे. आता जुन्या धर्मात मूर्तिपूजेचे एवढे प्रस्थ का माजले
असावे आणि अलीकडील धर्मातून तिला आपले अग काढून घेणे का भाग
पडलें असावे, याचा निर्णय करणे हा अत्यंत बोधपर व मनोरंजक विषय
आहे. पण आजच आम्हास त्यात पडण्याची गरज नाही. मूर्तिपूजा कोठेहि
असो, ती तेथे कशी आली हें आम्हास प्रथम पाहावयाचे आहे.

मूर्तिपूजा तीन प्रकारची आहे. जड वस्तूची पूजा, वनस्पतींची पूजा, व
प्राण्याची पूजा. नर्मदेतले दगड, वृंदावनातली तुळस व गोठ्यातली गाय-या
तिन्हीहि वस्तू आपल्या देवता होत ! या तीन वस्तूंस तीन प्रकारच्या
मूर्तींचे प्रतिनिधि मानून त्याचे तीन वर्ग अथवा गण मानले तरी चालेल.
दगडाच्या गणात किंवा दृपदादि वर्गात चंद्रसूर्यापासून मातीच्या पार्थिवा-
पर्यंत पाहिजे त्या जड वस्तूचा समावेश करण्यास हरकत नाही. प्राणिगणात
हवेत उडणाऱ्या, पृथ्वीवर चालणाऱ्या व पाण्यात पोहणाऱ्या पाहिजे त्या
पक्ष्याचा, जनावराचा अथवा माशाच्या जातीचा अतर्भाव करता येईल.
वनस्पतिवर्ग तर अमर्यादच आहे. याचा वैद्यशास्त्राशी संबंध असल्यामुळे
प्रत्येक झाडाला देवपण आलें आहे असे म्हटले तरी चालेल. अशा रीतीने
विकास पावलेल्या त्रिविधात्मक मूर्तिपूजेचा उगम कोठे आहे हे निश्चयाने
समजेल तर मोठी मौज वाटणार नाही काय ? अर्थात् वाटेल.

मूर्तिपूजेचें मूळ मनुष्याच्या स्वभावांतच आहे. जसा लहान मुलाला प्रबुद्ध व अप्रबुद्ध आणि सजीव व निर्जीव यातला भेद नीटसा कळत नाही, त्याप्रमाणेच प्रथमावस्थेतील प्रौढ मनुष्यानाहि तो कळत नाही. माजरे, कुत्री, वासरे वगैरेवर लहान मुलाचें प्रेम किती असते हे सर्वांना ठाऊक आहेच. त्यांना ती आपल्या संवगड्यासारखी अथवा कुटुंबातील इतर माणसासारखी वाटतात. तसेच, पायरीवरून पडलें असता पायरीस मारल्याने त्याचे समाधान होते हेहि पुष्कळानी पाहिले असेल. या उदाहरणावरून आपल्या मनोधर्मासारखे मनोधर्म आपल्या सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव पदार्थांत असावे अशी ती सहजगत्या अनुमाने करतात असे दिसतें. उत्तरोत्तर असली अनुमानें चुकीची आहेत असा त्यास प्रत्यय येतो. पण तो येण्यास बराच काळ लागतो, आणि आला तरी काही गोष्टीविषयी त्याचे ग्रह त्या अवकाशात इतके दृढ होऊन जातात की, पुढे ते काही केले तरी नाहीसे होत नाहीत. मूळ वस्तूचे गुण तिच्या प्रतिमेंत उरतात हा एक अशा प्रकारचा ग्रह होय, व हाच ग्रह प्रधानतः मूर्तिपूजेच्या मुळाशी आहे. प्रथमावस्थेतील लोकाना प्रकृति आणि तिची छाया अथवा प्रतिकृति, यातील भेद बरोबर न समजल्यामुळे लहान मुलाप्रमाणे एकीचे गुण दुसरीत उतरतात असा त्याचाहि समज असतो, आणि म्हणून त्यांना असे वाटते की जर मृत मनुष्याच्या थडग्यावर त्याची प्रतिमा ठेवली तर तांत त्याचें पिशाच शिरेल, कारण त्याला हा आपलाच देह आहे अशी भ्रांति होईल. पुढे मृताचे चित्र थडग्यावर असो किंवा दुसरे कोठेहि असो, त्यात त्याच्या पिशाचाचा सचार होईल अशी खात्री वाटू लागते. एकदा अशा प्रकारच्या प्रतिकृतीत मृताचे आत्मे प्रवेश करतात अशी कल्पना दृढ झाली म्हणजे मृताच्या प्रेताप्रमाणेच त्याची सेवा ते करू लागतात. आफ्रिकेंत निआंझा नावाचे जे सरोवर आहे त्याच्या काठी राहणाऱ्या नीग्रो लोकाविषयी जगप्रसिद्ध प्रवाशी लिविंग्स्टन याने असे म्हटले आहे की, हे लोक आपल्या मृताच्या मूर्ती करून त्यांना आपल्या निरनिराळ्या आत्मांची नावे देतात, आणि प्रतिदिवशी तादूळ, कणीक, भाग, तबाखू वगैरे वस्तू त्यापुढे ठेवून त्यांना चिलमी फुकता याव्या म्हणून विस्तव तयार करूनहि ठेवतात ! अशा रीतीने मृताची सेवा केली असता त्यांना मोठा आनंद होतो, असा या

लोकाचा समज आहे. सिएरालीओन येथील एका नीग्रो स्त्रीविषयी बॅस्टि-अन याने असे सांगितलं आहे की, तिने आपल्या खोलीत एकदर चार मूर्ति करून ठेविल्या होत्या. एक आपल्या मेलेल्या नवऱ्याची, एक खुद्द आपली आणि दोन आपल्या दोन मुलाच्या. या मूर्तीस ती प्रतिदिवशी मक्याचे पीठ आणि खोबरेल याचे चोपडण करीत असे. अशा प्रकारे ज्या मूर्तीची आराधना करण्यात येते त्याचे मुळाशी विशेष साम्य असावं लागत नाही. कधी कधी तर त्यात व मुळात फारच वैषम्य असते. देवयोनीप्रत पावलेल्या पितराच्या प्रतिकृतिस्थानी दमारा लोकानी लाकडाच्या दोन तुकड्याची योजना करून ठेविलेली असते. विशेषप्रसंगी अशा प्रकारच्या प्रतिकृति ते बाहेर काढतात. आपल्या लोकातील भिल्ल व इतर जातींच्या अडाणी लोकांच्या मूर्तीविषयी येथे विशेष सांगण्याची जरूरी नाही. एखादा मोठासा तेडाबागडा दगड पाहून त्यावर अर्ध शेर, पाव शेर शेंदूर अथवा हिंगूळ चोपडला किंवा थोडेसे तेल ओतले की बनला तो म्हसोबा, पिरोबा, खंडोबा अथवा मारुती आणि झाली त्यापुढे अन्नाचे व मासाचे नैवेद्य व बळी देण्याची सुरुवात ! यावरून काय दिसतं की, मेलेल्या मुळच्या मनुष्यात आणि पुढे त्याच्या नावाने केलेल्या प्रतिकृतीत काही साम्य असो अथवा नसो; त्या प्रतिकृतीत मेलेल्याचे आत्मे संचार करतात, अशा या प्रतिकृति करणा-राचा पूर्ण विश्वास असतो. तेव्हा ज्या लोकात अशा प्रतिकृति दृष्टीस पडत नसतील त्या लोकात अशा प्रकारचा विश्वास नसला पाहिजे असे अनुमान करणं जरूर आहे, आणि शोधाअती वस्तुस्थितीहि तशीच आहे असें दिसून आलं आहे. आफ्रिकेत वहाबी नावाचे लोक आहेत त्यात असल्या कल्पना मुळीच नाहीत. असल्या आचरटपणाच्या मूर्तिपूजेचा यत्किंचित् देखील मागमूस त्या लोकात लागत नाही. पण हे सांगताना त्या लोकास मृता-विषयी पुण्यबुद्धिहि मुळीच नाही हेहि सांगितलं पाहिजे. ते आपल्या मृताची प्रेतें जंगलात फेकून देतात, आणि तेथे तीं बहुधा व्याघ्राच्या अथवा इतर वन्यपशूंच्या भक्ष्यस्थानी पडतात.

मूर्तिपूजेचा उद्भव झाल्यानंतर लवकरच जडवस्तुपूजा, प्राणिपूजा व वनस्पतिपूजा असे तिचे पुढे तीन प्रकार होतात असे वर सांगितलेच आहे. या प्रकाराविषयी थोड्याशा खुलाशाने लिहून नंतर त्यापासून

जीं अनुमाने स्वाभाविकपणे निघतात तीं काढावयाचीं असा इरादा आहे.

आपण झाडे का पूजतो ? अर्थात् इतर वस्तूची पूजा करण्यास जीं कारणे असतील तींच झाडांची पूजा करण्यासहि असलीं पाहिजेत. जो मनुष्य स्वतः पराक्रमी आहे, किंवा ज्याचा पराक्रमी पुरुषाशी कोणत्याहि प्रकारचा संबध आहे, अथवा ज्यापासून लोकांचे कोणत्याहि प्रकारचे मोठे हित होत आहे, अशा प्रकारच्या मनुष्याला बहुधा लोकात मान मिळतो. हाच मान वाढला म्हणजे त्याला पूजा म्हणतात, व ही पूजा करायची बुद्धि आपल्या अतः-करणात उत्पन्न झाली म्हणजे आपण तिला पूज्यबुद्धि म्हणतो. वड, पिंपळ, उंबर, आपटा, शमी, तुळस, बेल वगैरे झाडाविषयी आमच्या मनात जी पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाली आहे ती वर थोडक्यात सांगितलेल्या कारणापैकी कोणत्या तरी कारणांनी उद्भवली असावी यात मशय नाही. जिरेनिअम-प्रमाणे तुळशीत हवा स्वच्छ करण्याचा गुण फार आहे, म्हणून आम्ही सारे तिचे भक्त बनलों आहो, किंवा सर टी माधवरावांनी एकदा सुचविल्याप्रमाणे बेल, तुळस, आणि गवती चहा याचा चहा ऊर्फ गोड काढा रोज सकाळी घेतल्यास वातपित्तकफाची विशेष बाधा न होता प्रकृति साफ राहण्यासारखे गुण तीत आहेत, म्हणून आम्ही तिला देवाच्या पूजेतील एक अत्यावश्यक द्रव्य केले आणि सर्व ऋतूत बायकाना तिच्याभोवती प्रदक्षिणा घालण्यास लाविले, हे निश्चयाने सांगता येत नाही, तथापि येवढे खरे आहे की ह्या झाडाच्या अगच्या कसल्या तरी चांगल्या गुणाबद्दल त्याला आमच्या घरात व देवळात इतके महत्त्वाचे स्थान मिळाले असावे ! वड, पिंपळ, उंबर वगैरे मोठ्या गर्द छायेचीं झाडे आहेत, आणि त्यापासून पान्यास व इतरास मोठे सुख होते म्हणून त्यास देवत्व प्राप्त झाले असावे असे प्रथम दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. पण वास्तविक कारण तसे दिसत नाही. तसे असेल तर आबा, बकुळ, फणस वगैरे दाट छायेचीं झाडे पूज्य का झालीं नाही ? आबा व फणस छायेला चांगले असून खायलाहि काही वाईट नाहीत ! तेव्हा फायद्याच्या दृष्टीने ही झाडे विशेष पूज्य व्हायला पाहिजे होती. तसेच याच दृष्टीने गुलाब, दवणा, मरवा, जाई, जुई, मोगरा वगैरे सुवासिक पानाची व फुलाचीं झाडेहि देवकोटीत जायला पाहिजे होती. पण तसेहि झालेले नाही. यावरून वड, पिंपळ वगैरे झाडास देवपण येण्यास दुसरे काही

तरी कारण झालें असावें. आमची कल्पना अशी आहे कीं, आबा, बकुळ, फणस वगैरे झाडाप्रमाणे हीं झाडे लावण्यास कष्ट पडत नाहीत, तीं आपल्या आपण कोठेहि येतात, व एकदा वाढीस लागलीं म्हणजे प्रचंड विस्तार पावतात. गावच्या ओढ्याच्या किंवा नदीच्या काठी, मोठमोठ्या देवळा-जवळच्या पटागणात, पडक्या विहिरींत, भितीत व बुरुजात, प्रेतें पुरण्याच्या जागा असतील तेथे, अशा ठिकाणीं हीं झाडे इकडेचे बीं तिकडे आणि तिकडे-चें बीं इकडे आपोआप पडून उत्पन्न होतात, आणि त्याची कोणी काळजी घेतल्याशिवाय मोठ्या झपाट्याने वाढत जातात आणि प्रचंड विस्तार पावतात. कोणत्याहि भव्य पदार्थाविषयी जात्याच एकप्रकारची आदरबुद्धि उत्पन्न होते तशात दुसरे काही कारण झाले म्हणजे तो विशेष आदरणीय होतो. स्मशानात वाढणाऱ्या पिंपळावर अथवा वडावर स्मशानात जाळलेल्या किंवा पुरलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे आत्मे पिशाचरूपाने येऊन बसत असतील अशी कल्पना, एकदा मनात आली कीं, तिने तुम्हाला घेरले म्हणून समजा. ज्या गावात भुतांचे बसण्याउठण्याचे झाड नाही असा गाव बहुधा या देशात सापडावयाचा नाही. ही कामगिरी बहुधा पिंपळाकडे येते. तथापि कधी कधी ह्या वायुस्वरूपी प्राण्याना चिंचेच्या झाडावर देखील संचार करण्यात मोठी मौज वाटते ! तात्पर्य, झाडास जे देवपण आलें आहे ते पिशाचाचे अथवा देवाचे वसतिस्थान झाल्यामुळे आले आहे असें दिसते.

वनस्पतिपूजेचे रहस्य कळल्यावर प्राणिपूजेचें कळणे मुळीच कठीण नाही. स्मशानात किंवा ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं भूतेस्वेतें नेहमी हिंडतात फिरतात असा विश्वास बसून गेलेला असतो, त्या ठिकाणीं येणारीं जाणारीं जनावरे मृतात्म्यानीं धरलीं जातात असा समज होतो घुबडे, पाकोळ्या, साप वगैरे प्राण्यांची पूजा कोणी करो अथवा न करो, मेलेल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे आत्मे त्यात प्रवेश करून आपल्या जुन्या ठिकाणी वारंवार येतात असे सर्व अडाणी लोक मानतात. विशेषतः साप अशा तऱ्हेने फार दृष्टीस पडतात असा सार्वजनिक समज आहे. “ आमच्या घरचा नाग फार जुना असून त्याचे अगावर वीत वीत केस आहेत, रात्रीचा तो जाऊ लागला म्हणजे त्याचे भोवतीं उजेड पडतो, तो कोणास कधी त्रास देत नाही, लहान मुला-बाळाच्या अंगावरून जातो, पण कधी कोणाला दश करावयाचा नाही;

त्याच्या छायेखाली आम्हाला कशाचेंहि भय वाटत नाही. एखादे वेळीं जाण्यायेण्याच्या वाटेवर पडल्यामुळे रस्ता बदलतो, मग थोडी प्रार्थना केली, आणि काही अपराध झाला असेल तर वडिलानी क्षमा केली पाहिजे, असें म्हटले म्हणजे मुकाट्याने निघून जातो.”—अशा प्रकारच्या या जनावराच्या गोष्टी घरातील म्हाताऱ्या व म्हातारे सागताना पुष्कळांनी ऐकल्या असतील सर्परूपाने पिशाचे दश करतात, व चांगल्यापचाक्ष्याच्या मारात तीं सापडली असता बोलू लागून दश करण्याचे कारण सागतात आणि त्याचे जे देणे असेल ते दिले म्हणजे विप उतरून घेऊन चालती होतात, असेहि पुष्कळांचे म्हणणे आहे. दश केलेल्या मनुष्याच्या अगात मात्रिकाने आणि त्यावर तो बोलू लागला आणि दश करणारा साप सर्वासमक्ष फरपटत येऊन व जखमेच्या जागीं आपले तोड लावून विप उतरून घेऊन गेला—अशी एका सर्पदशाची हकीकत आम्हास एका बी. ए. मामन्तदाराने ‘मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिली’ असे सांगितल्याचें स्मरते। काय असेल ते असो, बऱ्याच लोकांत अशा प्रकारचा विश्वास असतो यात संशय नाही. आपण ज्याप्रमाणे नागपंचमीला वैदूनी आणिलेल्या नागास दूध घालतो, त्याप्रमाणे पोलडचे लोक एका जातीच्या काळ्या सापाला दूध व अडी घालतात. एशिया युरोप, आफ्रिका, व अमेरिका या चारहि खंडातील बहुतेक देशांत हा विश्वास आढळतो. आमचे श्रीकृष्ण परमात्मे शेषमचकावर पडुडले असून श्रीलक्ष्मी त्याचे पादसवाहन करीत असते हे कोणाहि हिंदूला सागावयास नको. ज्ञानवृक्षाचे फळ खाण्यास मनुष्याच्या आद्य मातेला सैतानाने जो मुरळ पाडला तो सर्परूप धारण करून पाडला, असा ख्रिस्ती लोकांचा विश्वास आहे. गाय व बैल याची पूजा येथे रूढ होण्यास त्याची उपयुक्तता कारण झाली असावी हें उघडच आहे इतर देशांतहि अत्यंत उपयुक्त जनावराची पूजा करण्याचा परिपाठ असतो. ही पूज्य जनावरे खाण्याकरिता मारून नयेत असा निर्बंध सर्वत्र असतो असे नाही. पूर्वी आमचे लोक गाईची पूजा करीत असूनहि पहिपाहुणा आला असता घरच्या गाईच्या ताज्या गोऱ्याचा अथवा पाडीचा समाचार घेण्यास मागेपुढे पाहात नसत, हे सुप्रसिद्ध आहे. तसेच धनगरानी किंवा आम्हीं ब्राह्मणानी बकरीं अगोदर पुजून मारून खाऊं, तरी त्यात त्याच्या अथवा आमच्या धर्मबुद्धीला मालिन्य

येतें असें श्रद्धावान् धनगरास व ब्राह्मणास वाटण्याचा सभव नाही ! फ्रेंच लोकाप्रमाणे आमचे लोकहि अश्वमेध करीत असत, व महिषमेध अजून करतात ! आपले आस मेल्यावर हरिण होतात असा उत्तरश्रुवाकडील काही लोकाचा समज असल्यामुळे ते हरणाच्या मासाला स्पर्श करीत नाहीत. मुसलमान लोकास वराहमासाची व नावाची जी इतकी चीड येते ती अशाच प्रकारच्या एखाद्या समजुतीमुळे येऊ लागली असावी. पण इग्रज लोक याच मासाला मिष्टान्न समजतात ! जशी इग्रज लोकास डुकराच्या मासाची तशी फ्रेंच लोकास घोड्याच्या मासाची प्रतिष्ठा वाटते, व दोघेहि एकमेकांच्या रुचिवैचित्र्याचा उपहास करतात ! आपण दिवाभीताला अमंगळ समजतो, पण जुन्या रोमन लोकांच्या निशाणावर त्याचें चित्र असे ! तात्पर्य, कोण लोक कोणते जनावर पूज्य मानतील आणि कोणत्या रीतीने त्याची पूजा करतील हे सांगता येणे कठिण आहे. तथापि झाडाप्रमाणे जनावराची पूजा करण्याकडे मनुष्याच्या अतःकरणाची एका स्थितीत स्वाभाविक प्रवृत्ति होते हें मात्र निर्विवादपणें सिद्ध करून देता येण्यासारखे आहे

काही लोकातील आडनावाचा या प्राणिपूजेशी बराच सवध आहे असे अलीकडे दाखविण्यात येऊ लागले आहे. अमुक जनावरे पूज्य झाली म्हणजे त्याशी ज्या मनुष्याचे वास्तविक किंवा काल्पनिक साम्य असेल अशांना त्याची नावें देण्याचा परिपाठ पडतो. सिंहाप्रमाणें ज्याचा पराक्रम आहे त्याला सिंह म्हणण्यास काही हरकत नाही. ज्याचे आडनाव सिंह आहे अशाच्या कुटुंबाचा मूळ उत्पादक पुरुषप्रत्यक्ष सिंह असला पाहिजे असे नाही, सिंहाचे काही गुण त्यात असले तरी त्याला ते नाव देण्यास पुरे होतात. आमच्या लोकात सिंह, लाडगा, बैल, घोडा, कुत्रा, माजर, ससा वगैरे आडनावें पडलेली नाहीत. ख्रिस्ती लोकात तीं बरींच दृष्टीस पडतात, पण आमच्या लोकात मुळीच नाहीत असें नाही. वाघ, रेडे कावळे, आस्वलें वगैरे आडनावें पुष्कळांच्या ऐकण्यात असतील. या कुटुंबांचे मूळ पुरुष वाघ आणि रेडे असतील अशी कल्पना आज करणें जरी केवळ हाम्यास्पद होणार आहे, तरी मनुष्याच्या मनात अशा कल्पना येऊन त्यावर त्याची श्रद्धा बसणें अशक्य नव्हतें असें मानण्यास पुष्कळ आधार सापडतो. असल्या आचरट कल्पनांनी आपलीं पुराणें तुडुंब भरलीं आहेत. आपापल्या कामवासना तृप्त करण्या-

साठी, आपापलीं वैरें साधण्यासाठी, अथवा भक्तांचे व मित्रांचे मनोरथ पूर्ण करण्यासाठी मनुष्यांनी व देवदानवांनी ज्या अनेक हिकमती केल्या आहेत व जी अनेक रूपे घेतली आहेत, त्याचे मजेश्वर मासले आपल्या भारतात व रामायणात बरेच सापडतील, अशी आमची पक्की खातरी आहे. गर्भधारणाला जेथे द्रोण किंवा घट पुरे होतो तेथे मुगी, माशी, झुरळ, साप, मासा, डुकर, कुत्रा, गाय, भैस असले प्राणी चाललेच पाहिजेत! त्यातल्या त्यात आमचे लोकाना परकायाप्रवेशविद्या पूर्वीपासून माहीत होती हे ध्यानात ठेवले, म्हणजे पिशाचयोनीप्रत पावलेल्या किंवा देवयोनीप्रत पावलेल्या मृतात्म्यांनी या पृथ्वीवरील कोणत्या वस्तूशी किंवा जीवाशी समागम करून काय क्रीडा करावी अथवा कसली सृष्टि निर्माण करावी याविषयी कोणताहि नियम घालता येत नाही, किंवा अजमास करवत नाही! तसेच, जड वस्तू चैतन्यमय भासू लागून त्याशी मृतात्म्याचा सवध होऊ लागला म्हणजे सूर्यचंद्रापर्यंत त्याच्या गतीस अप्रतिहतत्व येतें. असें ज्ञात्यावर भक्तवत्सल चंद्राने, सूर्याने, मास्तीने, आगस्तीने, नागाने, ध्रुवाने, किंवा खगोलातील अथवा भूगोलावरील दुसऱ्या कोणत्याहि लहान मोठ्या वस्तूने किंवा तिच्या शक्तीने मानवी स्त्रीशी अथवा पुरुषाशी स्वभावस्थैत किंवा जागृतावस्थैत समागम करून विलक्षण सृष्टि कधी कधी निर्माण केली, जननमरणाच्या सामान्य नियमाचें उल्लंघन केलें, आणि कित्येक कुटुंबात आपलीं नावे कायम केली तर त्यात काय नवल आहे? आणि मग त्याच्या आजच्या वंशजानी आपल्या त्या दैवी, पिशाचयोनीतील अनैसर्गिक पूर्वजाची मूर्तिरूपाने प्राणप्रतिष्ठा करून पूजा चालू ठेवली तर त्यात नवल वाटण्याचे कोणालाहि कारण नाही

इतिहासाचा अभ्यास

राष्ट्रीय शिक्षणाची चर्चा ज्या वेळी प्रथम देशात सुरू झाली, त्या वेळी प्रथम इतिहासाकडे सर्वांचे लक्ष वेधले. कारण आरम्भी तरी राष्ट्रीय व सरकारी किंवा निमसरकारी शाळांतील एकदर अभ्यासक्रमात फारसा फरक नव्हता. तेच विषय, व दोन्हीही प्रकारच्या शाळात विषयाची व्याप्ति देखील जवळ जवळ सारखीच होती. राष्ट्रीय शिक्षणमंडळामार्फत तळेगाव येथे निघालेल्या समर्थ विद्यालयाचा अभ्यासक्रम मुंबईच्या मॅट्रिक्युलेशनसारखाच होता. शिक्षण देण्याच्या पद्धतीत मात्र समर्थ विद्यालयाने आघाडी मारली गणितादि विषय परभाषेतून शिकविण्याऐवजी स्वभाषेतून शिकविले तर विद्यार्थ्यांना साहजिकच लवकर समजतात, व त्यामुळे त्यांच्या मनावर अभ्यासाचा फारसा बोजाहि पडत नाही, ही साधी गोष्ट समर्थ विद्यालयाच्या चालकांच्या चटकन लक्षात आली, व त्यांनी ती प्रचारातहि आणली. याचा उपक्रम पूर्वीच सर्व सरकारी व निमसरकारी शाळातून व्हावयास पाहिजे होता. परंतु येथील शिक्षणाचीं सूत्रे इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या हातात असल्यामुळे त्यांनी या गोष्टीची देळसाडच केली. हिंदी मुलांविषयी आपलेपणाचा जिवाळा कोणत्याहि इंग्रज शिक्षकाला—त्याने तसा कितीहि डौल आणला तरी—वाटणे शक्य नाही. वाटला असता तर हिंदी मुलांची गेलीं साठ वर्षे झालेली बौद्धिक कुचबणा खात्रीने टळली असती. प्रत्येक साहेबाला ठाऊक आहे की, इंग्लंडच्या शाळात जर्मन भाषेतून गणित शिकवीत नाहीत. परंतु हिंदी मुलांच्या बाबतीत हा विचार करतो कोण ? या-शिवाय दुसरी गोष्ट ही की, आपल्यातील सुरेद्रनाथ बानर्जीसारखे काही पुढारी इंग्रजी शिक्षणाने इतके दिपले होते की, हिंदी मुलांना हुबेहूब साहेबासारखे इंग्रजी बोलता आले पाहिजे, हिंदी मुलांनी साहेबाचा अस्पष्ट बोबडा उच्चार देखील जसाच्या तसाच गिरविला पाहिजे, असा आग्रह ते धरीत. आणि त्यामुळे, लोकांच्या चळवळीमुळे शिक्षणाचे माध्यम ठरविण्यासाठी जी शिक्षणविषयक तज्ज्ञांची सिमला येथे कॉन्फरन्स भरली, तिच्यातून काहीच निष्पन्न झाले नाही. नवीन सुधारणांन्वये शिक्षणाची सर्व सूत्रे

लोकप्रतिनिधींना जबाबदार असणाऱ्या, व त्याच्यातूनच नेमलेल्या दिवाणाच्या हातीं गेल्यानंतरच त्या प्रश्नाला दहा वर्षांनंतर पुनः चालन मिळाले व मध्यप्रांतात तर बहुतेक सर्व सरकारी शाळांतून मातृभाषेच्या द्वारे शिक्षण देण्यास सुरुवात झाली देखील या साध्या प्रश्नाकडे इंग्रज लोकानी जे भयंकर दुर्लक्ष केले त्याचा विचार करता, समर्थविद्यालयाची ती कामगिरी अत्यंत प्रशंसनीय ठरते. शिक्षणाच्या माध्यमाबद्दल आज जवळजवळ एकमत आहे, पण पचवीस वर्षांपूर्वी ती नवी गोष्टच होती.

समर्थ विद्यालयाने विद्यार्थ्यांना बाहेर सहलींना नेणे, त्यांना नीतिपाठ देणे वगैरे शिक्षणाच्या पद्धतीत सुधारणा केल्या. पण त्यांनी आखलेला अभ्यासक्रम मुंबई युनिव्हर्सिटीच्याहून फारसा भिन्न नव्हता. प्रचलित अभ्यासक्रमात सर्वतोपरी क्रांति केली पाहिजे, अशा मताचे थोडेबहुत लोक आज असतील, पण असहकारितेच्या चळवळीमुळे निघालेल्या नव्या राष्ट्रीय शालेतील अभ्यासक्रमहि सरकारी शाळांच्या नमुन्यावरच आहे विषयाच्या मांडणीत त्यांनी बदल केला आहे ही गोष्ट खरी, पण हा शिक्षणपद्धतीचा बदल आहे ही गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे. त्याने फार तर एवढेच सिद्ध होईल की, प्रचलित शिक्षणपद्धति वाईट आहे, परंतु प्रचलित अभ्यासक्रमाविरुद्ध असहकारितावाद्यांनाहि काही म्हणावयाचे नाही. याचे कारण उघड आहे. भूगोल, गणित, पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रातील प्रमेये राष्ट्रीय शाळा शाल्या तरी त्या कशा बदलणार ? आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण शिक्षणाला ते विषय नकोत, असे तरी कोण म्हणणार ?

परंतु इतिहास मात्र या विषयाच्या यादीतून सपशेल निसटला. सरकारी शाळांतून शिकविण्यात येणाऱ्या इतिहासाविरुद्ध फार दिवसापासून ओरड सुरू झाली आहे. केसरीचे जुने अक उघडून पाहिले तर ही ओरड फार दिवसाची जुनी आहे असे आढळून येईल, आणि या ओरडीचा मुख्य पुरावा, शिवाजी लुटारू होता, असे आमच्या मुलाना शिकविण्यात येते, हाच ठिकठिकाणी निरनिराळ्या स्वरूपात मांडण्यात येत असे. 'शिवाजी लुटारू होता' याऐवजी छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराजांनी गोब्राह्मणप्रतिपालनाचे व्रत अंगीकारून हिंदवी स्वराज्याची

स्थापना केली, असे वाक्य आपापल्या इतिहासातून मार्सडेनप्रभृति ग्रंथकारानी घातले असते, तर हे सर्व आक्षेपक मार्सडेनवर खूष झाले असते, व त्याच्यासारखा मराठ्यांचा इतिहास जाणणारा इंग्रज झाला नाही, अशी त्याला सर्व राष्ट्रीय वृत्तपत्रातून शाबासकीहि मिळाली असती. कारण, या प्रश्नाचा बारकाईने विचार केला आहे कोणी? चारदोन मनाला बोचणारी वाक्ये वाचून मार्सडेनप्रभृतीवर घसरणारा वाचकवर्ग असल्या एका वाक्याने त्याच्यावर बालबाल खूष झाला असता. विचारा मार्सडेन दुर्दैवी! हिंदी लोकांच्या मताने उत्तम इतिहासकार होण्याचा हा सोरा रामबाण उपाय त्याला सुचला नाही. आमच्या या लिहिण्यात ज्याना अतिशयोक्ति वाटत असेल, त्यानी किंकेड, रालिन्सन वगैरे लोकानी शिवाजीमहाराजाना व मराठ्यांना लाडाने थोडेसे चुचकारताच ते कसे निःपक्षपाती इतिहासकार ठरले, व त्यांच्या पुस्तकांची नेमस्त व राष्ट्रीय या दोन्ही पक्षांच्या विद्वानाकडून कशी प्रशंसा झाली ही गोष्ट लक्षात घ्यावी, म्हणजे आमचे लिहिणे त्यांना पटेल.

मनाला प्रथमदर्शनी बोचणारी चारदोन वाक्ये काढून हा प्रश्न सुटण्यासारखा नाही. आज अनेक वर्षे रुढ झालेली इतिहासाच्या अभ्यासाची मूलभूत कल्पनाच बदलल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणारा नाही. आमच्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणार्थ, हिंदुस्थानात सर्वांच्या परिचयाचे झालेले दोन प्रसिद्ध इंग्रज इतिहासकार ग्रँट डफ व टॉड यांची उदाहरणे घेतली म्हणजे पुरे. ग्रँट डफच्या इतिहासात कितीहि चुका असल्या तरी त्याने प्रथमच मराठ्यांचा सगतवार इतिहास लिहून केलेली सेवा कोणीहि विसरणार नाही. टॉडने लिहिलेला अप्रतिम ग्रंथ थोडासा कादंबरी वळणावर गेला असला तरी राजस्थानच्या इतिहासावर त्याने मोठाच प्रकाश पाडला, अशी अनेक विद्वानानी अनेक वेळा कष्टूली दिली आहे. इतकेच नव्हे, तर सामान्य जनतेंतमुद्धा टॉडचा इतिहास व त्यातील कथा प्रचलित झाल्या, वरजपुताच्या शौर्याचें मुक्तकठाने वर्णन करून त्याच्या धीरोदात्त गुणाची जगाला ओळख करून दिल्याबद्दल टॉडचा सर्वत्र बोलबाला झाला. उलटपक्षी हिंदी विद्वानापेक्षा इंग्रजातच ग्रँट डफचे कौतुक झालें. ज्या हिंदी विद्वानानी तो ग्रंथ वाचला त्यांनी त्याची व त्याच्या कर्त्याची मनसोक्त निंदाच केली, आणि

सामान्य जनतेत तर मराठ्यांची बदनामी करणारे एक लहानसे भिकार चोपडे लिहिणारा भिकार लेखक, यापेक्षा ग्रँट डफचे नाव अधिक प्रसिद्ध नाही पण भारत इतिहाससशोधक मंडळ जन्मास येण्यापूर्वी किंवा महाराष्ट्र-इतिहास-सशोधनाचार्य राजवाडे यांनी आपल्या कार्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी केवळ वर्षे, ग्रँट डफने, त्याला मिळविता आली तितकी महत्त्वाची साधने मिळवून, तो परकीय असल्यामुळे बखरीचें हृदय त्याला समजेल तितके नीट समजून घेऊन, अतिशय परिश्रमाने मराठ्यांचा सगतवार इतिहास लिहून हिंदुस्थानच्या इतिहासात स्वतंत्र मराठी रियासतीचें अस्तित्व जगाच्या नजरेस आणलें व भावि संशोधनकार्याचा भरभक्कम पाया घातला. इतकें असूनहि, त्याच्या कपाळावर काळा शिक्का मारला गेला उलटपक्षी, टॉडने इतिहासापेक्षा प्रेमपूर्ण कथाना अधिक महत्त्व दिले, राष्ट्राच्या मार्ग क्रमणापेक्षा व्यक्तीच्या धडाडीकडे अधिक लक्ष पुरविले, व एक रम्य ऐतिहासिक व वाचावयास मनोरंजक असे बाड वाचकाच्या हाती दिले. टॉड ही गोष्ट जाणून होता, व म्हणूनच त्याने आपल्या ग्रंथाला इतिहास (History of Rajasthan) असे नाव न देता कथासारमाला (Annals of Rajasthan) असे नाव दिले. या दोन्ही पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या कृतीत इतिहासाच्या दृष्टीने असा जमीनअस्मानाचा फरक असताना, टॉडचा बोलबाला होतो व ग्रँट डफ आचरट व दुष्ट ठरतो ! ही मौज कशी घडून आली ? हा चमत्कार असला तरी, त्याची मीमांसा लावणें फारसे कठीण नाही. टॉडच्या इतिहासात आमच्या हल्लीच्या कर्तृत्वशून्य मनाला पूर्ववैभवाची आठवण करून देऊन क्षणभर गुदगुल्या करणारी वाक्ये इतस्ततः पसरली आहेत. उलटपक्षी, ग्रँट डफच्या इतिहासात अशा गुदगुल्या करणाऱ्या वाक्याचा अभाव असून, मनाला थोडीबहुत चोचणारीच वाक्ये ठिकठिकाणी आढळतात. हिंदी लोकाना इतिहासलेखनात कसे खूष करता येईल, ही मखली इतक्या उशीरा जन्माला आलेल्या मार्सेडेनला कळली नाही, तर ती विद्याच्या पुराणकालीन ग्रँट डफला कशी कळावी ? त्याने जर छत्रपति शिवाजीमहाराजाकडून हिंदवी स्वराज्याची घोषणा वेळी-प्रसंगी कराविली असती, तर त्याचा इतका दुर्लौकिक न होता. ज्या कारणानी किंकेड, राल्फसनप्रभृति फाटक्या इतिहासकारांचा बोलबाला

झाला, तींच कारणें टोंडच्या कीर्तीलाहि उपयोगी पडलीं; कारण त्याच्या प्रथात 'रजपूत लोकांचा यशोगौरव', 'त्याचा कीर्तिदुधुभि', 'त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन राजस्थानातील प्रत्येक लहानमोठी टेकडी देखील अनंत कालपर्यंत करील', अशी गोड वाक्ये ठिकठिकाणीं पसरलीं आहेत, आणि म्हणूनच टोंडचा जयजयकार व थ्रॅट डफचा निषेध वेळप्रसंगी बहुजन-समाजात होत असतो खरें म्हटले तर रजपुतांच्या इतिहासात हिंदी राष्ट्रांने अभिमान धरण्याजोगी अशी कोणती गोष्ट आहे ? राणा प्रतापसिंह जत्यत शूर व स्वामिमांनी होता, आणि अनेक सकटे सोसूनहि तो अकबर बाद-शहाच्या प्रचंड सैन्याशी वर्षानुवर्षे झुजत राहिला, पण त्याला शरण गेला नाही, (एका प्रसंगाने याहि गोष्टीला दुर्दैवाने गालबोट लागले आहे. उद्वेगाच्या भरात राणा प्रतापसिंहाने एकदा अकबर बादशहाला तहाचा सदेश पाठविला होता पण पृथ्वीराजाने तो कागद व्रनावट आहे, असे अक-बरला ठासून सांगितले, आणि अत्यंत उत्तेजनपर दोहे पाठवून प्रतापाला लढण्यासाठी पुनः उद्युक्त केले या प्रसंगा प्रतापसिंहाची लाज अक-बराच्या दरबारातील पृथ्वीराज या राजकवीनेच राखली) ही गोष्ट खरी आहे. प्रतापसिंहाच्या शौर्याचे कितीहि कौतुक केले, तरी प्रतापसिंहाला राजस्थानच्या सर्व रजपुतांत एकी घडविता आली नाही, व सबंध राजपुताना अकबराच्या सत्तेशी आपल्या अधिपत्याखाली घेऊन झुंजविता आला नाही, ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. तसें जर प्रतापसिंहाला करता आले असते तर शिवाजीमहाराजांचे यश प्रतापसिंहाच्या पदरात पडले असतें, आणि रज-पूत लोकांच्या शूरत्वामुळे हिंदु पातशाहीची स्थापना केव्हाच झाली असती. अकबरासारख्या धूर्त बादशहाला हे कळत असल्यामुळे तो प्रतापाची वेळ-प्रसंगी प्रशंसा करी, परंतु मैत्री मात्र इतर रजपूत राजांशी करी. प्रताप-सिंहाचे नाव वगळले तर राजस्थानच्या इतिहासात काय आढळते : टोंडने रजपूत लोकांची कितीहि प्रशंसा केली असली तरी ह्या प्रशंसेने हिंदी राष्ट्र कायमचे आधळे होऊ शकत नाही. एखाद्या धुल्लक कारणावरून दोन रजपूत घराण्यात एकदा वाकडे आलें म्हणजे त्यांच्यापैकी प्रत्येकाने संधि साधून दुसऱ्याचा मुलख बेचिराख करावा, दुसऱ्याचीं मुल्लेमाणसें जी कोणी हाती लागतील त्याची सरसहा कत्तल करावी, त्याच्या राजवाड्याची पेटवून होळी करावी, आणि

दुदुभि वाजवीत विजयोत्सवाने परत आपल्या राजधानीला यावे ! दुसऱ्या पक्षानेहि अनुकूल काळ येताच याच अत्याचाराची पुनरावृत्ति करावी. बरे हे वैर चालविण्याची मुश्त तरी असावयाची ? छे ! हे वैर पिढ्यान्पिढ्या चालावयाचे ? बापाने मरताना या वैराची ठेव मुलासाठी ठेवावयाची व 'पुरा सूड उगवीन' अशी मुलाने प्रतिज्ञा करताच बापाच्या शरिरातील घुटमळणारा आत्मा तृप्त होऊन स्वर्गाला जावयाचा ! त्या दोन घराण्याचे जे कोणी मित्र असतील त्यानीहि आपापल्या मित्राचे अभिमान धरून असलेच अत्याचार आपसात करीत राहावयाचे जिवावर उदार होऊन शत्रूचा पुरा सूड उगवायचा, हेच त्याचे ब्रीदवाक्य आणि भाऊवदकी हेच त्याच्या जीवनाचें ध्येय ! रजपुताच्या शौर्याचा जो दिव्य इतिहास टोंडने वर्णन केला तो हाच ! या आपापसातील मूर्खपणाच्या कलहामुळे राजस्थानातील मुन्हाव बेचिराव झाला, व शूर आणि तरुण लढवथ्ये मृत्युमुखी पडले ! मोगलाना त्यामुळे या प्रदेशावर आपले स्वामित्व चुटकीसरसे बसविता आले. बरे, परस्थ मोगल लोकांशी याची वर्तणूक वाचली म्हणजे प्रत्येक स्वाभिमानी हिंदी माणसाला याच्या नावाने खाली मान घातलीच पाहिजे. या रजपूत राजानी व सरदारानी मुसलमानांच्या नोकऱ्या पत्करल्या, त्याची थुकी सेलून त्याच्या आज्ञेनेच या बहादुरानी आपल्याच लोकांशी युद्ध करून त्यांना आपल्यासारखेच गुलाम बनविले ! फार काय, पण या रणशूर म्हणून नावाजलेल्या वीरराजानी निर्लज्जपणाने आपल्या लेकीबहिणी मोगलांच्या जनानखान्यात कोबल्या, व 'आज आम्ही आणि आमचे स्वर्गातले पितर धन्य झालो' असा जयघोष केला ! हेच रजपुताचे शौर्य व हाच त्याचा स्वाभिमान आणि यशोगौरव ! मुसलमानानी याच्या लेकीबहिणी आपल्या जनान्यात खेचून याच्या तोडाला इतिहासाच्या दृष्टीने कायमचे डाबर फासले, तरी याचे आपसातील कलह व अत्याचार पूर्वीसारखेच जोमाने चालू होते. यान्यातील अनेक कर्मचाडाळ, मोठ्या नोकरीच्या किंवा मनसबदारीच्या लालचीने, स्वधर्मावर लाथ मारून मुसलमान बनले. मानसिगाचा मोहोवतखान होणे, ही गोष्ट त्या वेळी सामान्यच समजली जात होती. अकबराच्या मीनाबाजारात याच्या घरच्या कुलेदेवताच्या सौंदर्याची लूट चालली होती, पण याना त्यात

आनंदच वाटे ! कारण बादशहाची, युवराजाची, किंवा दुसऱ्या एखाद्या पराक्रमी मुसलमान सरदाराची आपल्या कुलांगनावर मेहेरनजर झाली, तर त्या शिफारशीने आपला उत्कर्ष झपाट्याने होईल ! एखादी पतिव्रता अशी अडचणीत सापडली म्हणजे प्रसंगी कट्यारीच्या साहाय्याने आपल्या देहाचा अंत करीत असे, परंतु कुलांगनाचें पातिव्रत्य बळी देऊन मोठे होणारे अनेक कुलगार राजस्थानात त्या वेळी जन्मास आले, हाच राजस्थानचा यशोमंडित इतिहास ! अफूच्या गोळ्या खाऊन त्याच्यापैकी बहुतेक लोक त्या कैफात जिवार उदार होऊन लढत असत, ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे, पण राष्ट्राच्या दृष्टीने हे व्यक्तिविषयक कैफी शौर्य काय कामाचें ? स्वऱ्या झाला प्रसंगी माघार घ्यावी लागते, प्रसंगी नमतें घेऊन तद्दहि करावा लागतो, व राष्ट्राच्या बचावाकरिता स्वतःची व्यक्तिविषयक मानहानीहि होऊ घ्यावी लागते ! रजपूत लोक अफूची नागीण खाऊन एकदा बाहेर पडले म्हणजे यापैकी काहीच करीत नसत रणांगनावर आपण सर्वच्या सर्व गळलो तर देशाचें विलक्षण नुकसान होईल, ही साधी गोष्ट त्याच्या स्वप्नीहि येत नसे. मुत्सद्देगिरीचा तर या गाजेकसाना गंधाहि असणे शक्य नाही. अफूच्या निशेंत दाखविलेलें शौर्य अविचारी ठरणे स्वाभाविक आहे, आणि म्हणूनच रजपुताच्या या अचाट शौर्याने राष्ट्राच्या दृष्टीने कोणताहि दिग्विजय लावला नाही या अफिमी शौर्याचे कौतुक केलें तरी घरच्या म्हातारीचे काळ व परक्याचे दास झालेले रजपूत राष्ट्राच्या दृष्टीने तुच्छच ठरतात रजपुताचा इतिहास आजच्या हिंदी राष्ट्राला काळिमा आणणारा आहे हिंदी लोकांची दिशाभूल व्हावी या दृष्टीनेच कदाचित् टॉडने तो कथाभाग इतक्या उठावदार रीतीने व गौरवून लिहिला असेल, आणि टॉडचा तसा उद्देश असल्यास तो सिद्धीसहि गेला, असे म्हटलें पाहिजे. कारण हिंदी लोकांची इतिहासाविषयी खरोखरच दिशाभूल झाली, आणि रजपुताच्या शौर्याच्या गोष्टी* लोक मोठ्या

* नाही म्हणावयास श्री नारायण हरि आपटे या प्रसिद्ध कादंबरीकाराने लिहिलेल्या 'रजपुताचा भीष्म' व 'सधिकाल' या कादंबऱ्यात रजपुताच्या शौर्याची दुसरी काळी बाजू थोडी फार दाखविली आहे परंतु टॉडने उत्पन्न केलेल्या ऐतिहासिक नजरबंदीतून तेहि पुरतेपणी सुटल्याच दिसत नाही.

अभिमानाने व गौरवाने सभातून, वृत्तपत्रातून व कादंबऱ्यातून सांगू लागले. या उत्पन्न झालेल्या ऐतिहासिक नजरबंदीने लोकांचे डोळे फिरून गेले आणि इतिहासाच्या अभ्यासाला निराळेंच विकृत वळण लागले.

रजपूत लोकात अफूचे व्यसन फारच बोंकाळले होते. महमद घोरीच्या वेळी जितक्या प्रेमाने व उत्साहाने अफूचे सेवन रजपूत लोक करीत असत तितक्याच प्रेमाने अकबराच्या वेळीहि ते करीत असत. राजपुतान्यात व शेजारच्या माळव्यात अफू फार पिकते. वीस वर्षांपूर्वी या लहानशा प्रदेशातील अफूच्या करामुळे बारापवरा कोट रुपयाचे हिदुस्थान सरकारला उत्पन्न होत असे. अफूच्या जोडीला भाग गाजाहि तिकडे पिकत असल्यामुळे, रजपूत लोक साहाजिकच नशेबाज बनले गाजा, चरस, माजूम वगैरे अनेक नशाचे पदार्थ तेथील दुकानातून मुबलक विकत मिळतात. अफू बाहेर जाताना तिच्यावर सरकारी कर बसतो व ती महाग होते. परंतु खास राजपुतान्यात अफू, भाग वगैरे पदार्थ अत्यंत स्वस्त मिळतात. तेथे अजूनहि हे पदार्थ आपल्याला कल्पना करता येणार नाही इतके स्वस्त विकले जातात. ज्याप्रमाणे आपण काद्याची किंवा गिलक्याची मर्जी करतो, त्याप्रमाणे तिकडे लोक अफूच्या हिरव्या कोवळ्या कोवळ्या बोडाची मर्जी करतात, व मुलाबाळांना देखील ती खशाल खाऊ घालतात. अफूच्या विपाचे घातुक परिणाम ज्यानी 'Confessions of an Opium-eater' (अफीमबाजाची कष्टूली) हे पुस्तक वाचले असेल, त्याच्या लक्षात सहज येतील. चिनी लोकात अजूनहि अफू खाण्याची व ओढण्याची सवय असल्यामुळे अफीमघराची वर्णने इंग्रजी कादंबऱ्यातून ठिकठिकाणी वाचावयास मिळतात जशी कोकणात चहाबाजाच्या सोयीसाठी रेड्यापाड्यातून देखील हॉटेले आढळतात, त्याचप्रमाणे लंडन येथे राहणाऱ्या चिनी लोकानी आपल्या सुग्वसोधीकरिता तेथेहि अफीम-घरे (opium dens) उघडली आहेत. त्याचे वर्णन वाचूनच साधारण माणसाच्या अगावर शहारे येतात, व 'नको हा नरकाचा देखावा' असे होऊन पुस्तक घटकाभर तरी तो बाजूस सारतो. पण अफीमबाजांना त्यातच ब्रह्मानंद वाटणार. राजस्थानात हे व्यसन इतकें बोंकाळले आहे की, महाराष्ट्रातील दहा माणसें सहज मृत्यु-

मुखी पडतील एवढी अफूची गोळी रोज सकाळी खाऊन पचविणारे अनेक रजपूत पडे तेथे आढळतील. कित्येकांच्या अगात तर अफूचें विष इतकें भिनलें असतें की, भयकर विपारी काळा नाग चावला तरी त्यांना विषबाधा होत नाही. दारुपेक्षा अफू किती भयकर विष आहे, हे डॉक्टर व वैद्यच यथातथ्य सांगू शकतील. या अफूच्या पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या नशामुळे रजपूत लोकांची बुद्धि व नीति मार्तीत मिळाली तर त्यात नवल नाही. नशात एकदा जी धुंदी यावयाची तिच्यापुढे सारासार विचार कसा व कोठून टिकणार ? इतिहासप्रसिद्ध चितोडगडावर अलाउद्दिनाच्या वेळी पहिला जोहार झाला, त्या वेळी रजपुतांनी केलेला आचरटपणा प्रसिद्धच आहे. मुसलमानांच्या हरामखोरीची माहिती होऊनहि अलाउद्दिनाला गडावर नऊन आरशातून सती पद्मिनीचे स्वरूप त्याला दाखविणे दोन्ही पक्षात लढाई चालू असता अलाउद्दिनाला पोहोचविण्याकरिता म्हणून राण्याने गडाखाली जाणे व शत्रूच्या कैदेत पडणे—वगैरे आचरटपणा अफीमबाजाला साजेसाच आहे. पण टोंडने या मूर्खपणाचा सत्याच्या नावाने जयघोष केला आहे. रजपूत लोक सत्यवचनी असल्यामुळे त्यांनी मुसलमानावर विश्वास टाकला, अशी मखलाशी टोंडने या प्रकरणावर केली आहे हे खरे म्हणावें तर रजपुतांनी जेव्हा जेव्हा मुसलमानाशी प्रसंग आला तेव्हा तेव्हा अशाच मासल्याचा आचरटपणा करून, आपल्या पायावर धोडा पाडून घेतला आहे. शुद्धीवर असलेला मनुष्य विश्वास टाकून एकदा फसेल, दर वेळेस खास फसणार नाही प्रत्येक वेळी तो तसा फसू लागला तर त्याच्या बुद्धीची रक्षा झाली, असेच म्हणणे भाग पडेल विश्वासाचा असा खेळ-खडोबा ससार सोडून साधु झालेल्या एखाद्या दुसऱ्या सतश्रेष्ठाला गोमेल, राज्यकर्त्यांना तो शोभू शकत नाही कृष्णाकुमारीच्या वेळेला तर राण्याला कसलाच भरवसा वाटला नाही तो एका पक्षाला निश्चयाने चिकटून बसला असता, तर कृष्णाकुमारीचे व राज्याचेहि रक्षण झाले असत. पण अफूच्या सेवनाने जळलेल्या बुद्धीला हे कसे सुचणार ? मुत्सद्देगिरीला तर तो पारखाच ! विचारी कृष्णा मात्र अकाली आणि तीर्हि पित्याच्या हातून मारली गेली. देशाच्या कल्याणासाठी कृष्णेने आपले स्वेच्छेने बलिदान केले म्हणून टोंडने कितीहि मल्लिनाथी लढविली, तरी तिच्या बापाची—

त्या अफीमबाजाची-बुद्धि इतकी भ्रष्ट झाली होती की, दुसरा कोणताहि मार्ग शोधून न काढता त्याने आपल्या कन्येचा खून केला, ही गोष्ट छपत नाही. ज्याचा विश्वास धरावयाचा त्याच्याशी दुष्टपणाने वागावयाचे व करीमखानासारख्या हलकट परस्थाच्या मुलथापावर विश्वास टाकावयाचा, ही अफीमबाजाची बुद्धि असणे स्वाभाविक आहे. चितोडगडावर रज-पुताच्या हातून अनेक मूर्खपणाचे प्रकार घडले, याचे कारण म्हणजे तेथे असलेला अफूचा विलक्षण प्रचार हे होय. वीस वर्षांपूर्वी चितोडच्या सरकारी अफूकाट्यावर अफूच्या सरकारी कराची रकम एक कोटीच्या वर जात असे, ही गोष्ट आम्ही विसरलो नाही.

या सर्व मूर्खपणावर टोंडने पाघरून घालून, प्रत्येक गोष्टीबद्दल रजपूत लोकांची स्तुतीच केली आहे. एखाद्याचा बडेजाव करावयाचा असे मनाने एकदा घेतले म्हणजे पुरे. त्याने चोरी केली तर 'गरीबीमुळे त्याने चोरी केली'. तो श्रीमंत असता तर चोरी कधीहि न करता. घरची परिस्थिति इतकी प्रतिकूल अमताहि त्याने इतके दिवस मनावर जय मिळवून चोरी केली नाही, व चोरी करताना रक्तपातहि मुळीच घडू दिला नाही याबद्दल त्याची प्रगसाच केली पाहिजे', असे या निष्कारण स्तुतिपाठकाला सहज म्हणता येईल. एवढेच काय तर अनीतीच्या मुळाशी दारिद्र्य आहे, असे प्रतिपादून, दारिद्र्याची हकालपट्टी करण्यात लोकाना गुंतवून मूळ चोरीच्या विषयावरून त्याचे मन त्याला दुसरीकडे वळविता येईल. एखाद्याने खून केला तर त्यात त्याचा लष्करी बाणा व तेजस्वी स्वभाव प्रगट झाला असे म्हणून, हडेलहप्पी करणारा गिपाईगटी वेळप्रसर्गी मन शांत ठेवू शकत नाही, हा ठाम सिद्धान्तहि स्थापन करता येईल. एखाद्याची तारीफ करावयाचे ठरले म्हणजे, मुखदुर्बळाला नम्र, वाचाळाला सभाषित, कजुपाला भितव्ययी, उधळ्याला उदार अशी विशेषणे लावून, लोकांची नजरबंदी करणे फारसे कठीण नाही. टोंडने याच राजमार्गाचे अवलंबन केले. रजपूत लोकांच्या अफीमबाजीच्या नशात धालवलेल्या राष्ट्रघातकी व निष्ठ जीवनक्रमाला, ओजस्वी, शूर, यशोमंडित, उदार, सत्यवचनी अशी विशेषणे लावून त्यांच्या हिंदी राष्ट्राला कालिमा आणणाऱ्या इतिहासाला सत्याचा व शौर्याचा

आदर्श ठरविले. साहेबलोकाच्या तोंडून आमच्या दुबळ्या मनाला गुदगुल्या करणारे दोनचार शब्द बाहेर पडले म्हणजे आम्ही त्यांना कसे उराशी धरतो, हे आरभींच क्रिकेट व रालिन्सन यांच्या उदाहरणानी दाखविले आहे. तेव्हा टॉडने या उत्पन्न केलेल्या गोड नजरबंदीने हिंदी लोक इतके आधळे झाले की, रजपुताच्या इतिहासाच्या चष्यातूनच हिंदी इतिहासाकडे पाहण्याची परंपरा सुरू झाली, व ती आजलाहि चालू आहे

याच्या स्पष्टीकरणार्थ सर्वांच्या परिचयाचे एक उदाहरण घेऊ. शिवाजीन अफझुलखानाचा वध केला, ही इतिहासप्रसिद्ध गोष्ट आहे. अफझुलखान हा शिवाजीचा शत्रु होता व तो शिवाजीला मारण्याचा किंवा जिवंत पकडण्याचा विडा उचलून विजापुराहून निघाला होता. त्याला ठार मारल्या-शिवाय किंवा पकडून कैद केल्याशिवाय शिवाजीला दुसरे गत्यतर नव्हते. कारण, नाही तर मराठी राज्य स्थापन करण्याचे शिवाजीचे बेत तडीला जाणे शक्य नव्हते. तेव्हा साधल्या मार्गाने योग्य प्रसंग पाहून शिवाजीने त्याचा वध केला हा मार्ग साधला नसता तर दुसरा एखादा मार्ग योजून त्याचा वध करणे शिवाजीला भाग होते. तो शिवाजीच्या वाटेत आलेला काटा होता, आणि बाटेतले सर्व फटक झाडून मोडल्याशिवाय पुढे वाट चालणे शिवाजीला शक्य नव्हते. परंतु टॉडने उपास्थित केलेल्या गौडबगालामुळे या साऱ्या विचारसरणीवर कोणाचीच समजूत भागेना. शिवाजीने केलेली ही गोष्ट नीतिमूलक होती, कीं अन्याय्य होती, असा वाद उपास्थित झाला. कारण रजपुताच्या पराभवाचे खापर त्याच्या मूर्खपणावर व व्यसनाधीनतेवर न फोडता युक्तीने त्याच्या सत्यप्रियतेचा टॉडने गाजावाजा केला होता तेव्हा विश्वास दाखवून शत्रूचा वध करणारा शिवाजी व त्याचे पराक्रम, रजपुताच्या सत्यप्रिय यशो-गौरवापुढे (?) फिके पडले ! यामुळे इतिहासज्ञात भयंकर रणकंदन माजले. शिवाजीच्या नीतीचे समर्थन करण्यात बाडेच्या बाईं लिहिली गेली 'अफझुलखानाने प्रथम वार केला', किंवा 'अफझुलखानाने शिवाजीला बगलेंत दाखून मारण्याचा प्रयत्न केला', असे पोरकट शोध शिवाजीच्या समर्थनार्थ प्रसिद्ध झाले ! अफझुलखान प्रथम वार करीपर्यंत शिवाजी

साळसुदासारखा स्तब्ध उभा राहिला असेल, तर आम्ही त्याला मूर्खपणाच्या बाबतीत रजपूत अफीमबाजाच्याच पक्तीत बसवू. दुष्टबुद्धि खानाला पहिला वार करण्याची संधि देण्याइतका शिवाजी खात्रीने बावळट नव्हता. कारण दुर्दैवाने खानाचा वार न चुकता, तर शिवाजीची व त्याच्या महत्त्वाकांक्षाची होळी होती खानाला मारल्याशिवाय गत्यतर नसल्यामुळे शिवाजीने त्याला यमलोक दाखविला, ही सरळ गोष्ट आहे हीच युद्धनीति ! परंतु 'सत्य', 'नीति', 'न्याय', या ढोंगी शब्दाचे अवडंबर टाड व त्याचे अनुयायी यानी उभारल्यामुळे हिंदी इतिहासज्ञाची दिशाभूल झाली, व बिचाऱ्या शिवाजीचे समर्थन करता करता इतिहासज्ञाना निबध व बाडे खरडावीं लागलीं प्रेसिडेंट वुड्सनच्या चवदा मुद्द्याचा बागुलबोवा पुढे करून इंग्लंड वगैरे दोस्त राष्ट्रांनी जगाला चकविले व महायुद्धानंतर त्या बागुलबोवाच्या आडून आपला स्वार्थ साधून घेतला. त्यातलाच हाहि एक प्रकार झाला.

सत्य, न्याय, नीति, हे शब्द मनावर तात्काळ परिणाम करतात, आणि म्हणून त्याच्या खोट्या अवडंबरामुळे मनुष्य प्रथम भावावतोच. मोलीएरच्या एका प्रहसनात, शिकलेल्या डॉक्टरांच्या शास्त्रीय उपचारांनी मरणे, हे गावढळ वैद्युच्या अशास्त्रीय उपचारांनी जगण्यापेक्षा रोग्याच्या दृष्टीनेहि अधिक श्रेयस्कर आहे, असे चेष्टेने प्रतिपादन केले आहे या मोठमोठ्या शब्दांच्या जादूमुळे सत्य व नीतीपार्या राजस्थानची धूळधाण करणारे व कुटुंबाचा घात करणारे रजपूत, तरनमबुद्धि चालवून राजमार्गाने मुसलमानाचा पराभव करून स्वराज्य स्थापन करणाऱ्या शिवाजीपेक्षा व त्याच्या सहचारी मराठ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहेत, अशी काही लोकांची भावना झाली व त्यामुळे विभूति मानलेल्या शिवाजीवरील आरोप (१) दूर करण्याकरिता अनेक इतिहासज्ञ पुढे सरसावले व शिवाजीच्या प्रत्येक कृत्याला न्याय व नीतीची पुढे देऊ लागले महाराष्ट्रातील लोकमान्य टिळकादि अनेक इतिहाससशोधकांचे व भक्तांचे या बाबतीतील आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख वरच्या विधानाचें समर्थन करतील, ते नुसते चाळले तरी पुरे. या निष्कारण काथ्याकुटाची खरोखर मुळीच जरूर नव्हती. इतिहास म्हणजे न्यायशास्त्र नव्हे व नीतिशास्त्र तर नव्हेच नव्हे. शिवाजी जर त्याला ठार मारण्याचा किंवा कैद करण्याचा विडा उचललेल्या

मुसलमान सरदाराला, हिंदुधर्माच्या द्वेष्ट्याला, गाईच्या हत्या व मूर्तीचे भजन यांनी आपल्या स्वारीचा मार्ग कलंकित करणाऱ्याला—पहिला वार करण्याची व त्यामुळे आपल्या स्वतःच्या गोब्राह्मणप्रतिपालनाच्या व्रताची राखरागोळी करण्याची संधि देण्याइतका बावळट असता, तर मराठ्यांचे साम्राज्य त्याच्या हातून स्थापन झालेच नसते. नीतीच्या कसावर शिवाजीला घासता घासता आपण त्याला बावळट बनवीत आहो, हे या सशोधकाच्या ध्यानींही आले नाही शिवाजीच्या थोरवीला अशा पुराव्याची पुस्ती जोडणे म्हणजे शालजोडीला घोगडीचे ठिगळ लावणं होय.

रजपुताच्या शौर्याची ही नजरबंदी आधुनिक महाराष्ट्राप्रमाणे शिवकालीन महाराष्ट्रालाही जटली होती. मराठ्यांचे पराक्रम थोर व त्यांची कर्तबगारीहि अचाट आणि श्रीशिवछत्रपतींनी तर गोब्राह्मण व स्वधर्म यांच्या रक्षणाचे ककण हातात बाधून हिंदवी स्वराज्याची भरभक्कम पायावर प्राणप्रतिष्ठा केली. परंतु रजपूत लोकांचें क्षत्रियत्व मान्य करणाऱ्या शिवकालीन महाराष्ट्राला रजपुतापेक्षा अनेक पटींनी क्षत्रियगुणात श्रेष्ठ असलेल्या मराठ्यांचे क्षत्रियत्व कबूल करवेना आणि रजपूत लोकाना पितृस्थानी बसविल्या खेरीज महाराजांचें वेदोक्त राज्यारोहण देखील हाऊ शकलें नाही. रजपुताच्या नकली नाण्याने दिपलेला समाज मराठ्यांचे अस्तल नाणे सहजासहजी कबूल करीना खऱ्या पाच-माणकापेक्षा नकली लाल व हिरव्या रंगाचे दीडदमडी किमतीचे काचेचे तुकडेच अधिक सुंदर व आकर्षक दिसतात, ही गोष्ट सर्वांच्या परिचयाची आहे. एकदा नजरबंदी झाल्यानंतर सर्वच गोष्टी या खोऱ्या मापानी मोजल्या जाऊन त्याची किंमत ठरविण्यात येऊ लागली रजपूत हेच खरे क्षत्रिय ठरल्यानंतर, त्यांच्या वगजाम क्षत्रियत्वाचा शिक्षा मिळू लागला, आणि त्यामुळे शिवराज्याभिषेकाच्या समयी भोसल्यांनी आपला सबध शिसोदिया वशाशी लावला, आणि हा प्रघात आजला इतका सर्वसामान्य झाला आहे की, हल्ली प्रत्येक प्रमुख मराठ्या कुलाने कोणत्या ना कोणत्या तरी रजपूत घराण्याला आपल्या पितृस्थानी बसविले आहे. प्रत्येक मराठेकुलाच्या रजपूत घराण्याशी सबध दर्शविणाऱ्या खोट्यानाट्या वशावळ्या आज तयार आहेत, आणि जो जो दिवस लोटतील तो तो त्यांची सत्यताहि अधिक विश्वसनीय ठरत जाणार, छत्रपतींनी नाइलाजाने

घालून दिलेला पायडा त्याच्या अनुयायांनी गिरविला तर त्यात नवल कोणतेच नाही. पण हा सर्व दोष मराठ्यांच्या पराक्रमादि गुणावर व त्याच्या सन्मान्य कर्तबगारीवर त्याचे क्षत्रियत्व मान्य न करणाऱ्या महाराष्ट्र समाजाला—विशेषतः ब्राह्मणवर्गीला—लावला पाहिजे.

इतिहासाच्या अभ्यासात या व अशाच नमुन्याच्या मुलथापी नजरेस पडतात. कंपनी बहादूरच्या पराक्रमाचें वर्णन वाचताना तर सर्वांत अधिक मौज आढळून येते. पाचसातशे इंग्रज शिपाई नबाबाच्या तीसचाळीस हजार फौजेचा धुवा उडवून, प्रचंड विजय सहज लीलेने ठिकठिकाणी सपादन करतात. पाश्चात्य युद्धकला यांत्रिक शास्त्राच्या विलक्षण प्रगतीमुळे अलीकडे फार श्रेष्ठ झाली आहे. विमाने, बाबगोळे, पंचवीस तीस मैल गोळे फेकणाऱ्या राक्षसी तोफा, याच्या साहाय्याने तरवार व भाले-बर्चीशिवाय दुसरी हत्यारे माहीत नसणाऱ्या लोकाविरुद्ध असे चमत्कार हल्ली कदाचित् घडून येतील. पण त्या वेळा इंग्रज लोक ज्या तलवारींनी लढत त्याच तलवारींनी हिंदी शिपाईहि लढत असत. तीच हत्यारे व त्याच तोड्याच्या बंदुका दोघांच्याहि जवळ होत्या. मग ही असंभवनीय गोष्ट कशी घडून येईल ? कवायती फौजेच्या चतुराईच्या सबबींवाली असल्या मूर्खपणाच्या थापा इतिहासात आजलाहि सहज पचतात. इंग्रजांची व हिंदी लोकांची हत्यारे एकाच नमुन्याची, आणि दोघांच्याहि फौजा बेताबाताच्या कवाईत शिकलेल्या असत. डच, पोर्तुगीज किंवा फ्रेंच लोक, फौजेला कवाईत शिकविण्याकरिता प्रत्येकाच्या पदरी असत, व पेशवे निजाम, टिपू निजाम यांच्यात लढाया झाल्या तर फौजेच्या सख्याबलावरच बहुधा लढाईचा शेवट लागत असे. थोडी बहुत कमी फौज असूनहि यश सेनापतीच्या विशेष रणचातुर्याने प्रसंगविशेषी मिळत असे, नाही असे नाही. परंतु इंग्रजांशी सबध आला की, पाचशे इंग्रज दहावीस हजार हिंदी फौजेचा सहजगत्या पराभव करून त्यांना चौफेर उधळून लावीत ! कवायती फौजेचा विशेष उपयोग होण्याइतकें पाश्चात्य युद्धशास्त्र त्या वेळी नावारूपास चढले नसताहि, हे चमत्कार घडलेले लढानमोठ्या प्रत्येक इतिहासात वाचावयास सापडतात, आणि कवायतीच्या नजरबंदीने वाचक ते सहज पचवतात !

इंग्रज कंपनीला या देशात हिंदी राजेरजवाड्याविरुद्ध लढाईत यश आले

हे खरे, पण ते या कवायतीच्या लष्करी शिस्तीने खास आले नाही! सातशे इग्रज सुजाउदौलयाच्या वीस हजार फौजेचा पराभव करीत, पण केव्हा ? जेव्हा सुजाचा सेनापति मीर जाफर त्या वीस हजारांपैकी पंधरा हजार फौज घेऊन इग्रजाना जाऊन मिळे तेव्हा. आणि मीर जाफरचा जावई मीर कासीम इग्रजाना बहुतेक नबाबी फौज घेऊन मिळाला, म्हणजे इग्रजाचे हजार शिपाई मीर जाफरच्या असख्य सेनेचा तेव्हाच विभवस करून टाकीत. इतके असूनहि कवायती शिस्तीची नजरबंदी हिंदी इतिहासकारांना सुटत नाही. हिंदी इतिहासकार न्याय व नीति याच्या नजरबंदीने भारले आहेत. त्यामुळे मीर जाफरच्या लढाईत आढळलेला इग्रजाचा खोटेपणा व भेदनीति, टिपू सुलतानाच्या बाबतीतहि घडली असेल, प्रत्यक्ष कागदोपत्री पुरावा हातीं लागल्याशिवाय असे मानण्यास ते तयार नाहीत. एखादा तत्कालीन कागद त्याच्या हातीं सापडला, तरच ते टिपूचा इग्रजानी फदफितूरीने पराभव केला असे म्हणतील, मात्र त्या कागदाच्या खरेपणाविषयीं पुरती शहानिशा झाली पाहिजे, आणि त्याला इतर प्रत्यंतर पुरावा पाठराखणी-बद्दल स्वतंत्रपणे मिळाला पाहिजे. नाहीपेक्षा त्याच्या इतिहासप्रियतेमुळे त्याच्या हातून चुकून सत्याचा खून होऊन मोक्षाचे द्वार त्यांना बंद व्हावयाचें ! एखाद्या माणसाच्या हातून दोनतंगिना एका विवक्षित तऱ्हेची लबाडी घडली, तरी एका त्रिशिष्ट गोष्टीत ती घडली नाही असे त्या माणसानें सिद्ध करीपर्यंत, त्याची लबाडी गृहीत धरणें व्यवहार्य होईल. न्यायशास्त्राच्या दृष्टीने हें रास्त होणार नाही. दहादा चोरी करणारा अकरावे वेळीं सापडला तरी तो निरपराधी आहे, असेच त्याच्यावर गुन्हा शाबीत होईपर्यंत न्यायाधीशाला धरावे लागते. न्याय करताना सशयाचा फायदा आरोपीला देण्यात येऊन, फिर्यादीला पुरावा द्यावा लागतो. पण इतिहास म्हणजे न्यायशास्त्र नव्हे, व इतिहासकार हे न्यायाधीशहि नव्हत हिंदी इतिहासकार स्वतःला न्यायाधीशाचे फुसके अवसान आणून इतिहास लिहितात, ही गोष्ट निराळी. त्यामुळे त्याचा व्यावहारिक धरबद सुटतो, व म्हणूनच इग्रजी ग्रंथकारानी लिहिलेल्या ग्रंथाच्या वाचनाने मनावर झालेले दुष्परिणाम, हिंदी लोकानी लिहिलेल्या इतिहासग्रंथाच्या वाचनाने नाहीसे होत नाहीत. कारण न्याय व नीतीचें गौडबगाल उभारून आणि

हिंदी सशोधकाना त्यात गुतवून देऊन, इग्रज ग्रथकार स्वतः इतिहास लिहिताना न्याय व नीतीपासून अलिप्तच राहिले आहेत. ही नजरबंदी उत्पन्न करण्याचा त्याचा मूळ उद्देश होता व तो थोडा फार यशस्वी झाला, असेंच म्हटले पाहिजे कारण हिंदी इतिहासकार खरोखरच, ज्या राष्ट्राचा ते इतिहास लिहितात त्याच्या अब्रूपेक्षा सत्याचीच छानणी करण्यात व सत्याला कुठे धक्का तर लागणार नाही ना, या विवचनेत गर्क असतात. सत्यापुढे राष्ट्राच्या अब्रूची त्यांना मातब्बरीच वाटत नाही. उलटपक्षी इग्रज ग्रथकार दुसऱ्या राष्ट्राचा इतिहास लिहिताना सत्याचा विलक्षण आव आणतील, शक्य तेवढी दुसऱ्या राष्ट्राची वैगुण्ये शोधून काढतील, पण स्वतःच्या राष्ट्राचा प्रश्न आला म्हणजे क्लाइव्ह व वारन हेस्टिंग्ज यांची घोर दुष्कृत्येहि त्यांना समर्थनीय वाटू लागतात, आणि निरनिराळी खोटीनाटी तर्कटे लढवून ते आपल्या राष्ट्राच्या अब्रूचे सरक्षण करतात

या न्याय व नीतीच्या अवडबरातून हिंदी इतिहासकारांनी स्वतःची सोडवणूक करून घेतली पाहिजे. कारण इतिहास म्हणजे न्यायशास्त्र नव्हे व इतिहासकार हा न्यायाधीशहि नव्हे इतिहास हा व्यवहार आहे. मात्र तो व्यवहार व्यक्तीचा नसून राष्ट्राचा आहे इतिहास हे राष्ट्राचे चरित्र आहे. आपल्याला प्रिय असलेल्या व्यक्तीचे जेव्हा आपण चरित्र लिहितो, तेव्हा त्याच्या गुणाचा विस्तार व अवगुणाचा सक्षेप करतो. त्या व्यक्तीच्या चरित्रवाचनाने तिच्या गुणाचा व चरित्राचा वाचकाच्या मनावर योग्य परिणाम होऊन, ते अधिक कर्तबगार व चांगले व्हावे हाच चरित्रग्रथाचा उद्देश असतो. चरित्रनायकाच्या अर्गी असलेले अवगुण वाचकाने टाळावे एवढ्याकरिता त्याच्या अवगुणाचे सक्षेपाने चरित्रग्रथात दिग्दर्शन केलेले असते. इतिहास ही देखील राजाची किंवा लढायाची जंत्री नव्हे. इतिहास हा राष्ट्राचा अप्रतिम चरित्रग्रथ होय. हा चरित्रग्रथ राष्ट्रातील अनेक व्यक्तींना मार्गदर्शक व्हावयाचा असतो. आपल्या राष्ट्राच्या वैभवाचा व गुणाचा विस्तार इतिहासात करून लोकांचे स्वराष्ट्राविषयी स्वाभिमानाचे प्रेम वाढविणे, हे प्रत्येक इतिहासकाराचे पवित्र कर्तव्य आहे. राष्ट्राच्या हातून घडलेले दोष व चुक्या याचे सक्षेपाने निषेधपूर्वक दिग्दर्शन केले, म्हणजे

आजच्या राष्ट्राला ते दोष टाळण्यास मदत होईल. राष्ट्राचा प्राचीन इतिहास आजच्या आजच्या कर्तबगारीवर प्रकाश पाडणारा असला पाहिजे; एवढेच नव्हे, तर राष्ट्राच्या भविष्यकालीन व्येयाचें दिग्दर्शन करणारा असला पाहिजे, तरच तो उत्तम चरित्राप्रमाणे उत्तम इतिहास या संज्ञेस पात्र होईल.

दुर्दैवाने आमच्या हिंदी इतिहासकारांना या न्याय व नीतीच्या नजर-बंदीने वा परिस्थितीने घेरले असल्यामुळे, अर्गी योग्यता असूनहि राष्ट्राचा उत्तम इतिहास आज त्यांच्या हातून निर्माण होऊ शकत नाही. कोणत्याहि इतिहासकाराने लिहिलेली द्विदुस्थानची मुसलमानी कारकीर्द शेकडो पृष्ठे वाचून पाहार्वी. खून, मारामार्या, पदच्युति याशिवाय काहीच दुसरे त्यात आढळणार नाही जणू काही मुसलमानांच्या पाचशे वर्षांच्या कारकीर्दीत नाव घेण्यासारखी कर्तबगारी कुठेच कोणाला आढळली नाही त्याच्या राज्यव्यवस्थेचे विशेष गुण, त्याचे प्रजानुरजन - कशाचाच पत्ता नाही. मुलतानाच्या व त्याच्या हातून घडलेल्या जुलमाच्या जच्या, याशिवाय या प्रचंड कालात काहीच वाचावयास मिळत नाही. त्या लिहिलेल्या गोष्टी खोट्या आहेत, असे माझे म्हणणे नाही. परंतु त्या जुलमाबरोबरच मुलतानाच्या हातून जी अनेक परोपकाराची कामे झाली त्याचा मागमूस कुठेच लागत नाही, ही नवऱ्याची गोष्ट होय. निव्वळ जुलमी कारकीर्द पाचशे वर्षे काय पण पाचशे दिवस देखील कोणत्याहि राष्ट्रात टिकावयाची नाही हे इंग्रज इतिहासकाराचे अध अनुकरण आहे. त्यांना देखील उमाजी नाइकाची किंवा तट्या भिल्लाची केवळ दुष्कृत्येच दिसतात अशा तऱ्हेचा इतिहास वाचून आजच्या हिंदी राष्ट्रातील तरुण मुलाना मुसलमाना-विषयी प्रेम व आपलेपणा कसा वाटावा ? असला इतिहास राष्ट्राला मार्गदर्शक कसा व्हावा ?

इतिहासकाराचे यावर ठराविक उत्तर असतें. “आम्ही तरी काय करणार ? जे सत्य असेल ते आम्ही लिहितो, परिणामाकडे बघून कसे चालणार ? मुलाच्या मनावर चागला परिणाम व्हावा व त्या योगे राष्ट्राला उत्तम मार्ग लाभवा, यासाठी खोटा इतिहास थोडाच तयार करावयाचा आहे ? ” हे ठराविक उत्तर अनेकांचें समाधान करते. ते म्हणतात की, खरेच, इतिहासात

सत्य लपविता येत नाही. परंतु इतिहासात सत्य जरी असले, तरी तें माडावयाची पद्धति राष्ट्राभिमानाला पोषक अशी असावी लागते. एखाद्या मुलाचा अभ्यास सर्व विषयात उत्तम असून, त्याला परीक्षेत चांगले गुण मिळाले व एक गणितविषय त्याचा कच्चा राहिला, तर उत्तम शिक्षक काय करील ? तो त्या मुलाची त्याच्या हुपारीबद्दल प्रशंसा करून त्याला उत्तेजन देईल, व इतर विषयाबरोबर गणिताचीहि काळजी घ्यावी, असे हळूच ध्वनित करील. परंतु दुसरा रद्द शिक्षक मात्र त्या मुलाच्या उत्साहावर विरजण घालील !

एक.—“तुला इतके चांगले गुण परीक्षेत मिळाले याबद्दल मला कौतुक वाटते, व असा बुद्धिमान मुलगा माझ्या शाळेत आहे, याबद्दल मला अभिमान वाटतो. तू असाच नेटाने चालशील तर आपले व त्याबरोबर सर्व शाळेचे नाव काढशील. तुझ्यासारखा हुशार मुलगा मनात आणिल तर हा हा म्हणता गणितात देवील प्रावीण्य संपादन करील. बुद्धिमत्तेला काय अशक्य आहे ? ”

दुसरा:—“शेवटी, गणितात बोन मारली तर ! एक विषयात नापास काय व दहा विषयात नापास काय, सारखेच ! नापास तो नापासच ! बाकीच्या विषयात उत्तम गुण मिळाले तरी ते काय जाळावयाचे आहेत. या गणितापार्थ्या त्या सर्वावर डाबर फासले गेले आहे ? तू परीक्षेत असा गाढवपणा करशील असे मला वाटले नव्हतें. पण तुमच्या हातून दुसरे काय व्हावयाचे आहे ? अखेर वळणावर गेलासच ! ”

दोघेहि शिक्षक एकच गोष्ट बोलतात, आणि दोहोत एकच गोष्ट सत्य आहे ती ही की, मुलाचे सगळे विषय उत्तम असून गणित तेवढे कच्चे आहे. पण त्या दोघांच्या मल्लिनाथीचा विद्यार्थ्याच्या मनावर किती भिन्न भिन्न परिणाम होईल ?

हेच उदाहरण इतिहासकारांना लागू आहे इतिहास लिहिताना सत्याचा अपहार करता येत नाही, हे खरे परंतु चरित्रग्रंथाप्रमाणे गुणाचा अभिमानपूर्वक विस्तार व अवगुणाचा निषेधार्थी संक्षेप इतिहासकारांना करणे जरूर आहे. नाहीपेक्षा राष्ट्राचे पाय धरून मागे ओढण्याचा गुन्हा त्याच्या हातून नि...६

घडेल. इतिहासात सत्य असले तरी त्याचा अश फारच थोडा असतो. इतिहासातील 'जत्र्या' सत्य असतात हे खरे. कोणत्याहि इतिहासकाराला अफझुलखानाकडून शिवाजीला मारविता येणार नाही, किंवा प्लासीच्या लढाईची तारीखहि बदलता येणार नाही. परंतु शकावल्या बरोबर देणे, किंवा निरनिराळ्या राजवशातील राजांची नावे व त्यांच्या कारकीर्दीतील लढायांची अचूक यादी देणे, म्हणजे इतिहास नव्हे. कोणत्याहि देशाचा असला जत्रीमय इतिहास दहावीस पानातच मावू शकेल, आणि तो निवळ सत्य असतोहि. परीक्षेला बसणाऱ्या मुलांच्यासाठी असे शेकडो टिपणी इतिहास दरवर्षी प्रसिद्ध होतात आणि तिकडे विद्यार्थ्यांखेरीज दुसरे कोणी फारसे लक्षहि देत नाहीत, पण ही असली सत्यपूर्ण जत्री म्हणजे खरा इतिहास नव्हे.

खरा इतिहास म्हणजे राष्ट्राचे चरित्र होय, आणि राष्ट्राभिमानाच्या दृष्टीनेच ते चरित्र लिहिले पाहिजे. कोणतीहि ऐतिहासिक व्यक्ति आपल्या मनातील गूढ भावना पुढील इतिहासकारासाठी रोजनिशीत नियमाने लिहून ठेवीत नसते. त्या काळचीं पत्रे सापडलीं तरी तीं फारशी विश्वसनीय असतातच असे नाही. कित्येक पत्रे गैरसमजुतीने लिहिलीं गेलीं असतात, कित्येक अर्धवट माहितीवर विसभून लिहिली जातात, आणि कित्येक तर लोकांच्या डोळ्यात मुद्दाम धूळ टाकण्याकरिता खरडलेली असतात. त्यामुळे दोनशेतीनशे वर्षांनंतर सापडलेलीं पत्रे यापैकी कोणत्या सदरात पडतील हे सांगणे शक्य नसतें. त्यामुळे जंत्रीभोवतीं असलेला राष्ट्राचा इतिहास निवळ सत्यावर अधिष्ठित झाला असतो, हें म्हणणें धाडसाचे आहे. परवाच्या युरोपियन महायुद्धासबर्षी निरनिराळ्या देशातील निरनिराळीं वर्तमानपत्रे आज वाचली व प्रसिद्ध मुत्सद्दयांच्या मुलाखती घेतल्या तरी सत्याचा कण हातीं लागत नाही. मग शेषन्नास वर्षांनंतर काय स्थिति होईल ? प्रत्येक राष्ट्र या महायुद्धाचा इतिहास आपापल्या परीने रगवील, आणि तुलनात्मक दृष्टीने कोणी त्याचा अभ्यास करू लागल्यास केवळ जत्री काय ती खरी ठरेल.

कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासांतील जत्री काय ती सत्यपूर्ण असते. इतर गोष्टी राष्ट्राची आजची परिस्थिति, भविष्यकालीन ध्येय, आणि इतिहास-

लेखकाची मनोरचना याच्यावर अवलंबून असतात. तीस वर्षापूर्वीपर्यंत १८५७ सालच्या धुमश्चक्रीला शिपायाचे बड म्हणत असत, पण श्री० विनायकराव सावरकर याच्या दृष्टीला तीच गोष्ट हिंदुस्थानाचे स्वतंत्र्य संपादनार्थ केलेला पहिला प्रयत्न, या स्वरूपात दिसली. जे शिवाजीमहाराज पूर्वी गोब्राह्मणप्रतिपालक म्हणून प्रसिद्ध असत, तेच आज 'हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक' म्हणून गणले जातात. शिवकालीन जत्री पूर्वीप्रमाणेच आजहि कायम आहे, पण राष्ट्राची आजची परिस्थिति व भविष्यकालीन ध्येय बदलल्यामुळे जत्री कायम राहूनहि पूर्व इतिहास बटळ पाहता आहे.

जुन्या काळचे सर्वच कागदपत्र व पूर्वकालीन ऐतिहासिक पुरुषांचे शपथेवर घेतलेले प्रतिजालेख, मनातील गूढ भावना चित्रित केलेल्या डायऱ्या आणि अतःकरणाचा टावटिकाणा दाखविणारे फोटोग्राफ उपलब्ध असल्या- शिवाय, सापडतील तेवढ्या जुजवी जुन्या कागदपत्रांच्या जोरावर सत्याची टिमक्री वाजवणाऱ्या इतिहासमत्ताना आमचे एवढेच सांगणे आहे की, तुम्ही कितीहि कठशोप केला तरी राष्ट्राचे चरित्र या दृष्टीने लिहिला गेलेला इतिहास, निवळ सत्यावर अधिष्ठित नसतो. इतिहासात जत्री काय ती सत्य असते, आणि प्रत्येक राष्ट्र ती जत्री आधारभूत धरून आपल्या राष्ट्राला मार्गदर्शक असा स्वामिमानपूर्ण इतिहास तयार करते व तो जगभर पसरविते. इंग्लंडने तेंच केले आहे, फ्रान्सने तेंच केलें आहे, आणि हिंदुस्थानालाहि तसेंच वागणे जरूर आहे. तेव्हा इंग्लिश इतिहासकारानी मुद्दाम मथविलेल्या या सत्याच्या नजरबंदीने हिंदी इतिहासकारानी फसून जाऊन राष्ट्राभिमान-भावना खच्ची करण्याचे पातक करूं नये. जत्रीवाहेरील इतिहास, लेखकाची मनोरचना, राष्ट्राची वर्तमान परिस्थिति व भविष्यकालीन ध्येय ह्या तीन गोष्टींवर सर्वस्वी अवलंबून असतो, आणि त्यालाच खरा इतिहास असें नाव देण्यात येते.

मराठी भाषेचें शुद्धीकरण

दक्षिण व उत्तर या हिंदुस्थानातील दोन प्रमुख विभागात आज दक्षिण उत्तर शुद्धीकरणे अंतर दृष्टीस पडते उत्तरेचा रीतिरिवाज दक्षिणेहून अगदीच भिन्न आहे उत्तर हिंदुस्थानात हिंदुमुसलमानात तट्टेभाडणे जोमाने नित्य चालली आहेत मारामाऱ्यावाचून एकहि सण सहसा सुना जात नाही. ह्या हिंदूच्या हिंदुस्थानातील बंगाल व पंजाब या प्रांतात मुसलमानाचे हिंदूपेक्षा सख्याधिक्य आहे, आणि म्हणूनच त्या दोन प्रांतापुरते आपणास लोकसंख्येच्या प्रमाणात कायदेकौन्सिले, स्थानिक स्वराज्यसंस्था, व सरकारी नोकऱ्या, या राज्यकारभाराच्या सर्व बाबतींत रास्त प्रतिनिधीत्व मिळालें पाहिजे असा मुसलमानाचा आज हट्ट आहे. उत्तर हिंदुस्थानात मुसलमानाचे हे सख्याधिक्य कसे झाले ? मुसलमानी राज्य अनेक शतके त्या प्रदेशावर असल्यामुळे साम, दाम, दंड, भेद या चतुर्विध उपायानी मुसलमानानी आपलें सख्याबल तिकडे वाढविले. उत्तर हिंदुस्थानातील मुसलमानात खास काश्मूल-कदाहारकडून विजय संपादन करण्यासाठी आलेल्या विलायती मुसलमानांची संख्या शेकडा दहा-पाचच भरेल. बाकीचे सर्व हिंदुस्थानातील हिंदूतूनच बाटले आहेत. हे सर्वच्या सर्व बळजबरीने तलवारीच्या धारेवर धरून बाटविले गेलेत असे मात्र नाही. आज ख्रिस्ती राज्यकर्त्यांचे या देशावर राज्य असल्यामुळे त्यांच्या धर्माचे व संस्कृतीचे जित लोकावर गोडीगुलाबीने का होईना पण थोडेबहुत दडपण पडतेच. राज्यकर्त्यांच्या जातीचे आपण झालों, म्हणजे आपणाला मोठमोठ्या नोकऱ्या मिळून आपला बडेजाव होईल या मोहाने, मनाने हलके असलेले अनेक लोक आज देखील धर्मांतर करित आहेत. राज्यकर्त्यांचा धर्म स्वीकारला म्हणजे थोड्या विद्येत मोठी नोकरी आणि थोड्या पैशात ऐसपैस जागेचा आगगाडीतील स्पेशल डबा आज देखील मिळतो. मग मुसलमानी अमलात या गळाला अनेक मासे अडकले असले तर त्यात नवल नाही. मोहनसिंगाचा मोहबतखान होऊन सेनापतीची जागा पटकावणारे हरीचे लाल पैगबर हजरतचे बंदे गुलाम त्या काळी झाले.

याशिवाय मुसलमानी सस्कृति चढाईच्या स्वरूपाची असल्यामुळे हिंदूंच्या मुली आपल्या गोटात घेऊन किंवा जिंकलेल्या लोकाना आपल्या धर्माची दीक्षा देऊन व नंतर जीवदान देऊन मुसलमानी प्रजेची उत्तर हिंदुस्थानात झपाट्याने वाढ झाली. अस्सल मुसलमानापेक्षा हा बनावटी माल अधिकच कट्टर असतो. स्वऱ्या सोन्यापेक्षा रोतडगोटडचा सफाई व झिन्ई अधिक उठावदार दिसते, त्याप्रमाणे ह्या बाटग्या लोकांचे प्रेमहि आपल्या नव्या धर्मावर इतके कमालीचे जडते की, जाळी टाकून नवीन सावजे पकडण्यास ते कमालीचा पत्न करतात. स्वतः जगली हत्ती पकडण्यासाठी पाळीव माणमाळलेले हत्ती उपयोगान आणतात, त्यातलाच हा प्रकार समजावयाचा ! त्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानातील मुसलमानांची सख्या गणितश्रेढीने वाढली. मुसलमानांच्या या वाढत्या सख्येला राजसत्तेचे पाठबळ लाभले असल्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानात हिंदु सस्कृति व हिंदी भाषा यांच्यावर मुसलमानी व अफगाणी सस्कृतीचा बोजा वाढू लागला. उत्तर हिंदुस्थानात जे हिंदु उरले त्यांनी आपली धोतरे सोडून मुसलमानी धर्तीचे चोळणे स्वीकारले, आणि हिंदु स्त्रियांच्या साड्याऐवजी मुसलमानी पद्धतीचे लहंगे अतःपुरात वावरू लागले. मुसलमानी बुग्खा हिंदु स्त्रियांच्या मुखावर बसला, आणि त्यांच्यासाठी जनानखान्याचा किल्लेकोट उभारण्यात आला. हिंदु पुरुषांनी सस्कृत व सस्कृतोद्भव हिंदी भाषाना ग्रेवटचा रामराम ठोकून फारशी व आरबी भाषांची आराधना चालविली. याप्रमाणे उत्तर हिंदुस्थानात मुसलमानांचे एकछत्री साम्राज्य सुरू झाले, एवढेच नव्हे, तर मुसलमानी सस्कृतीने हिंदु सस्कृतीवर पूर्णपणे कुरघोडी केली.

या भीषण परिस्थितीमुळे उत्तर हिंदुस्थानातील सस्कृतोद्भव हिंदी भाषांची फारच दुर्दशा झाली. त्याच्यात नवीन व तेजस्वी ग्रंथरचना होईना. कारण उर्दू ही दरबारी भाषा असल्यामुळे उर्दू व तिच्या माता आणि मावशी—फारशी व आरबी यांच्या आराधनेत हिंदु विद्वान् व बुद्धिमान पुरुष आपला अमोलिक वेळ खर्च करू लागले. राज्यकर्त्यांची भाषा शिकणे व्यवहारी दृष्टीने जरूर असतें, आणि तिच्यात प्रावीण्य मिळालेल्या इसमाचा बाजारभाव बरा लागतो हा अनुभव आजहि नवीन नाही. आज हिंदुस्थानात इंग्रजीचें जे माहात्म्य व स्तोम आहे तेंच त्या वेळीं

या मुसलमानी भाषाचें माजले होतें. सस्कृताची सर्वत्र हेळसांड सुरू झाली ! ज्या भाषेत धर्मग्रंथाचा भरणा होता तिची विटबना व हेटाळणी चालू असता देशी भाषावर कसा कठीण प्रसंग ओढवला असेल याची सहज कोणालाहि कल्पना करता येईल. उर्दू भाषेने दरबारातून माजघरात देखील आक्रमण केले. घरी, दारी लोक उर्दू बोलू लागले. खरे पाहिलें तर उर्दू ही भाषा फारशी व हिंदी भाषा याच्या मिश्रणाने बनली होती. परंतु राज्यकर्त्यांना फारशी व आरबी भाषाचा साहायिकच अभिमान वाटत असल्यामुळे उर्दू भाषेतील हिंदी शब्दाची हळूहळू उचलबागडी होऊन त्याची जागा फारशी शब्द भरून काढू लागले. आजकाल बड्या धेड्यांना समाजात वावरताना किंवा कचेरीत किंवा प्रसंगविशेषी घरी देखील मराठी भाषा बोलताना, इंग्रजी शब्द मधून मधून वापरताना आपण पाहतो. असे इंग्रजी शब्द मराठी भाषेत मिसळून, ती खिचडीवजा भाषा बोलणे हे सुधारकीय कुटुंबात शिष्टलक्षण होऊन बसले आहे. तसलाच प्रकार त्या वेळी उर्दू भाषेसबधी रूढ होता. घरच्या हिंदी भाषेतील सस्कृतोद्भव शब्दाची हकालपट्टी होऊन फारशी शब्द त्याची जागा भरून काढू लागले हा प्रकार उत्तर हिंदुस्थानात जवळजवळ पाचशे वर्षे सुरू होता. त्यामुळे हिंदी भाषा फारशी व उर्दूची जणू गुलामच बनून गेल्याप्रमाणे दिसू लागली !

गेल्या पन्नास वर्षांत इंग्रजी शिक्षणाने असो अथवा इंग्रजांच्या ससर्गाने असो, हिंदी राष्ट्राचा स्वाभिमान जागृत झाला. त्या वेळी देशाच्या विपन्नावस्थे-बरोबरच स्वभाषेच्या अनुकंपनीय स्थितीने बऱ्याच देशभक्तांचे चित्त वेधले. उत्तर हिंदुस्थानातील प्रमुख बहुजनसमाजाची सस्कृतोद्भव भाषा हिंदी ही होय. राज, बुंदेली, कनोजी, आवढी, छत्तीसगडी वगैरे प्रातवार पोटभेद या भाषेत स्थल-कालाच्या ओघाबरोबर पडले असले, तरी उत्तर हिंदुस्थानातील सर्व हिंदूना समजावयास व व्यवहाराचे साधन म्हणून ही भाषा अत्यंत सुलभ आहे. तुलसीदास, सूरदास वगैरे नामांकित कवि-संतानी या भाषेत अत्यंत सुंदर ग्रंथसंपत्ति मागील विपत्तीच्या काळात देखील साठवून ठेवली होती. परंतु ही अमोल वंशपरंपरागत ठेव जवळ असताना देखील उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदूत उर्दूचे स्तोम इतके माजलें होतें की, पन्नास वर्षांपूर्वी व्यवहारातील हिंदी भाषा सस्कृतपासून निघाली की फारशीपासून उत्पन्न झाली, याचाच

सदेह वाटूं लागला होता. हिंदु सस्कृतीबरील हे सकट पाहून प्रसिद्ध हिंदी देशभक्तानी मातृभाषेच्या उद्धारार्थ कबर कसली व तिला फारशीच्या गुलाम-गिरींतून मुक्त करण्याचा निश्चय केला. बाबू हरिश्चंद्र, श्री० शामसुंदरदास, श्री० मदनमोहन मालवीय, श्री० महावीरप्रसाद द्विवेदी, यांच्यासारख्या हिंदु सस्कृतीच्या कट्ट्या अभिमान्यांच्या सतत प्रयत्नाने हे कार्य बरेचसे तडीस गेले आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत हिंदी लिखाणातून फारशी शब्दांचे उच्चाटन करून त्याची जागा-तत्सम व तद्भव अशा दोन्ही प्रकारच्या सस्कृत शब्दांनी भरून काढण्याचा नेटाचा प्रयत्न करण्यात आला. वक्ते सभातून फारशी शब्दांना बहिष्कृत मानून सस्कृतप्रचुर हिंदी भाषा बोलू लागले. या सस्कृतप्रचुर भाषेत अनेक हिंदी ग्रंथ निर्माण झाले. सस्कृतच्या पावलावर पाऊल टाकून नवे हिंदी व्याकरण रचण्यात आले, आणि नाना तऱ्हेचे काव्यप्रबंध व कथानके या नव हिंदीतून निर्माण झालीं ! या क्रांतीत काशी येथील नागरी-प्रचारिणी सभेच्या कार्याची जितकी थोरवी गावी तितकी थोडीच होईल.

लोकांत स्वाभिमान व स्वत्व जागृत झाले असल्यामुळे या प्रयत्नाला बरेंच यश आले. पंजाब व दिल्ली कनोज प्रांत सोडला तर लेखी व बोली हिंदी आज पुनः पूर्वीप्रमाणे सस्कृतोद्भव भाषा म्हणून शोभू लागली आहे. ही क्रांति सहजासहजी घडून आली नाही. आपले पाचशे वर्षांचे हिंदु सस्कृति व हिंदी भाषा मारण्याचे श्रम फुकट जातात, हे पाहून मुसलमानानी या चळवळीस बराच विरोध केला. परंतु त्याच्या हार्ती पूर्वीसारखा अधिकार नसल्यामुळे हिंदी लेखक कवींची कुचेष्टा व हेटाळणी करण्यापलीकडे अधिक काही त्यांना करता येणे शक्य नव्हते. स्वराज्याचे हक्क संपादन करण्याच्या चळवळीस, परकीय नोकरशाहीचे त्या चळवळीत हितसंबंध गुंतले असल्यामुळे सडकून विरोध होतो. परंतु या चळवळीकडे दुर्लक्ष करणे सरकारला भागच होते कारण ही स्वसस्कृतीच्या व मायभाषेच्या जोपासनेची चळवळ होती. इंग्रजी राज्यात लाभलेल्या या संधीचा व शाततेचा स्वाभिमाना हिंदी लेखकांनी चांगलाच फायदा घेतला. त्यांनी हिंदी भाषेत स्वतंत्र व प्रतिभासपन्न ग्रंथ तर लिहिलेच, परंतु त्याबरोबर युरोपियन भाषातील, विशेषत इंग्रजीचे बरेचसे ज्ञानभांडार हिंदी भाषेत उतरवले. त्यांनी विज्ञानावर नवेनवे ग्रंथ लिहिले आणि सर्वस्वी शास्त्रीय विषयाला वाहिलेलीं.

मासिके व त्रैमासिकें सुरू करून तीं नेटाने चालविलीं. सस्कृतमधील जुनें रत्नभांडार हिंदी वाचकाना खुले करून आपले सस्कृतशी नाते पुनः एकदा या नव्या स्नेहसंबंधाने दृढ केले. इतकेच नव्हे तर सस्कृतवरच बहुरी पुष्ट झालेल्या बगभाषेच्या वाटण्याला आणि थोड्याबहुत प्रमाणात जुन्या प्रासादिक मराठी वाटण्याला हिंदीच्या आगणात क्रीडावयास लावले. उत्तर हिंदुस्थानातील मुसलमानानी पाचशे वर्षे घातलेला हैदोसदुळा व चढाईचा हट्ट लक्षात घेता या चळवळीच्या यशाचे माप हिंदी लेखक-कवींच्या पदरात भरपूर टाकणें भाग आहे. महाराष्ट्राच्या दृष्टीने यातील अभिमानाची विशेष गोष्ट म्हणजे, मूळ महाराष्ट्रीय असलेले श्री० माधवरावजी सप्रेप्रभृती मडळी या यशाचे वाटेकरी आहेत, ही होय !

हिंदी लोकांची चळवळ यशस्वी झाली, याचा अर्थ हिंदी भाषेतून फारशी शब्दांची संपूर्ण उचलबागडी झाली असा मात्र नव्हे. आजच्या हिंदी भाषेत अनेक फारशी शब्द प्रचलित आहेत कोणत्याहि एका भाषेचा इतर नव्या भाषांशी संबंध आला, म्हणजे निरनिराळ्या कल्पना व्यक्त करण्याकरिता किंवा एकाच कल्पनेचे तरतमभाव स्पष्ट करून दाखविण्याकरिता परक्या नवीन भाषांतील शब्द जुन्या भाषेत प्रचारात येणे अपरिहार्य आहे. हिंदी भाषेत पूर्वी फारशी शब्दांनी प्रवेश केला, तसा गेल्या दीडशे वर्षांत इंग्रजी शब्दांनीहि आपला पाय त्या भाषेत दिला आहे. आणि ह्या शब्दांची आज भाषेतून उचलबागडी होणे अशक्य आहे. कारण ते प्रत्येकाच्या अतिशय अगवळणी पडले आहेत. फक्त जेव्हाच्या भाषेतील शब्दच जित लोकांच्या मापात आक्रमण करतात असे नाही. ही देवाण धेवाण परस्पर चालू असते. आजच्या इंग्रजी भाषेतहि 'धी, रयत, किरसाण, सती वगैरे अनेक हिंदी शब्द रूढ झालेले आहेत, व इंग्रजी ग्रंथकार त्याचा चापून उपयोग करतात शब्दाच्या अशा भरण्यामुळे भाषेला कमीपणा येतो ही कल्पनाच मुळी चुकीची आहे. कोणत्याहि भाषेतील शब्दसंपत्ति विपुल असली, तरच तिचा मोठेपणा प्रस्थापित होतो. अपुऱ्या शब्दसंपत्तीच्या बळावर कोणत्याहि भाषा वाढत्या विचारांचे वाहन होऊ शकत नाहीत. फारशी व इंग्रजी शब्दाना स्वभाषेतून आज हाकून देऊं म्हटलें तरी ते जाणार नाहीत, आणि ते जर गेले तर भाषेचे दुदैव ओढवले असे म्हटलें पाहिजे. परक्या

भाषेतील शब्द स्वभाषेत घेतल्याने भाषेला कमीपणा न येता प्रौढता मात्र येते. एक मात्र खबरदारी घेणे जरूर आहे. ती ही की, या नव्या शब्दांना हिन्दु करून घेऊनच त्याचा स्वभाषेत समावेश करून घेतला पाहिजे नवीन शब्द फारशी असो, आरबी असो, वा इंग्रजी असो, तो हिन्दी सस्कृतोद्भव भाषात आला, म्हणजे तो शुद्धीकरणाने हिन्दु झाला असेंच लेखले पाहिजे. भाषेला जो कमीपणा येतो तो नव्या शब्दांनी न येता, नवीन चालीरीति, नवे पोषाग्व व नवे संस्कार स्वीकारल्याने येतो. म्हणजे भाषेची घटना व रचना पूर्णपणे सस्कृतोद्भव पद्धतीची ठेवून नव्या शब्दाचा उपयोग केल्यास भाषा भ्रष्ट होत नाही हिन्दी लेखकानी हेच ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून भाषेचे शुद्धीकरण केले आहे उर्दू व फारशी भाषांच्या अनिष्ट अनुकरणाने हिन्दी भाषेला जो मुसलमानी पेहराव चढला होता, तो त्यानी काढून फेकून दिला, मुसलमानी फॅशन म्हणून जे शब्द घगत शिरले होते त्यांना हद्दपार केले परंतु जे शुद्धीकरणसंस्काराला कबूल होऊन हिंदू झाले, त्यांना आपल्या घरात खुशाल बरोबरीच्या नात्याने वावरू दिले

उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदू उर्दू लिपीचे पन्नास वर्षांपूर्वी अत्यंत प्राबल्य होते. अर्जांची भाषा हिन्दी असली तरी तो अर्ज उर्दू लिपीत लिहिला जाई. उत्तर हिंदुस्थानातील सरकारी दस्ताराची लिपी इंग्रजी उर्दू ठरविली होती. जणू काय मुसलमानांना धर्मानेच सर्व उत्तर हिंदुस्थान व्यापले होते. परंतु ह्या गोष्टीचा विधिनिषेध मात्र कोणाला वाटत नसे. उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदू कारकून व इतर सुशिक्षित कायस्थ उर्दू लिपी लिहिण्यात फडे असत. देवनागरी लिपीची आळख त्यांना अगदीच तात्पुरती असे, व कित्येक हिंदूंना तर देवनागरी लिपी मुळी वाचताच येत नसे. गेल्या पन्नास वर्षांत मात्र उत्तर हिंदुस्थानात विलक्षण क्रांति घडून आली हिंदी भाषेने व हिंदू लोकानी उर्दूचा त्याग करून देवनागरी लिपीचे पाणीग्रहण केले. त्यामुळे सरकारदरबारात उर्दूबरोबरच देवनागरीलाहि बसावयास स्थान मिळाले. उत्तर हिंदुस्थानातील मुसलमानांना या गोष्टीचा विषाद वाटणे साहजिक आहे. अजून देखील प्रयाग-काशीची ही नवी लाट दिल्ली-लाहोर-पर्यंत पोहोचली नाही, परंतु पाचपचवीस वर्षांत तिकडेहि हे इष्ट स्थित्यंतर झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशी चिन्हे आज दिसू लागली आहेत.

पंजाबातील हिंदू आज देखील उर्दू भाषा बोलतात. त्यांच्या मातृभाषेला ते केवळ हिंदू म्हणूनच सौजन्याने हिंदी म्हणता येईल, इतकी सस्कृतोद्भव शब्दांची विरलता त्यांच्या भाषणात सापडते. फारशी शब्दभांडाराचें मात्र त्यांना भरपूर ज्ञान असते. अपवाद म्हणूनच एखादा सस्कृतोद्भव शब्द ते कधी काळी वापरतात त्यांचीं मुले प्राथमिक शाळातून उर्दू लिपी लिहावयास व वाचावयास शिकतात, आणि पंजाबातील बहुतांश हिंदूंची देवनागरी लिपीशी तोडओळख देखील नसते.

उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थान ह्यात जमीन-अस्मानाचे अंतर आहे. मुसलमानी अमलाखाली देखील दक्षिणेत उर्दूचे प्राबल्य वाढले नाही. आदिल-शाही व निजामशाही राज्यात देखील सरकारी दप्तर मराठी भाषेत व लिपीत ठेवले जात असे. दक्षिणेत मुसलमान राज्यकर्ते आले ते केवळ उपन्या-प्रमाणे आले, आणि त्यांना तेथे हिंदूप्रमाणेच राहावे लागले. देवगिरीच्या यादवांचे राज्य नष्ट झाल्यावर मुसलमानी साम्राज्य दक्षिणेत स्थापन झाले, परंतु ते फार दिवस टिकले नाही. विजयानगरच्या हिंदु राज्याचा उदय लवकरच झाला आणि विजयानगराला ग्रहण लागल्यानंतर उदयास आलेली मुसलमानी राज्ये हीं ब्राह्मणी राज्यांची वाटणी होऊन उत्पन्न झाली होती. खुद्द बहामनी राज्य किती ब्राह्मणी स्वरूपाचें होते, हे सस्थापक हुसेन गंगोबद्दल प्रचलित असलेल्या ऐतिहासिक दत्तकथावरून कळून येते. दक्षिणेतील मुसलमान राजवटीत भाषा मराठ्यांची, सरदारी मराठ्यांची व मुत्सद्देगिरीहि मराठ्यांचीच होती. मुरार जगदेव, जाधव, निंबाळकर, मोरे वगैरे अस्सल मराठे सरदारच या मुसलमानी राज्याचे आधारस्तंभ होते. उत्तर हिंदुस्थानातील हिंदूंचे परसातल्या काबूल-कदाहारची कडवी तरवार सारखी उगारलेली असल्यामुळे, मुसलमानी राज्याबरोबर मुसलमानी सस्कृतीने त्यांच्यावर चढाई केली असल्यास नवल नाही. परंतु दक्षिणेहून दिल्लीच फार दूर होती, तर मग काबूल-कदाहारची गोष्टच कशाला ? शिवाय विंध्याद्रीची भित, नर्मदा-तापी या नद्यांचे खदक, आणि गोड-भिह्लाचा घोर अरण्यमय गोंडवन प्रांत दक्षिणेचे रक्षण करण्यास समर्थ होता. यामुळे देवगिरी, विजयानगर, रायगड व पुणे ही हिंदु राज्ये दक्षिणेत एकामागून एक उदयास आली व मुसलमानांची पाळेमुळे दक्षिणेत कधीच

खोल रुजूं शकलीं नाहीत. आदिलशाही-निजामशाहीनी जरा मगूरी करताच शिवाजीमहाराज भोसल्यानी त्याची मस्ती जिरवून हिंदु राज्याची स्थापना केली, आणि भोसल्याच्या घराण्यातील हा पुरुष इतका थोर राजकारणी व दूरदर्शी होता की, स्वराज्याबरोबरच स्वधर्म व स्वभाषा यांच्या उद्धारा-कडेहि त्याने लक्ष दिले. लोक त्याला प्रत्यक्ष परमेश्वराचा अवतार समजून अजूनहि आळवितात, तें उगीच नाही श्रीशिवछत्रपतींच्या पुण्याईने शुद्धी-करणाच्या चळवळीची इतकी तीव्र जाणीव दक्षिणेत होत नाही उत्तर हिंदु-स्थानात दुर्देवाने कोणी शिवाजी झाला नाही त्यामुळे स्वाभिमान जागृत झालेल्या हिंदूना यापुढे जगात मानाने जगावयाचे व नादावयाचे असले, तर शुद्धीकरणाची कास धरल्याशिवाय अन्य मार्ग दिसत नाही. बंगाल व पंजाब प्रांतात तर आज मुसलमान बहुसंख्याक आहेत, आणि उत्तर हिंदुस्थाना-तील इतर प्रांतात देखील ते अल्पसंख्याक असले तरी दुर्लक्ष करण्याइतके थोडे नाहीत. आम्ही अल्पसंख्याक असलो तरी ऐतिहासिक महत्त्वाच्या दृष्टीने आमचे घोडे हिंदूंच्या पुढे प्रत्येक बाबतींत दामटले जावे असा त्याचा आग्रह आहे. राजकारण, धर्म, संस्कृति व भाषा या चारी बाबतींत त्याचे चढाईचे धोरण सररास चालू आहे, आणि जणू काही दिल्लीत ऐतिहासिक मोगल बादशाहीचे छत्र आजहि धरले जात आहे, अशा आढ्यतेखोर भावनेने त्याची कामगिरी निर्वोक्त चालू आहे. न्यामुळे केवळ जगावयाचें झालें तरी शुद्धीकरणाची कास धरल्याशिवाय हिंदूना गत्यंतर उरलें नाही.

परंतु श्रीशिवछत्रपतींच्या कृपेने दक्षिणेत तसा प्रसंग ओढवला नाही, व स्वत्वाच्या जाणिवेनतर आता यापुढे तो ओढवणे शक्य नाही कारण, हल्ली सर्वत्र आपलेपणाची जाणीव झाली आहे. दक्षिणेत मुसलमान अगदीच अल्पसंख्याक आहेत, आणि या हल्लीच्या शुद्धीकरणाच्या स्वाभिमाना व स्वधर्माभिमाना प्रबल लाटाना तुडवून त्याची संख्या यापुढे वाढणें शक्य नाही. आजचे शाहणे झालेले हिंदू संख्येच्या अल्पत्वामुळे राजकारणात देखील त्याचे प्रस्थ वाजवीपेक्षा फाजील वाढू देणार नाहीत. कारण स्वार्थत्याग हा दुहेरी असतो. 'माझे ते माझें व तुझें ते माझ्या बापाचें', हा अन्याय कोणत्याहि समाजाला फार दिवस खपणें शक्य नाही. ज्या प्रांतात आम्ही बहुसंख्याक आहोत तेथे आमचे राजकीय वर्चस्व राहिलेंच पाहिजे, परंतु जेथे

आम्ही अल्पसंख्याक आहोत तेथे देखील आमचा फाजील बडेजाव चालला पाहिजे, हा मुसलमानी न्याय हिंदूंना आता पटणे शक्य नाही. 'आम्ही आमच्या उन्नतीकरता सघटण करतो, तिकडे तुम्ही लक्ष देऊ नका, परंतु तुम्ही मात्र सघटण करू नका, कारण त्यामुळे आम्हाला सात्त्विक सताप येतो. धर्मप्रसाराची आम्हाला पैगंबराची व कुराणाची आज्ञा आहे. सर्वत्र आम्ही बऱ्यावाईट मार्गांनी हिंदु लोक बाटविणार, परंतु तुम्ही धर्मभ्रष्टांना देखील शुद्ध करून घेऊ नका, कारण ते मुसलमानी धर्मतत्त्वाविरुद्ध आहे. तुमचा आमचा सलोखा कायम टिकावयाचा असेल, तर हिंदूंच्या बायका मुसलमानानी एकदा पळवून बाटवल्या तरी त्या परत मागू नका. कारण मुसलमानी धर्माविरुद्ध तो गुन्हा आहे-' या नमुन्याच्या मुसलमानी तर्कगोष्टीस आता कोणीहि कवडीची किंमत देणार नाही.

भाषा व संस्कृति या बाबतीत देखील लघुपक्षाच्या कृपेने दक्षिणेत हिंदूंचाच वर्चस्व आहे दक्षिणेतील मुसलमानांची राहणी इतकी हिंदू पद्धतीची असते की, बाह्य वेष्टावरून अमका मुसलमान म्हणून कोणी सहज ओळखू शकणार नाही. मुसलमानी राज्य असतानाहि दक्षिणेत हिंदू संस्कृतिच राज्य करीत होती. रोमन लोकांनी जेव्हा ग्रीस देश जिंकला, तेव्हा ग्रीक संस्कृति उलट रोमन लोकांच्या डोक्यावर चढली. त्याचप्रमाणे मुसलमानानी दक्षिण जिंकली, तरी हिंदू संस्कृति त्यांच्या शिरावर चढून बसली. दक्षिणेतील अनेक मुसलमानांना उर्दू भाषा लिहिता वाचता येत नाही, तेव्हा हिंदूंची गोष्ट दूरच राहिली. दक्षिणेतील बरेच मुसलमान उर्दू लिपीच्याऐवजी देवनागरीतून व प्रसंगविशेषी मोडीतून देवांल पत्रव्यवहार करतात. त्यामुळे दक्षिणेत शुद्धीकरणाची फारशी जरूरी नाही. परंतु खिलाफतीच्या चळवळीपासून सवे हिंदुस्थानभर मुसलमानांचे विलक्षण सघटन झाले आहे, आणि हिंदूंचा चढाई करण्याचे त्यांचे व्यवस्थित प्रयत्न चालू आहेत. तेव्हा उत्तर हिंदुस्थानासारखा अनवस्था प्रसंग दक्षिणेत ओढवण्यापूर्वीच, बॅरिस्टर सावरकरानी धोक्याची सूचना देण्यापुरते रणशिंग फुकले, ते ठोकच झाले. कारण आपण प्रथमच साधव राहून बचावाचे धोरण स्वीकारले तर त्यात कोणतेच नुकसान नसते. फार तर लोक आपल्याला भारी शकेखोर म्हणतील, परंतु पुढे येणारी किंवा निदान संभवनीय असलेली भावी आपत्ति तरी

त्यामुळे खास टलेल. धर्माच्या दृष्टीने शुद्धीकरणाच्या चळवळीची दक्षिणेत फार जरूरी आहे. कारण हिंदु धर्माचे शुद्ध व कणखर स्वरूप दक्षिणेतच दृष्टीस पडते. उत्तरेस मुसलमानी ससर्गाने ओवळा झालेला बाटगा हिंदुधर्म दक्षिणेत एखाद्या म्हाताऱ्या आजीबाईप्रमाणे कडकडीत सोवळा आहे. त्यामुळे अस्पृश्यत्वासारखी अन्यायी सामाजिक विषमता येथे कडक रीतीने दृष्टोत्पत्तीस येते. या सामाजिक जाचाने गाजलेल्या अस्पृश्यांमध्ये मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याची महत्त्वाकांक्षा मुसलमानी पुढाऱ्यांनी धरली आहे, आणि त्यांनी त्या दिशेने नेटाने चळवळ चालविली आहे. तेव्हा शुद्धीकरणाचा काटशह हिंदूंनी त्या चळवळीस देणे जरूर आहे. कारण हिंदु धर्म बळावला तरच हिंदु संस्कृति बळावेल

परंतु भाषेची गोष्ट फार निराळी आहे. मराठी भाषा आज उर्दू किंवा फारशी भाषांच्या आहारी गेली नाही. महाराष्ट्रातील मुसलमानांनाच उर्दू भाषा व उर्दू लिपी फारशी येत नाही. तर मग हिंदूंचे नावच त्या बाबतीत घ्यावयास नको मराठी भाषेचे वळण संस्कृतच्या पावलावर पावले टाकूनच बनले आहे. संस्कृतमधील तद्भव व तत्सम शब्दांचा मराठीत भरपूर भरणा आहे व प्रत्यही नवीन भर त्यात पडत आहे. मग सावरकरांच्या तक्रारीस जागा कुठे आहे ? हजार वर्षांच्या मुसलमानी साहचर्यामुळे काही फार्शी व आरबी व थोडसे तुर्की शब्द मराठी भाषेत घुसले आहेत ही गोष्ट खरी. श्री० सावरकर व त्याच्यानंतर इतरांनीहि मराठी भाषेतील वीसपचवीस मुसलमानी शब्दांची प्रत्येकी उदाहरणे दिली होती. परंतु या मुसलमानी भाषातून मराठी भाषेत किती शब्द आले आहेत या गोष्टीची कल्पना येण्यास प्रो० पटवर्धन यांनी प्रसिद्ध केलेला फारशी-मराठी कोश चाळला पाहिजे. श्री० वा. गो. आपटे यांच्या मताने जवळ जवळ शेकडा सतरा टक्के शब्द मुसलमानी भाषातून मराठीत आले आहेत हिंदुस्थानात मुसलमानांचे ८०० वर्षे राज्य होतें, व आजहि व्यवहारात हिंदुमुसलमानांचा नित्य निकट संबंध येत आहे. अशी वस्तुस्थिति असताना मुसलमानी शब्द मराठी भाषेत न येण हीच नवलाची गोष्ट झाली असती. याशिवाय मराठी भाषेत बऱ्हाणपूर-ससर या मार्गाने हिंदी, सुरत-भडोच या मार्गाने गुजराथी, या संस्कृतोद्भव भाषांचे शब्द आले इतकेच नव्हे, तर विजापूर-बेळगाव मार्गे कानडी व चादा एदला-

बाद मार्गे तेलगू, या अनार्य परतु हिंदु भाषातील शब्दाचाहि भरणा झाला आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्या प्राताच्या चतुःसीमेवर अन्य भाषा बोलणारे जे प्रात आहेत, त्याचा परिणाम मराठी भाषेवर आल्याशिवाय कसा राहील ? महाराष्ट्र हा काही पेटित बंद केलेला एक निर्जीव देश नाही तेव्हा महाराष्ट्रातील भाषा एखाद्या अस्पृश्याप्रमाणे किंवा विटाळशा स्त्रीप्रमाणे एका कोपऱ्यात तांब्या पालया घातून अन्य भाषांचा विटाळ होऊ न देता राहील, अशातला भाग नाही. जी भाषा इतकी सोवळी राहील, ती नष्ट होण्याच्या पथास लागली असे खुशाल समजावे या हिंदी भाषाशिवाय (मुसलमानी भाषांना हिंदु नाही तरी हिंदी म्हणणे भाग आहे) गोव्याच्या मार्गाने पोर्तुगीज, व इंग्रजी राजवटीत इंग्रजी, फ्रेंच भाषेतून देग्वील काही शब्द मराठीत घुसले आहेत. या दोन युरोपियन भाषातील शब्दाचाहि भरणा मराठीत झाला आहे.

मराठी भाषेतील शब्दाची खानेसुमारी करून त्याचे वर्गीकरण केलें तर खालील जातिभेद त्या शब्दात दृष्टीस पडतील:—

शुद्ध संस्कृत	१४	टक्के
विकृत संस्कृत	१८	”
प्राकृत-द्वारा	३०	”
कानडी	३	”
गुजराथी	१	”
तामील व तेलगू	१	”
हिंदी	२	”
उर्दू, फारशी, आरबी, तुर्की	२०	”
युरोपियन	५	”
अशोधित	६	”

मराठी भाषेतील जाती व पोटजाती वरप्रमाणे सरासरी पडतील. मराठी भाषेतील एकदर शब्दसंपत्ति सढळ हाताने व स्वाभिमान दृष्टीने मोजली तरी एक लक्षाच्या वर ती जाऊ शकत नाही उलट इंग्रजी भाषेची शब्दसंपत्ति ५ ते ६ लक्ष आहे. भाषेचे सामर्थ्य तिच्या शब्दसंपत्तीवर सर्वांशी अवलंबून आहे. कारण अत्युत्तम व अभिजात ग्रंथकाराच्या ग्रंथानी भाषेला महत्त्व येत असले, तरी भाषेची शब्दसंपत्ति भिकार असताना उत्तम ग्रंथ निर्माण होणें दुरापास्त आहे. पाचसहा हजार रुपयात ताजमहाल बांधू म्हटला तरी तो उमद्या कारागिराला देखील बाधना येणार नाही. इच्छा, बुद्धि व कर्तृत्व एकत्र झालीं तरी त्यांना संपत्तीची मदत घ्यावी लागतेच. इंग्रजी भाषेसारख्या संपन्न भाषेला देखील परभाषातील—बरोबरीच्या युरोपियन राष्ट्रांच्याच नव्हे तर जित राष्ट्रांच्या देखील—शब्द आपल्या भाषेत सामावून घेताना कमीपणा वाटत नाही. मग मराठीने मुसलमानी शब्दावर बहिष्कार पुकारणे कितपत व्यवहार्य व इष्ट आहे? खुद्द श्री० सावरकर यांच्या लिखाणातच कित्येक मुसलमानी शब्द त्यांना न कळत घुसल्याचे त्यांच्या टीकाकारांनी अनेक ठिकाणी दाखवून दिले आहे. हा बहिष्कार व हे भाषेचें शुद्धीकरण शक्य नाही व इष्टहि नाही. मात्र नमस्काराऐवजी 'आलेकम सलाम' किंवा 'गुड मॉर्निंग' म्हणणाऱ्या, मनाने वाटलेल्या व स्वसंस्कृतीपासून च्युत झालेल्या, आणि विलायती पोषाखाने नटलेल्या तरुणाना त्याचे लेख धोक्याची सूचना म्हणून उपयोगी पडणारे आहेत.

मराठी साहित्य-विचार

महाराष्ट्र साहित्य-सभेलाचा मुख्य हेतु म्हणजे तर तो आपल्या मराठी भाषेची अभिवृद्धि करणे हाच होय, हे उघड आहे. आपल्या भाषाभिवृद्धीचे निरनिराळ्या लोकाकडून वैयक्तिक प्रयत्न चाललेलेच असतात. परंतु त्या भिन्नभिन्न प्रयत्नांचे एकीकरण व्हावे, त्याच्यात एकसूत्रीपणा उत्पन्न व्हावा आणि त्यांना हल्लीच्या आपल्या राष्ट्रीय आकाशाच्या दृष्टीने सुसघटित स्वरूप यावे, हाच मुख्यत्वेकरून असली सामुदायिक सभेला भराविण्यातील हेतु असतो. भाषाभिवृद्धि हाच जर हेतु असेल, तर ती भाषेची अभिवृद्धि दोन प्रकारानी होत असते, हे उघड आहे. ते दोन प्रकार म्हणजे एक नैसर्गिक व दुसरा कृत्रिम यात नैसर्गिक प्रकार हाच खरा महत्त्वाचा होय, आणि कृत्रिम प्रकार हे फक्त त्या निसर्गाला केवळ मदत करण्याकरिता म्हणूनच उपयोजावयाचे असतात. मेघोदरातून पाऊसच पडला नाही, तर त्या पावसाचे पाणी साचवावयाचे कोठले आणि त्याचे कालवे बांधून त्याच्या योगाने शेते सुपीक करावयाची कशी? सारांश, निसर्गाच्या अनुकूलतेवरच मानवी प्राण्याच्या कृत्रिम उपायाची सगळी धडपड चाललेली असते. भाषेची वाढ ती निसर्गाच्या नियमाप्रमाणे आपोआपच होत असते 'देवी वाचमजयन्त देवा.' या मन्त्रात म्हणजे त्याप्रमाणे परमेश्वराने वाचाशक्ति निर्माण करून दिल्यापासून स्थलकालादिकांच्या भेदानुसार निरनिराळे लोक आपापल्या निरनिराळ्या भाषा बोलू लागलेले आहेत, आणि त्या भाषांच्या द्वाराने सर्व लोक आपापले नित्याचे लौकिक व्यवहार साध्य करून घेत आलेले आहेत. पण आहारनिद्रादिक क्षुद्र लौकिक व्यवहार साध्य करून घेणे, एवढ्यानेच काही वाग्देवतेच्या निर्मितीची इतिकर्तव्यता संपते, असे कोणीहि समजत नसून समजणार नाही. वाग्देवतेच्या प्रसादाने निर्माण होणाऱ्या वाङ्मयाचे कर्तव्यक्षेत्र याच्यापेक्षा किती तरी विस्तृत, विशुद्ध आणि वैदग्ध्ययुक्त असे आहे. आणि येथेच मनुष्याच्या कृत्रिम उपायाच्या योजनेला या विषयामधे प्रवेश पावण्याला अवकाश सापडतो.

भाषाभिवृद्धीचें एक साधन—वाढती लोकसंख्या

व्यवहार आणि विचारविनिमय हे हेतू सिद्धीस नेण्याकरिता पृथ्वीच्या पाठीवर आतापर्यंत किती भाषा निर्माण झाल्या असतील आणि किती लयाला गेल्या असतील, याचा कोणत्याहि इतिहासाला आणि कोणत्याहि प्राचीन आकडेशास्त्राला अद्यापि पत्ता लागलेला नाही. फार काय पण हल्ली पृथ्वीच्या पाठीवर ज्या अनेक भाषा बोलल्या जात आहेत, त्यांचेहि परि-सख्यान करणे अशक्य आहे. मग त्या भाषा रानटी लोकांच्या असोत किंवा सुधारलेल्या लोकांच्या असोत, त्या भाषा बोलणारांपैकी प्रत्येकाला त्या आपापल्या भाषेचा मोठा अभिमान वाटत असतो. सर्वच भाषा देवाने दिलेल्या कठातून निघून देवाने दिलेल्या जिऱ्हेच्या द्वाराने अभिव्यक्त होत असतात, अशी जरी वास्तविक स्थिति आहे, तरी माझी भाषा तेवढी देवभाषा आहे, देव माझ्याच भाषेत बोलत असतात आणि नदनवनातील देवागना माझ्या भाषेतच आपली गाणी गात असतात, अशी लोक आपल्या भाषेबद्दल प्रौढि मिरवू लागतात. ते आपल्या भाषेला मातृभाषा असें नाव देऊन तिला मातृवत् पूज्य मानू लागतात, आणि जगाच्या प्रारंभापासून आपले पूर्वज या भाषेन बोलत आले आणि जगाच्या अतापर्यंत आपले वंशज याच भाषेत बोलत राहणार, अशा स्वतःच्या भाषेबद्दल स्वाभिमानमूलक कल्पना त्यांच्या डोक्यात प्रसव पावू लागतात अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या कल्पनांनी आणि कारणानी मनुष्याच्या मनात आपल्या भाषेच्याबद्दल अभिमान उत्पन्न झाला, म्हणजे मग त्या भाषेची अभिवृद्धि कशी होईल, याच्याबद्दल त्याच्या मनात सहजच पुढे विचार उत्पन्न होऊ लागतात पण कोणत्याहि भाषेची अभिवृद्धि कशी होईल, या प्रश्नाबद्दलचे अगदी पहिले आणि अगदी साधे उत्तर असे आहे की, जितके त्या भाषेचे बोलणारे जास्त, तितकी त्या भाषेची अभिवृद्धि जास्त म्हणजे थोडक्यात सांगावयाचें झाले, तर भाषेची अभिवृद्धि ही त्या भाषेतील लोकसंख्येवरून अजमावली जाते. पण अशा लोकांची संख्या वाढणें हे देखील फिरून थोड्याबहुत अशाने निसर्गावरच अवलंबून राहते. अशा स्थितीमधे एखादी विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या

लोकांची सख्या वाढविण्याला नैसर्गिक मार्गांशिवाय काही कृत्रिम साधने उपयोगात आणता येतात किंवा नाही असा प्रश्न आपल्यापुढे विचारा-
कारिता उपस्थित होतो.

इतर साधने—राज्याभिवृद्धीने भाषावृद्धि

या प्रश्नाच्या समाधानाकरिता आपण जगाच्या इतिहासाची पाने चाळू लागलो, तर त्यात आपल्याला असे आढळून येते की, राज्याभिवृद्धीने पुष्कळ वेळा भाषाभिवृद्धि होत असते. रोमन लोकांच्या प्रजासत्तात्मक राज्यातील आणि साम्राज्यातील योद्धे जिकडे जिकडे प्रात काबीज करीत गेले, तिकडे तिकडे त्यांची लॅटिन भाषा त्यांच्या पाठीमागून गेली. आणि युरोपखंडातील बहुतेक देगातील सुप्रबुद्ध लोकामध्ये थोड्या शतकापूर्वी त्याच लॅटिन भाषेचा जिकडे तिकडे अत्यंत प्रसार झालेला होता. इंग्लीच्या इंग्लिश भाषेचीहि तशीच गोष्ट झालेली आहे. इंग्लिशानी जे जे मुख्य, आपल्या तागडीच्या किंवा तरवारीच्या जोरावर काबीज केले आणि जे जे त्यांनी आपल्या वसाहतींनी वसविले आणि व्यापारांनी वाढविले, तेथे तेथे इंग्लिश बोलणाऱ्या लोकांची सख्या आज जर पुष्कळ वाढली असली, तर त्याची राज्याभिवृद्धि हेच त्यांच्या भाषाभिवृद्धीचे एक प्रमुख आणि प्रबळ कारण आहे, असे म्हणण्यास काही प्रत्यवाय दिसत नाही. इंग्ली सगळ्या जगातील इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या अकरा आणि बारा कोटी याच्या दरम्यान आहे व इतकी मोठी सख्या दुसरी कोणतीहि भाषा बोलणाऱ्या लोकांची नाही. अथवा इतरांची उदाहरणे कशाला पाहिजेत ? आपल्या मराठी भाषेचीच गोष्ट आपण घेतली, तर तेथेहि आपल्याला वरील सिद्धान्ताचे प्रत्यंतर दृष्टोत्पत्तीस येते. मराठी भाषा ही वास्तविक पाहिले असता मूळची फक्त महाराष्ट्राची भाषा. पण ती आज मद्रासेतील तजावरात, गुजराथेतील बडोद्यात, गोंडवनातील नागपुरात आणि उत्तर हिंदुस्थानातील धार, देवास, इंदूर, ग्वाल्हेर, सागर, झाशी, इत्यादि ठिकाणी जी बोलली जात आहे, त्याचे कारण काय ? मद्रास इलाख्यातील मराठीचा प्रसार अलीकडे जरी कमी झाला असला तरी एकदा अशी एक वेळ होती की, ज्या वेळी खुद्द मद्रास सरकारचे आणि दक्षिण हिंदुस्थानातील इतरहि कित्येक संस्थानाचे जमाखर्ची

हिशेब मराठीमध्ये ठेवले जात असत. या सर्व ठिकाणी पूर्वीच्या शूर मराठे शिपायानी आणि सरदारानी आपली मराठी राज्ये स्थापन केली, म्हणूनच तेथे मराठी भाषा बोलली जात आहे, असे नव्हे काय ? घनाजी जाधव आणि सताजी घोरपडे हे आपले मराठ्यांचे लष्कर आपल्याबरोबर घेऊन चंदीचदावरकडे मुख्यगिरी करीत चालले होते, त्या वेळेला ते आपल्या स्वराज्याबरोबर न कळत आपल्या स्वभाषेचाहि मद्रास इलाख्यात सोंडूर, गुत्ती, तजावर, वगैरे अनेक ठिकाणी प्रसार करीत चालले होते, हे भाषाभ्यासी लोकानी विसरता कामा नये. पुस्तके लिहून भाषेचा प्रसार केला जातो, अशी अलीकडच्या इंग्रजीशाहीमध्ये एक कल्पना रुढ झालेली आहे पण ती अगदी बरोबरच आहे, असे नाही. अथवा एका निराळ्या दृष्टीने बालावयाचे झाल्यास ती थोडोशी खरीहि आहे ! कारण, दक्षिणेतून निघून हिंदुस्थानच्या उत्तरेच्या टोकापर्यंत जाणारे बाजीराव बळाळ, राघोबा-दादा, भाऊसाहेब पेशवे, रघोजीराव भोसले, मल्हारराव होळकर, महादजी शिंदे, वगैरे लोक हेहि एका दृष्टीने एक प्रकारचे ग्रंथकारच होते ! मात्र त्यांची ग्रंथ लिहिण्याची तऱ्हा थोडी वेगळी होती ! ते घोड्यावर बसून आपले घोडे भरधाव फेकीत असता असता एकाकडे ते आपले ग्रंथ लिहीत असत ! शत्रूच्या अगातील रक्त ही त्यांची शाई ! त्याच्या तरवारी या त्याच्या लेखण्या ! आणि उत्तरेकडील रणक्षेत्रे हे त्याचे ग्रंथ लिहिण्याचे कागद ! अशा सामग्रीने त्यांनी आपले मराठी भाषेतील विजयग्रंथ लिहून ठेविलेले आहेत ! आणि त्या ग्रंथाच्या योगाने उत्तर हिंदुस्थानात त्यांनी आपल्या मराठी भाषेची कायमची प्रस्थापना करून ठेविली आहे !

आपल्या मराठी भाषेने वर सांगितल्याप्रमाणे जसे काही नवीन प्रात काबीज केले आहेत, त्याचप्रमाणे तिने आपल्या ताब्यातील काही जुने प्रात आपल्या हातून घालविल्याचीहि काही उदाहरणे आपल्या या दुर्दैवी देशाच्या इतिहासामध्ये आजमितीला उपलब्ध होत आहेत इंग्रजी भाषेने आपल्या मराठी भाषेच्या हद्दीमध्ये केलेले अतिक्रमण तर महशूरच आहे. पण त्याशिवाय हल्ली दक्षिण हैदराबाद या नावाने जो प्रात ओळखिला जात आहे, व हल्ली जेथे मुसलमानी अमदानी चालू आहे, तो मूळचा बहुतेक प्रात आपल्या मराठी भाषेच्या अमलाखालील होय. वेरुळचीं लेणीं,

दौलताबादचा किल्ला, देवगिरीच्या राजाचे राज्य, प्रतिष्ठान शहर आणि त्या बाजूचा गोदावरी नदीच्या किनाऱ्यावरील बराच मोठा भाग, या सर्व प्रदेशातून पूर्वी एकदा आपली मराठी भाषाच बोलली जात होती. महानुभाव पथाचें पूर्वीचें वाङ्मय, ज्ञानेश्वर महाराजाची ज्ञानेश्वरी, श्रीएकनाथ महाराजाचे एकनाथी भागवत व इतर अनेक ग्रंथ या गोष्टींची खूण म्हणून अद्यापिहि तेथील अवशेष कायम आहेत. तसेच पश्चिम किनाऱ्यावरील रत्नागिरी आणि कारवार या दोन जिल्ह्यांच्यामधील गोव्याचा प्रात हेहि अशाच प्रकारचे दुसरे एक उदाहरण होय गोवे हा मराठ्यांचा मुख्य आणि गोव्यातील भाषा ही मराठी भाषा. पण तेथे आज पोर्तुगीज भाषेने आपले डोके खुपसले आहे. तरी पण या दोन्हीहि प्रातांमधे परकीय सत्तेला न जुमानता आपली मराठी भाषा बराच टिकाव धरून राहिली आहे, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे.

शिक्षणाचा प्रसार

येथपर्यंतच्या विवेचनावरून आपण असे पाहिले की, राज्यवृद्धीने बऱ्याच अशी भाषेची वृद्धि होत असते. पण हा मार्ग सध्या तरी निदान आपल्या मराठी भाषेच्या प्रसाराला मोकळा नाही अशा स्थितीत दुसऱ्या उपायाचे अवलंबन करावयाचें म्हटले, तर त्यात शिक्षणाचा प्रसार हा एक निरुपद्रवी उपाय होय आपण नुसत्या मुबई इलाख्यापुरतेच बोलावयाचे म्हटलें, तर या इलाख्यातील एकदर सुमारे अडीच पावणेतीन कोटि लोकसंख्येपैकी मराठी भाषा बोलणारे लोक जवळ जवळ एक कोटि निघतील. इतके लोक जरी मराठी भाषा बोलणारे असले, तरी यातील सर्वच लोक मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीला किंवा मराठी वाङ्मयाच्या वाढीला मदत करण्याला लायक आहेत, असे नाही एक कोटि ही संख्यादेखील काही थोडकी नाही पण यापैकी सुशिक्षित किंवा निदान साक्षर तरी किती आहेत ? याचे प्रमाण शेकडा आठदहाच्या आतच पडतें हे प्रमाण आपण वाढविले पाहिजे. सक्तीच्या शिक्षणाची आवश्यकता लोकाना भासू लागली आहे, व त्याबद्दलचे जरूर ते अधिकार म्युनिसिपालिट्या आणि लोकल बोर्डे यांना देण्यात येत आहेत. परंतु ही प्रगति फार सावकाशीने होणारी आहे. तिच्यामधे त्वरितता उत्पन्न करणें आवश्यक आहे. यातच स्त्रीशिक्षणा-

चाहि प्रश्न समाविष्ट होतो. उच्च वर्गातील स्त्रियामधे हल्ली स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार फार झपाट्याने होत असून त्या योगानेहि मराठी भाषेच्या आणि वाङ्मयाच्या वाढीला पुष्कळ उत्तेजन मिळत आहे. स्त्रियांच्याकरिता शाळा, कॉलेजे, इतकेच नव्हे, तर स्वतंत्र युनिव्हर्सिटीहि स्थापन झाली असून सर्व प्रकारच्या परीक्षातून स्त्रिया उत्तीर्ण होऊ लागल्या आहेत. आणि वकील, जज, डॉक्टर, कोन्सिलर, वगैरे कामावरहि स्त्रिया अधिष्ठित होत आहेत. यामुळे स्त्रीशिक्षणाची होत असलेली प्रगति आपल्या भाषेच्या उत्कर्षाला पुष्कळ अर्गी कारणीभूत होईल, यात संशय नाही.

उत्कृष्ट वाङ्मय

शिक्षणाच्या प्रसाराने आपल्या मराठी भाषेचा प्रसार जास्त होईल, ही गोष्ट तर निर्विवादच आहे. पण आपल्या भाषेचा जास्त फैलाव होण्याला आणखीहि एक साधन आहे आणि ते साधन म्हटले, म्हणजे आपल्या भाषेत निर्माण होणारे उत्कृष्ट वाङ्मय हे होय. हल्लीच्या आपल्या मराठी भाषेच्या उक्रांतीकडे आपण पाहिले, तर आपल्याला असे आढळून येते की इतर भाषांतील चांगले वाङ्मय आपल्या मराठी भाषेमध्ये आणण्याचेच अजून आपले प्रयत्न चाललेले आहेत. पण आपले मराठी वाङ्मय लोकानी आपल्या भाषातून भाषांतरित करून घ्यावे, अशी लालसा इतरांच्या मनात उत्पन्न होईल, इतक्या दर्जाचे वाङ्मय अजून आपण आपल्यामध्ये उत्पन्न करण्याला समर्थ झालो नाही. संस्कृत भाषेतील ग्रंथ पाहिले, तर ते आपल्या पूर्वजानी दुसऱ्या कोणत्या भाषातून भाषांतरित करून घेतले असतील, असे दिसत नाही. ज्योतिष, गणित, वगैरेसारखे कदाचित् काही विषय काही विशिष्ट बाबतीपुरते वगळले असता बाकीची आपल्या आर्यांची ग्रंथरचना स्वयंस्फूर्तिमूलकच असली पाहिजे, असे दिसते. पण बाकीच्या अर्वाचीन भाषांची तशी गोष्ट मुळीच नाही. हल्लीच्या ज्या इंग्रजी भाषेवर सूर्य कधीच मावळत नाही, त्या इंग्रजी भाषेतीलहि पुष्कळशी पुस्तके ग्रीक, लॅटिन, फ्रेंच, जर्मन, रशियन, संस्कृत, पाली, इजिप्शन, पर्शियन, वगैरे भाषातून भाषांतरित करून घेतलेली आहेत. फ्रेंच, जर्मन, वगैरे इतर अर्वाचीन भाषांचीहि अशीच स्थिति आहे. आणि याच

सार्वत्रिक क्रमाचें आपण मराठीमधेहि अनुकरण चालविलेलें असून संस्कृत, पार्शियन, इंग्लिश, फ्रेंच, वगैरे भाषातील चांगले ग्रंथ आपण मराठी वाचका-पुढे सादर करीत आहों. हा क्रम काही दूपणार्ह आहे असे नाही. जें चांगलें असेल, तें दुसऱ्यापासूनहि अवश्य व्यावे पण आपली मराठीच्या अभिवृद्धीची महत्वाकांक्षा एवढ्यानेच परितृप्त होता कामा नये. हिमा-लयातील सगळ्या निक्षेपाचें पाणी आपल्या पात्रामधे साठवून घेतल्या-नंतर आता हे पवित्र आणि निर्मळ निक्षेपोदक आपल्या काठच्या प्राता-तील लोकाना पाजून त्यांची अतःकरणे मी संतोषित करीन, हें जसे त्या गंगेला वाटत असते, त्याप्रमाणे यापुढे आपल्या मराठी भाषेची महत्वा-कांक्षा असली पाहिजे आपल्या भाषेमध्ये आपण असे उत्कृष्ट वाङ्मय निर्माण केलें पाहिजे कीं, त्या वाङ्मयातील सुंदर आणि प्रतिभासंपन्न पुस्तकाचे आपल्या भाषेत आपण भाषांतर केव्हा करून घेऊ, अशी इतर भाषा बोलणाराच्या मनात पिपासा उत्पन्न होऊन, त्यानी त्याकरिता आपापल्या भाषातून ट्रॅन्सलेशन सोसायट्या स्थापन केल्या पाहिजेत. बंगाल्यातील बंकिमचंद्र, सर रवींद्रनाथ टागोर, वगैरेसारख्या लेखकानी आपल्या बंगाली भाषेला अशा उच्च दर्जावर आणून ठेविले आहे, व त्यामुळे त्याच्या ग्रंथांची इतर भाषातून भाषांतरे झालेली आहेत. त्याप्रमाणे तुळशीदास, कबीर, मिराबाई, इत्यादि हिंदी कवींनीहि आपली हिंदीमधील काव्ये हिंदुस्थानातील सर्व भाषा बोलणाऱ्या लोकाना प्रिय होतील, इतक्या उत्कृष्टतेला नेऊन पोचविलेली आहेत. तितक्या स्पृहणीय स्थानाप्रत मी आपल्यातील ग्रंथाना केव्हा नेऊन ठेवीन, अशी मराठी प्रतिभेला रात्रंदिवस तळमळ लागून राहिली पाहिजे. म्हणजे अशा रीतीनेहि आपल्या मराठी भाषेचा आणि वाङ्मयाचा इतर प्रातातील लोकामधे प्रसार होण्याला पुष्कळ सुलभता प्राप्त होईल

पण आपल्या मराठी वाङ्मयाचा इतर प्रातातील लोकामधे जास्त प्रसार होण्याला आणखीहि एक साधन आहे. आणि ते साधन म्हटलें, म्हणजे

नागरी लिपीचा प्रचार

हें होय. या साधनाचा प्रचार आपण आपल्या देशात जारीने सुरू करण्या-

चा प्रयत्न केला, तर त्याच्या योगाने फक्त आपल्या मराठी वाङ्मया-
चाच इतर भाषातून फैलाव होईल असे नसून इतर प्रांताच्या भाषा-
तील पुस्तकेहि आपल्या महाराष्ट्रीय लोकाना सहजगत्या समजू लागून
तितक्या प्रमाणाने एका दृष्टीने आपली महाराष्ट्रीय ग्रंथसंपत्तिहि वृद्धिंगत
होईल, असे म्हणण्यास हरकत नाही. हिंदी, बंगाली, गुजराथी, मराठी,
सिंधी, अशा या काही भाषा सद्दृष्टीने जरी भिन्न भिन्न दिसत असल्या,
तरी वस्तुतः त्या एकच आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण,
ह्या सगळ्या भाषा आर्यन शाखेपैकी असून त्यांची उत्पत्ति बहुतेक संस्कृत-
पासूनच झालेली आहे देशकालपरत्वे या देशी भाषांच्या प्रत्ययातून वगैरे
काही फेरफार झालेले आहेत, परंतु यांच्यातील बहुतेक प्रातिपदिके संस्कृतमधूनच
घेण्यात आलेली असून मराठीतील तर एकदर शब्दांपैकी नऊदशांश शब्द
संस्कृतातून घेतलेले असल्याकारणाने ज्यांना साधारणतः संस्कृत शब्दांची
माहिती आहे, त्यांना थोड्याशा अभ्यासाने या भाषा समजण्याला अडचण
पडत नाही, असा अनुभव आहे. यावरून हे लक्षात येईल की, हल्ली या
भाषामधून जे भिन्नत्व उत्पन्न झालेले आहे, ते शब्दमूलक नसून लिपीभेदा-
मुळेच पुष्कळ अशी उत्पन्न झालेले आहे ही लिपीची अडचण आपण
जर काढून टाकिली, तर या वर सांगितलेल्या सर्व चारपाच भाषांचे मार्ग
सर्वांना सारख्या रीतीने मोकळे होतील. हल्ली जातीजातींतील आणि
पोटजातींतील बंधने नष्ट करून अनेक लोकांच्या एकीकरणाचे जसे प्रयत्न
चाललेले आहेत, त्याचप्रमाणे ही लिपीभेदाची बंधने तोडून टाकल्याने
हिंदुस्थानातील बऱ्याच भाषांचे एकीकरण आपल्याला यशस्वी रीतीने करता
येण्यासारखे आहे. कानडी, तामीळ, तेलगू, तुळू, मल्याळम वगैरे
दक्षिणेकडील भाषा द्रवीडियन शाखेपैकी असल्यामुळे त्यांच्यासंबंधाने तूर्त
जरी हा एकलिपीचा प्रयत्न यशस्वी होणे शक्य दिसले नाही, तरी हिंदी
बंगाली, गुजराथी, मराठी वगैरे ज्या संस्कृतोत्पन्न भाषा आहेत, त्यांच्या
बाबतींमध्ये ही एकलिपीच्या प्रयोगाची कल्पना सुलभ होण्याला काहीच
अडचण नाही. या चारपाच भाषांतील बहुतेक सुशिक्षित लोकांना संस्कृत
भाषा अवगत असतेच. आणि संस्कृत ही जी देवाची भाषा ती देवनागरी
लिपीतच लिहिलेली असल्यामुळे ती देवनागरी लिपी त्या सर्वांच्या पूर्ण

परिचयाची असते. त्या देवनागरी लिपीमध्ये हिंदी व मराठी या भाषा हल्लीहि लिहिल्या जात आहेत. परंतु बंगाली, गुजराथी, सिंधी, वगैरे लिपीमध्ये काही काही फरक आहेत. ते टाळण्यासाठी सर्वत्र सर्वांस जर देवनागरी लिपीचा उपयोग करण्यात येऊ लागला, तर त्याच्यापासून भाषाविषयक दृष्टीने सगळ्याचाच किती तरी मोठा फायदा होणार आहे. बंगाली, गुजराथी, मराठी, या हल्ली भाषेच्या धर्मातील फार मोठ्या व्यापारी पेठा झालेल्या आहेत परंतु याचा हा व्यापार लिपीच्या कोडमाऱ्यामुळे आपापल्या ठिकाणी कोंडून पडलेला आहे. पण एकलिपीच्या प्रयोगाने कोणी याच्यामधील हे प्रतिबन्ध दरवाजे खुले केले आणि याच्या दरम्यान या एकलिपीच्या मार्गाने जर खुला व्यापार सुरू केला, तर भाषेच्या व्यापाराची किती तरी मोठी प्रगति होणार आहे. निरनिराळ्या लिपीतून लिहिल्या जाणाऱ्या या आपल्या निरनिराळ्या भाषा, हे एक प्रकारचे निरनिराळे समुद्र आहेत. त्या निरनिराळ्या समुद्राना एकमेकाशी जोडणारे असे एकलिपीच्या प्रचाराचे सुएजचे कालवे जर आपण खणले, तर बंगालीतून गुजराथीत आणि गुजराथीतून मराठीतील आपले प्रवास किती सुलभ होतील, याची कोणालाहि कल्पना करता येण्यासारखी आहे. काँग्रेसने आणि नेहरू रिपोर्टाने हिंदी ही आपल्या राष्ट्राची सार्वत्रिक भाषा असावी असे धोरण आखले आहे, हे युक्तच आहे. पण त्याच्याच बरोबर देवनागरी ही आपल्या राष्ट्राची—निदान आपल्या राष्ट्रातील शक्य तितक्या भाषांची तरी—सार्वत्रिक लिपी असावी, अशी योजना केली, तर तीहि किती तरी फायदेशीर होईल. काशी येथील नागरीप्रचारिणी सभेने या दिशेने पुष्कळ दिवसांपासून नेट्याचे प्रयत्न चालविले आहेत. त्या प्रयत्नाना प्रत्येक भाषेच्या अभिमान्यानी आपापल्या भाषेच्या प्रसारार्थ उत्तेजन देणे अवश्य आहे. अशा रितीने एकलिपीचा प्रसार झाला, तर हिंदी, बंगाली, गुजराथी, मराठी, सिंधी, वगैरे भाषातील पुस्तके छापण्यासाठी हल्ली जे निरनिराळे टाईप लागतात, ते जाऊन सगळ्या प्रातातून एकच देवनागरी टाईप चालू होऊन छापल्याच्या कामातहि किती तरी सुलभता उत्पन्न होईल, आणि या चारपाच भाषापैकी कोणत्याहि भाषेत पुस्तक छापले गेले, तरी ते सर्वांना समजेल अशा देवनागरी लिपीत छापले गेलेलं

असल्यामुळे अशा पुस्तकाचा वाचकवर्ग वाढून त्याचा स्वपहि साहजिकपणेच जास्त होईल

हल्लींच्या राजकारणामधे भापावर प्रातरचनेचें एक तत्त्व निघालेलें आहे. व त्या तत्त्वामधेहि प्रस्तुतच्या राजकारणाच्या दृष्टीने एक प्रकारचा तथ्याश आहे. आपण आपल्या मुबई इलाख्याचीच गोष्ट घेतली, तर या एकाच इलाख्यामधे कानडी, मराठी, गुजराथी, आणि सिंधी, अशा चार भाषा बोलल्या जात आहेत. ही काय या प्राताची सुमघटना झाली? कीं हा काय ब्रिटिश राज्याचा सुव्यवस्थितपणा झाला? एखादा मनुष्य घाईघाईने जी वस्तु हाताला लागेल ती गोळा करताना एकाच पोतडीमधे निर- निराळ्या प्रकारच्या सर्व वस्तू कोबतो, तशी इंग्लिशाची या बाबतींत स्थिति झालेली आहे! पेशव्याकडून मिळालेल्या महाराष्ट्रातच गायकवाडा- कडून मिळालेले सुरत-अमदावादचे गुजराथी जिल्हे घाला, आणि १८४५ चे सुमाराम सिंधच्या अमिराकडून घेतलेला सिंधचा मुख्य दुसरीकडे कोठे घालण्याला जगा नाही तर तोहि ठेवा मुबई इलाख्यातच दडपून! अशा रीतीने या पंचरशी धातूने बनविलेले हें बावनकशी निर्भेळ सोनेच आहे, असे भामविण्याचा इंग्लिशानी कित्येक वर्षे प्रयत्न चालविलेला आहे. त्याच्याविरुद्ध कॉंग्रेसने 'तुम्ही भाषावार प्रातरचना करा', अशी राजकीय क्षेत्रामधे सरकारच्या उलट तक्रार करीत राहणे यातील दृष्टि अगदी वेगळी आहे. पण ती सरकारच्या विरुद्ध योजिलेली दृष्टि आपण एकमेकांच्या विरुद्ध योजून, तुमची भाषा वेगळी, आमची भाषा वेगळी, अशी आपसात भाडणे भाडत बसणें, हे अतिशय आत्मघातकीपणाचे आहे, हे आपल्या लक्षात आलें पाहिजे असली भाषावार प्रातविभागणी करण्यापेक्षा एक- लिपीच्या साधनाने अनेक प्रातांचें जर एकत्र एकीकरण करता आले, तर तें राजकीय दृष्ट्याहि किती तरी श्रेयस्कर होईल.

या एकलिपीच्या प्रसाराचा प्रयत्न करीत असताना आपण आख्या दृष्टीपुढे युरोप खडातील

रोमन लिपीचे उदाहरण

ठेविलें असता अशा प्रयत्नाच्या यशस्वितेपासून किती फायदे होतील, याची

कोणालाहि योग्य कल्पना घेण्यासारखी आहे. युरोपातील कित्येक देशांची स्वतः-ची म्हणून निराळी लिपी असली तरी तिकडील बहुतेक ग्रंथ आजकाल रोमन लिपीमधे छापले जातात. त्यामुळे असले ग्रंथ हे कोणत्याहि एका विवक्षित देशाचे न होता त्याच्या सार्वत्रिक संचाराला मुबलक अवसर सापडतो व त्यामुळे ग्रंथप्रसाराचें क्षेत्र एकदम किती तरी पटींनी वृद्धिगत होते. आपल्या हिंदुस्थानातील हिंदी, बंगाली, मराठी, वगैरे वर सांगितलेल्या भाषाप्रमाणेच युरोपातीलहि बऱ्याच भाषा मूळ आर्यन शाखेपासून समुत्पन्न झालेल्या असल्यामुळे त्यांना हें एकलिपीचें सौकर्य सहज साधता येत असले, तरी युरोपियन टर्कीमधील भाषेची तशी स्थिति नाही. तरी पण तेथेहि रोमन लिपीचा प्रसार करण्याचा उद्योग केमाल पाच्छाने अलीकडे सुरू केला आहे व हिंदुस्थानातील सरकारहि उर्दू भाषा रोमन लिपीमधे प्रचलित करण्याचा प्रयत्न करित आहे असें बाहेर आले आहे. पण लोकांच्या दृष्टीने आपल्याला जर भिन्न लिपीचें एकीकरण करावयाचें असेल, तर हिंदुस्थानातील उर्दू भाषा बोलणारांना रोमन लिपीच कशाला पाहिजे ? हिंदीमधे येणारे उर्दू शब्द हल्लीहि आपण देवनागरीमधे लिहीतच असतो त्याच देवनागरी लिपीचा बाकीच्याहि उर्दू शब्दांसाठी लोक उपयोग करू लागले, तर त्या योगाने आपल्या भाषांच्या एकीकरणाचे क्षेत्र जास्तच वाढणार आहे रोमन लिपींत पूर्वी तिकडे छापलेले संस्कृत ग्रंथहि आता जर पुनः देवनागरीमधे छापण्याची प्रवृत्ति वाढत चाललेली आहे, तर हिंदुस्थानात यापुढे रोमन लिपीला जास्त अवसर मिळेल हें संभवनीय दिसत नाही.

आक्रमणाची भ्रामक कल्पना

या वर सुचविलेल्या मार्गांनी व याशिवाय दुसऱ्या कोणाला जे दुसरे काही सुचतील त्या मार्गांनी आपण आपल्या देशातील भाषांचे महत्त्व वृद्धिगत करूं या आपल्या देशातील अनेक भाषा निरनिराळ्या लोकाना समजू लागल्या, आणि त्या अनेक भाषांतील एकमेकांचे ग्रंथ आपण वाचू लागलों आणि एकमेकांचे बोलणें आपण समजूं लागलों, तर असल्या एकीकरणाच्या दृष्टीने आपण आपल्या राष्ट्राचे राजकीय दृष्ट्याहि हित करू शकू हा सोपा, सरळ आणि राजमान्य मार्ग आहे. यात एक दुसऱ्याच्या भाषेवर आक्रमण करीत आहे, असा कोणीहि आपला गैरसमज करून घेण्याचें कारण नाही.

या वर सुचविलेल्या एकीकरणाच्या मार्गाने आपण आपल्या देशांतील निर-
निराळ्या भाषामधे विश्वबधुत्वाचे प्रेमबधन निर्माण करीत आहो. असल्या
स्थितीत विरोधाच्या कल्पनेला कोणाच्याहि मनामधे जागा मिळणे शक्यच
नाही. “माझ्या देशातील जितक्या भाषा, तितक्या सगळ्या माझ्याच भाषा,
माझ्या मातृभूमीची जी जी भाषा, ती ती माझीच मातृभाषा ! दुसऱ्याच्या
भाषात जे जे चागलें असेल, ते ते मी वाचीन आणि माझ्या भाषेत जे चागलें
असेल, ते मी दुसऱ्यांना वाचावयाला देईन ! येथे आपपर बुद्धीला जागा
नाही ! मी व माझे देशबाधव असं आम्ही कोणत्याहि भाषेने आमचे विचार
व्यक्त करीत असलों, तरी आमची सगळ्यांची एकच भाषा ! आणि त्या
भाषेचे नाव ‘माझी हिंदुस्थानची भाषा’ हे होय ! ” अशी जेथे आपली
सर्वांची भावना असली पाहिजे, तेथे आपल्याच देशातील एका भाषेने
दुसऱ्या भाषेचा द्वेष करावा, हे शक्य तरी कसें होईल ! भाषेचे भेद हे काही
खरे भेद नाहीत. जोपर्यंत अतःकरण एक आहे, तोपर्यंत त्या अतःकरणातील
ध्वनिवाहक जिव्हा कोणतीहि भाषा बोलली, तरी ती ऐक्य आणि अभेदच
बोलत असणार. सगळ्यातील पहिली बोलणारी जी वाग्देवी शारदा, ती
कोणत्या भाषेत बोलत होती ? कालिदासाची कोकिला आणि वर्डस्वर्थची
Cuckoo(कोकिला) या भिन्नभिन्न भाषामधे आपल्या चिजा गात होत्या काय ?
नाही ! सगळ्या जगातील मोर एकच केकारव करीत असतात, आणि
सगळ्या जगातील भ्रमर एकच प्रकारचा गुजारव गुणगुणत असतात ! सृष्टि-
देवतेला एकच भाषा अवगत असते, आणि एकच परमेश्वरी प्रसाद सर्व
वार्णीमधून भरलेला आहे ! ज्या इग्रजानी आज आपले स्वातंत्र्य हिरावून
घेतलें आहे, त्याच्या भाषेतील सुद्धा शेक्सपीअरचे एखादे शोकपर्यवसायी
नाटक वाचून जर आपल्या डोळ्यातून टिपे गळतात, आणि त्याच्या भाषेतील
एडमंड बर्कची भाषणे ऐकून जर आपल्या बाहू मधे सात्त्विक स्फुरण उत्पन्न होतें,
तर आपल्याच देशी भाषातील चागल्या विचाराचा द्वेष करण्याइतका असद्दय
मनुष्य कोण असूं शकेल ! चागलें ते चागलेंच असतें, आणि शिवाय जें
आपलें असतें, ते तर प्रत्येकाला विशेषच चागलें वाटतें. तेव्हा असल्या
बाबतीत भलत्याच कुशका कोणी आपल्या मनात आणणे केव्हाहि योग्य
होणार नाही. आपण सगळेजण मिळून आपापल्या भाषेच्या अभिवृद्धीच्या

द्वाराने आपल्या देशाचे हित साधण्याला उद्युक्त झाले पाहिजे. अशा स्थितीत एका भाषेने दुसऱ्या भाषेवर आक्रमण करावयाचे ही कल्पना तरी कोठली ? आपला हिंदुस्थान देश इतका मोठा आहे की, त्यात प्रत्येक भाषेला आपला चाटेल तेवढा विस्तार करून घेण्याला वाटल तेवढी जागा आहे त्याकरिता एका भाषेने दुसऱ्या भाषेवर आक्रमण केले पाहिजे, अशी मुळीच स्थिति नाही. जर कोणाला आक्रमणच करावयाचे असेल, तर आपल्या आपसातील एकमेकांच्या भाषावर ते आक्रमण कशाला पाहिजे ? द्रष्टा ही परकीय भाषा हिंदुस्थानात घुसून ती येथील सर्वच भाषांना जी हळूहळू नामशेष करण्याच्या उद्योगात आहे, ती आपण सर्वांनीच मिळून आक्रमण करण्याला योग्य भूमिका नाही काय ? एकमेकांच्या भाषावर आक्रमण करण्याची कोण ही क्षुद्र इच्छा ! आणि ती कोणत्या क्षुद्र मनुष्याच्या मनामधे येणार आहे ? आपल्या भाषेवर दुसरा कोणी आक्रमण करीत आहे, या नसत्या भीतीबद्दल वार्डंट न वाटता आपला सारा हिंदुस्थान दश दुसऱ्यांनी आक्रमून टाकिला आहे, याबद्दल आपल्याला वार्डंट वाटले पाहिजे ! आणि त्याचे आपण न्याय्य मार्गांनी परत आक्रमण कसे करू, याचा आपण सर्वांनी एकत्र मिळून विचार केला पाहिजे आपल्या प्राताची प्राति तर पाहिजेच. पण तसल्या अनेक प्रातांनी मिळून जो आपला देश झालेला आहे, त्याच्या सामुदायिक हिताची कळकळ आपल्या अंतःकरणामधे आपण जास्त बाळगली पाहिजे !

असो, येथपर्यंत भाषेच्या अभिवृद्धीसंबंधाने जे कित्येक उपाय नमूद करण्यात आले, त्यापैकी उत्कृष्ट वाङ्मयाशिवाय बाकीचे बहुतेक सर्व उपाय बाह्य परिस्थितीच्या अनुरोधानेच उपयोगात येण्यासारखे आहेत. परंतु भाषाभिवृद्धीच्या अंतरगासंबंधाने आपण विचार करू लागलो, तर भाषेतील शब्दसंपत्ति आणि ग्रंथसंपत्ति या दोन साधनावर त्या भाषेची अभिवृद्धि मुख्यत्वेकरून अवलंबून असणार हे आपण केव्हाहि विसरता कामा नये. या दोहोपैकी

भाषेतील शब्दसंपत्ति

या विषयाचा आपण प्रथम विचार करू शब्द हे विचार व्यक्त करण्याची साधने आहेत. अमुक शब्दाने अमुक अर्थ समजला जावा, असा काही लोकांच्या दरम्यान एक प्रकारचा सकेत उत्पन्न झालेला असतो, आणि

या निरनिराळ्या सकेताच्या अनुरोधाने निरनिराळ्या लोकांच्या निरनिराळ्या भाषा बनल्या जातात जगातल्या सगळ्या लोकांचा हा विवक्षित सकेत जर एकच प्रकारचा असता, तर मग जगामधे निरनिराळ्या भाषा न होता सर्व जगभर एकच भाषा झाली असती. परंतु या जगताची विस्तीर्णता, कालाचे निरवधित्व, मनुष्याच्या कल्पकतेचे वैचित्र्य, बगैरे अनेक कारणामुळे निरनिराळ्या देशातील निरनिराळ्या काळच्या निरनिराळ्या लोकांचे शब्द-संकेत निरनिराळे बनून गेलेले आहेत अमक्या शब्दापासून अमुक अर्थ समजला जावा, अशी ईश्वराची इच्छा असते, आणि तिलाच सकेत असे म्हणतात, अशी एक कित्येक लोकांची कल्पना आहे. सर्व गोष्टी ईश्वरापासूनच उत्पन्न होतात, या दृष्टीने ही कल्पना ठीक आहे. पण ती दृष्टि बाजूला ठेवून आणून ईश्वरनिरपेक्षतेने या प्रश्नाचा विचार केला, तर हे शब्दांचे सकेत केवळ मनुष्यकृतच असले पाहिजेत, हे कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखे आहे. जर हे सकेत ईश्वरकृत असते किंवा निमर्गानिर्मित असते, तर एकाच ईश्वराने किंवा एकाच निमर्गाने सगळ्या लोकाकरिता जसे एकच प्रकारचे जल, तेज किंवा आकाश निर्माण केले आहे, त्याचप्रमाणे त्याने सगळ्या लोकाकरिता एकच प्रकारचे सकेत निर्माण करून दिले असते व त्या योगाने सर्व स्थळी आणि सर्व काळी जलाला जल, तेजाला तेज आणि आकाशाला आकाश असेच काही तरी माकेतिक शब्द सर्व लोकाकडून वापरण्यात येऊन सर्व जगभर एकच भाषा झाली असती पण असें तर झालेले नाही. नाही म्हणावयाला ख्रिस्ती लोकांच्या बायबलामध्ये सर्व लोकांची बॅबेल नामक शहरात पूर्वी एकदा एकच भाषा होती, पण पुढे देवाच्या शापाने त्या एका भाषेच्या अनेक भाषा झाल्या, अशी एक आख्यायिका आढळते पण ती केवळ कल्पना असून ते काही खऱ्या वस्तुस्थितीचे निदर्शक असे चिन्ह नव्हे. पण पूर्वी कधी सगळ्या जगाची एक भाषा असली नसली, तरी चित्रे हे जसें सर्व जगाला समजणारे एक साधन आहे, त्याप्रमाणे सर्व जगातील लोकाना समजणारी अशी एक काही तरी भाषा असावी, अशी अलीकडच्या कित्येक कल्पक लोकांची खटपट असून Esperanto या भाषेच्या द्वाराने ती यशस्वी करण्याचे त्यांचे प्रयत्न चालू आहेत. पण हल्ली आहे त्या स्थितीकडे पाहिले, तर एकाच वस्तूला प्रत्येक भाषेत निरनिराळे शब्द

आहेत. हे निरनिराळे सकेत कोणी निर्माण केले ? अर्थात् ते निरनिराळ्या लोकानीच केलेले असले पाहिजेत, हें उघड आहे. शिवाय, आपले विचार एकमेकाना कळावे, यासाठी जसे भाषेतील सकेत असतात, त्याचप्रमाणे आपले विचार इतर अनिष्ट लोकाना कळू नयेत, यासाठीहि भिन्नभिन्न भाषांचे भिन्नभिन्न सकेत लोकाना करावे लागले असले पाहिजेत, हे हल्लीच्या प्रचारातील Code Languagesच्या उदाहरणावरून लक्षात येण्यासारखे आहे. देशातील हवामान, थडी किंवा उष्णता, जगलातील राहणें, समुद्रकाठची वस्ती आणि पर्वतावरील राहणी, पशुपध्याच्या आवाजाचें अनुकरण, मनुष्यप्राण्याच्या तोंडातील ध्वन्युत्पादक यंत्रामधील गुणदोष, रानटीपणा, सुधारणा वगैरे इतरहि अनेक कारणे भाषाभेद उत्पन्न करण्याला मदत करीत असतात. बारा कौसावर भाषा बदलते, असा आपल्यामधे जो एक लोकप्रवाद आहे त्यातील मुख्य तत्त्वहि हेच आहे. अशा अनेक कारणानी अनेक भाषा उत्पन्न झाल्या आहेत व अशा अनेक भाषा बोलणारे लोक आपआपल्या निरनिराळ्या व्यवहारासाठी एकत्र येणें अपरिहार्य असल्यामुळे एकाच्या भाषेतील शब्द दुसऱ्याच्या भाषेत प्रविष्ट होणे हेहि तितकेंच अपरिहार्य होते. इतकेंच नव्हे, तर इतर अनेक भाषांचे ज्ञान सनादिलेले असणे हे चतुरस्रपणाचें एक लक्षण होय, असेहि बहुधा सर्वत्र समजण्यात येते. आपल्या स्वतःच्या भाषेतील शब्दसंपत्ति नाना तऱ्हेच्या कारणानी आणि कल्पनानी विस्तृत करून त्यात परकीय भाषेतील शब्दांची आपण भर घातली, तर त्यात काही गैर आहे, असे नाही. काही विशिष्ट अन्नाप्रमाणे परकीय शब्द पचविण्याचें आपल्यामधे सामर्थ्य असले तर तो काही दोष नव्हे. आणि असे काही तरी परकीय शब्द प्रत्येक भाषेतून समिश्रित झालेले आहेतच.

परकीय शब्दाचें असे मिश्रण व्हावयाचें, असा हा सामान्य नियमच दिसतो, व त्याचप्रमाणे आपल्या मराठी भाषेचीहि तशीच स्थिति झालेली आहे, व इतर अनेक भाषांतील शब्दांप्रमाणे आरबी, फारशी, उर्दू, इंग्रजी, या भाषांतीलहि अनेक शब्द आपल्या मराठी भाषेमध्ये मागे घुसले व हल्ली घुसत आहेत ही स्थिति चांगली की वाईट, असा एक वादाचा प्रश्न हल्ली आपल्यामधे उत्पन्न झाला आहे. आपल्या भाषेतील खडोगणती शब्दांच्या समुद्रामधे काही थोड्याशा पाव रतीभर परकीय शब्दांची खसखस मिसळली, म्हणून

स्यात काही बिघडते, असे नाही. परंतु आपल्या भाषेत मिसळणारे मुसलमानी आणि इंग्रजी शब्द हे आपल्या भाषेवरहि आपल्या प्रस्तुतच्या राजकीय पारतंत्र्याचा छाप कायमचा मारून ठेवितात. यामुळे हे शब्द आपल्याला दुःसह होतात, हेहि काही खोटे नाही. आपण व्याख्यानातून, खाजगी भाषणातून, पत्रव्यवहारातून, किंवा बहुना आपल्या घरातल्या बोलण्यातूनसुद्धा, इंग्रजी शब्द अतिशय वापरतो या उद्वेगजनक स्थितीने अत्यंत उद्ध्विग्न होऊन कै० राजवाडे यांनी एके प्रसंगी या इंग्रजीच्या जोखडाखाली आणि जुलमाखाली आपली मराठी भाषा कदाचित् मरेल देखील की काय, अशी 'अति-स्नेहः पापशकी' या दृष्टीने एक भीति प्रदर्शित केली होती. त्याचप्रमाणे जे मुसलमान दोषानाहि सारख्याच रीतीने भरडून काढणाऱ्या बिकट राजकीय परिस्थितीमधेहि हिंदूशी सहकारिता करीत नाहीत, त्यांचे मुसलमानी शब्दहि आपल्या मराठी भाषेत कशाला पाहिजेत, अशा दृष्टीने दे० भ० सावरकर व इतर काही लोक इंग्रजीबरोबर मुसलमानी शब्दांचेहि आपल्या भाषेतून उच्चाटन करून टाकण्याचा उद्योग करीत आहेत. युरोपखंडातील स्वित्झर्लंड आणि इटली यांच्यावर एकेकाळी ऑस्ट्रियाचे राज्य चालू होते, त्या परकीय राज्याचे जोखंड झुगारून देऊन स्वतःची स्वतंत्रता प्रस्थापित करण्याचा जेव्हा या वरील दोन देशातील काही सस्थानानी प्रयत्न आरंभिला, तेव्हा त्यांनीहि आपल्यावरील जुलमी राजाच्या भाषेतील शब्द आपल्या कोशातून काढून टाकण्याला अशाच रीतीने सुरुवात केली होती व ग्रीक लोक १८२५ साली टर्कीच्या जुलमातून सुटण्यासाठी धडपडू लागले, तेव्हा त्यांनीहि टर्कीश शब्दाना आपल्या भाषेतून अर्धचंद्र देण्याचा क्रम सुरू केला होता, असा इतिहास सापडतो. किंवा इतकेहि मागे जावयाला नको. हल्लीसुद्धा जर्मन लोक फ्रेंच लोकांच्या भाषेचा इतका तिठकारा करतात की, आपल्या-शी बोलणाऱ्या फ्रेंच मनुष्याला आपलें उत्तर समजो अगर न समजो, पण त्याच्याशी ते आपल्या जर्मन भाषेतल्या शिवाय कधीहि बोलत नाहीत. तेव्हा पारतंत्र्याच्या तिठकाऱ्याच्या दृष्टीने विश्वनाथपंत राजवाडे यांची काळजी आणि विनायकराव सावकार यांची उद्योगशीलता लक्षात घेण्यासारखी नाही, असे कोण म्हणेल ? तरी पण एवढे खास की, आपली मराठी भाषा मरणोन्मुख झालेली नसून ती उत्तरोत्तर उदयोन्मुखच होत

चाललेली आहे. तिच्यात हल्ली जर काही थोडासा तेजस्वितेचा कमतरपणा दिसत असेल, तर तो सव्याकाळच्या नंतरचा नसून प्रातःकाळच्या पूर्वीचा आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या गीतेवरील भावार्थदीपिकेपासून तो लो० टिळकाच्या गीतारहस्यापर्यंत ज्या मराठींमध्ये आतापर्यंत अनेक ओजस्वी ग्रंथ निर्माण झाले आहेत, ती भाषा मरण्याकरिता जन्माला आलेली नाही ! ज्या भाषेत रामदासांनी शिवाजीला स्वधर्मरक्षणाची प्रेरणा केली, आणि ज्या भाषेमध्ये शिवाजीमहाराजांनी मराठ्यांचे स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले, ती मराठ्यांची भाषा मारण्याकरिता जन्माला आलेली आहे, मरण्याकरिता नव्हे ! ज्या भाषेत बाजीराव बळाळ लढले, ज्या भाषेत राघोबादादानी अटकेपर्यंत भराच्या मारल्या, ज्या भाषेत नाना फडणाविसानी मनमुभे केले, ज्या भाषेत महादजी शिंद्यांनी दिल्लीमध्ये फिरून मराठ्यांचे नाव कायम केलें, आणि ज्या भाषेमध्ये झांशीच्या राणी लक्ष्मीबाईंनी आपली स्वदेशभक्ति आणि वीरवृत्ति ओतली, ती मराठी भाषा नष्ट होणे केव्हाहि शक्य नाही ! आणि आपल्या मराठी भाषेबद्दल आपल्याला इतका सकारण आत्मविश्वास असताना तिच्यामध्ये परकीय भाषातील काही शब्द असले, म्हणून ते आपल्या भाषेचें काही नुकसान करीत नसून उलट आपल्या भाषेतील शब्दसंपत्ति वाढविण्यालाच कारणा-भूत होत असतात, हा त्याच्यापासून होणारा फायदा आपण केव्हाहि विसरता कामा नये. मराठीत मूळ आणि प्रकृतिभूत अशा सिद्ध शब्दांची संख्या मोल्सवर्थच्या अदाजाप्रमाणे २०,००० हून जास्त आहे व त्याच्यापासून समास, प्रत्यय, वगैरेच्या द्वाराने साधित झालेल्या शब्दांच्या संख्येचें तर परिगणन करणेहि दुरापास्त आहे. आणि इतक्या मोठ्या शब्दसमुदायापैकी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मूळचे संस्कृत असलेले नऊदशाश शब्द वगळले, तर बाकी राहिलेल्या एकदशाश टयुरेनियन वगैरे शब्दात काही मुसलमानी किंवा इंग्रजी शब्द असले तरी रोमन नागरिकामधील परकीय लोकांप्रमाणे ते आपल्या भाषेचें वैभव आणि विस्तृतत्व सिद्ध करण्यालाच साधनीभूत होणार नाहीत काय ?

आपल्या प्राचीन संस्कृतांमध्ये देखील कित्येक म्लेंच्छ शब्द अंतर्निविष्ट होऊन राहिलेले आहेत. यव म्हणजे प्रियगु, वराह म्हणजे कृष्ण-

शकुनि, पीलु म्हणजे हत्ती, पिक म्हणजे कोकिल, नेम म्हणजे अर्धा, तामरस म्हणजे कमल, इत्यादि अनेक म्लेच्छ शब्द त्या त्या अर्थी संस्कृतमधे रूढ झालेले असल्याचा उल्लेख आणि स्वीकार श्रीशबरस्वामींनी आपल्या भीमासामूत्रावरील भाष्यामध्ये केलेला असल्याचे तज्ज्ञाना माहीतच आहे. “ तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित वै, नापभाषित वै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः ” या पतंजलीच्या महाभाष्यातील वाक्यात सांगितल्याप्रमाणे अभिजात भाषा बोलणाऱ्या लोकानी म्लेच्छ शब्दाचे प्रयोग न करिता त्याच्या जागी संस्कृत शब्दच उपयोगात आणीत जावे, हे अवश्य आहे. परंतु त्यासाठी परकीय शब्दाचे आपल्या भाषेतून समूळ उच्चाटनच करून टाकिले पाहिजे, असे नाही शिवाजीमहाराजांनी राजव्यवहारकोश म्हणून संस्कृत प्रतिशब्दाचा मुद्दाम एक कोश करविला होता, हे महशूरच आहे. आणि त्या वेळच्या वाङ्मयाकडे पाहिले, तर त्यातही हेच तत्त्व आढळून येते की, त्या वेळच्या काव्यातून आणि पत्रव्यवहारातून संस्कृत आणि मराठी शब्दांचेच प्राचुर्य दिसून येत होते. पण त्यात मुसलमानो शब्द मुळीच येत नव्हते, असे नाही. शिवाजीचे गुरु म्हणून मानले जाणारे खुद्द रामदासस्वामी यांच्या ग्रंथांमध्येही काही यावनी शब्द असल्याचे दाखवून देता येईल. त्या वेळचे वामन पंडित, रघुनाथ पांडे, तुकाराम, वगैरे कवींच्या काव्यातून तर पुष्कळच मुसलमानी शब्द उपयोजिलेले आढळतात. फार काय, पण शिवाजीच्या वेळेपासून तो अगदी शेवटच्या बाजीरावपर्यंतचे जे जुने पत्रव्यवहार हल्ली प्राप्त झाले आहेत, त्यातून सुद्धा इतर मुसलमानी शब्द इतर आहेतच, पण महिन्याची आणि वर्षाची नावेही त्याच परकीय भाषेतील असल्याचे आढळून येते. पण आपल्या कागदपत्रातून मुसलमानी महिने आणि वर्षे लिहिणारे आपले पूर्वाचे मराठा राजे आणि सरदार आपल्या मुसलमानी शत्रूंची मात्र कवी अशी उपेक्षा करीत नसत. संस्कृत भाषेमध्ये राजव्यवहारकोश करविणारे श्रीशिवाजीमहाराज हे त्या वेळच्या परकीय सत्तेचे उच्चाटन करण्यात मुख्यत्वेकरून निमग्न झालेले होते परकीय शब्दांची उच्चाटने करीत बसण्यात त्यांना इतकीशी बहादुरी वाटत नव्हती. या सगळ्या गोष्टी

लक्षात आणून आपण आपले हल्लीचे प्रयत्न जास्त उपयुक्त कार्याकडे वळविणे जरूर आहे. साराश, एखादे परकीय शब्द असूनहि जर ते आज आपल्या भाषेतील शब्दसंपत्ति वाढविण्याला साधनीभूत होत असतील, तर त्यांना घेऊं मारून आपल्यातून घालविण्यात आपण आपल्या भाषेचा काही फायदा करीत आहो, असा मुळीच अर्थ होत नाही.

परकीय भाषेतील शब्दांनी आपली शब्दसंपत्ति जशी वाढलेली आहे त्याचप्रमाणे ती आपल्या भाषेतल्या भाषेतच नवीन शब्द निर्माण करूनहि आपण वाढविली पाहिजे. हल्ली नवीन शास्त्रे, नवीन शोध आणि कल्पना, यांच्याशी प्रत्येकी फार झपाट्याने आपला संबंध येत चाललेला आहे व त्या सगळ्यांचे प्रतिबिंब आपल्या मराठी भाषेमध्ये आपल्याला प्रदर्शित करायचे असल्यामुळे अर्थातच आपल्याला नवीन मराठी शब्द बनविण्यावाचून गत्यंतरच नाही. व याच हेतूने शास्त्रीयपरिभाषामंडळ या नावाचे एक नवीन मंडळ मराठीत शास्त्रीय विषयाकरिता नवीन पारिभाषिक शब्द बनविण्याच्या उद्देशाने प्रस्थापित करण्यात आलेले आहे. हे पारिभाषिक शब्द बनविताना संस्कृत भाषेचा आपल्याला फार उपयोग होतो. संस्कृत भाषा ही आपल्या मराठी भाषेच्या साम्राज्याच्या ताब्यातील एक सोन्याची खाण आहे या खाणीतील सोन्याने आपण आपल्या भाषासुंदरीच्या अगावर किती तरी सुवर्णालंकार घातलेले आहेत व अजूनहि लागेल तितके सोने या खाणीतून आपल्याला काढता येण्यासारखे आहे. परंतु लॅटिन भाषेपासून उत्पन्न झालेले शब्द न घेता अँग्लोसॅक्सन भाषेमधीलच साधे आणि लहान शब्द वापरले जावे, ही जशी इंग्रजी भाषेमध्ये एक प्रवृत्ति निघालेली आहे, त्याचप्रमाणे मराठी भाषेमध्येहि फारसे संस्कृत शब्द न वापरता साधे व सोपे असे लहान लहान मराठी शब्दच वापरावे, असे काही लोक प्रतिपादन करितात, व त्याप्रमाणे क्वचित् कोणी हे तत्त्व आचरणातहि आणतात. परंतु असे प्रत्येक भाषेवर आपण बहिष्कार घालू लागलों, तर आपली शब्दसंपत्ति अगदीच दारिद्र्यावस्थेला जाऊन पोचेल, हें आपण लक्षात बाळगलें पाहिजे.

असो; याप्रमाणे आपण आपल्या शब्दसंपत्तीचा विचार केल्यानंतर आता आपण आपल्या मराठी भाषेतील

ग्रंथसंपात्ति

मुख्य प्राणभूत अशी जी, तिच्याकडे बळू मराठीतील आपल्या ग्रंथसंपत्तीचा विचार करावयाचा, म्हणजे त्या विषयाचे स्वाभाविकपणेच भूत आणि भावि असे दोन विभाग होतात. आतापर्यंतचे झालेले जुने ग्रंथ व याच्या पुढे व्हावयाचे नवीन ग्रंथ यापैकी पहिल्याचे निरीक्षण करणे आणि पुढल्याना योग्य बळण लावणे, असे आपले हल्लीचे द्विविध कर्तव्यकर्म आहे. यापैकी आतापर्यंतचा आपला ग्रंथसमूह आपण लक्षात घेतला, तर त्याचा विस्तार बराच मोठा आहे, यात सशय नाही. आपली मराठी भाषा केव्हापासून बोलली जाऊ लागली, आणि तिच्यामध्ये केव्हापासून ग्रंथरचना होऊ लागली, हे प्रश्न अद्यापि संशयाच्या आणि सशोधनाच्या क्षेत्रातच सापडून राहिलेले आहेत. सस्कृतातून शौरसेनी, मागधी वगैरे ज्या कित्येक प्राकृत भाषा उत्पन्न झाल्या, त्यापैकी महाराष्ट्री ही एक मुख्य भाषा होय, व तिच्यापासूनच आपली हल्लीची मराठी भाषा उत्पन्न झालेली आहे. या भाषेतील ज्ञानेश्वर महाराजाची ज्ञानेश्वरी हाच पहिला ग्रंथ, अशी पुष्कळांची पुष्कळ दिवस समजूत होती पण ही नवीन सापडलेल्या पुराव्यांनी आता चुकीची ठरली आहे. मराठी भाषेतील कित्येक शब्दांचे उल्लेख अनेक शतकापूर्वीच्या शिलालेखातून आणि ताम्रपटातून आढळण्यात येत असून रा रा यशवंत खुशाल देशपांडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या माहितीप्रमाणे नवव्या शतकातील श्रीपतीची वैद्यकीय टीका, दहाव्या शतकातील अभिलषितार्थ चिंतामर्णीतील मराठी पद्ये, आणि अकराव्या शतकातील विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथ, यावरून श्रीज्ञानेश्वर महाराजाच्या बऱ्याच पूर्वकालापासून मराठी भाषा प्रचारात असली पाहिजे, असे दिसते. पूर्वीच्या दीर्घकालीन प्रचारावाचून ज्ञानेश्वरीतल्यासारखी प्रौढ आणि सुंदर भाषा एकाएकी प्रयोगामध्ये येणे अशक्य आहे शिवाय ज्ञानेश्वराच्या पूर्वीचे मानभावी पथाचे अनेक मराठी ग्रंथ हल्ली नवीन नवीन उपलब्ध होत आहेत. त्यावरूनहि आपल्या या महाराष्ट्रीय भाषेचे प्राचीनत्व चांगल्याच रीतीने प्रस्थापित होत आहे. त्या वेळचे काही ग्रंथ जरी आज उपलब्ध झाले आहेत, तरी त्याच्यापेक्षा जास्त मराठी ग्रंथ मोगलाई, बऱ्हाड, वगैरे प्रांतात अनुपलब्ध स्थितीत असण्याचा संभव आहे. अशा ग्रंथाचा शोध लावून त्यांना काळोखातून प्रकाशामध्ये आणणे हे

आपलें कर्तव्यकर्म आहे. अशा या जुन्या ग्रंथाच्या सशोधनापासून आपल्या हल्लीच्या नव्या मराठीतील व्युत्पत्तीच्या आणि व्याकरणाच्या प्रश्नावर किती तरी नवीन प्रकाश पडणार आहे. त्याचप्रमाणे बौद्धाचे आणि जैनाचे पाली, मागधी, अर्धमागधी, वगैरे अनेक भाषातून जे ग्रंथ आहेत, त्याचाहि अभ्यास आपल्या मराठी भाषेच्या पूर्वपीठिकेच्या दृष्टीने करणे अवश्य आहे. हल्ली पुण्यास इतिहाससशोधकमंडळ म्हणून जी प्रख्यात सस्था आहे, तिच्याच मार्फत हें आपल्या प्राचीन मराठी भाषेच्या सशोधनाचे काम चालविण्यात येते. पण वास्तविक पाहिले असता आपल्या प्राचीन मराठीच्या संशोधनाचे क्षेत्र इतके मोठे आहे, व ते याच्यापुढे इतके जास्त मोठे होण्याचा संभव आहे की, त्याच्याकरिता एक स्वतंत्र सशोधकमंडळ असणेच आवश्यक आहे.

असो. या वर दिलेल्या माहितीप्रमाणे नवव्या शतकापासून आपल्या मराठी भाषेमध्ये ग्रंथरचना होण्याला सुरवात झाली असें आपण मानले, तर तेव्हापासून गेल्या एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंतचा सुमारे एक हजार वर्षांचा मराठीतील ग्रंथसमूह आज आपल्या वाङ्मयामध्ये उपस्थित आहे. मराठीतील पुष्कळ ग्रंथ अद्यापि उपलब्ध झालेले नसतील, कित्येक ग्रंथ मुसलमानांच्या स्वाऱ्यामुळे लुप्त झाले असतील, आणि कदाचित् काही ग्रंथ कसरीच्या भक्ष्यस्थानी पडून आज दुष्प्राप्य झाले असतील. या कारणामुळे जुन्या मराठी ग्रंथांची सख्या काही अशी मर्यादित झाली असली पाहिजे, हे उघड आहे. पण याच्याशिवाय या बाबतीत आणखीहि एक कारण आहे. हल्ली आपल्यातील कित्येक लोक मराठीत ग्रंथ न लिहिता इंग्रजीत लिहीत असतात, त्याप्रमाणेच जुन्या काळी ज्यांनी मराठीत ग्रंथ लिहिले असते, अशा बहुतेक विद्वान् लोकांची प्रवृत्ति मराठीचा तिटकारा करून संस्कृत-मध्ये ग्रंथ लिहिण्याची होती. नवव्या शतकापासून चवदाव्या पंधराव्या शतकापर्यंतच्या संस्कृत ग्रंथांच्या आणि त्यांच्या कर्त्यांच्या एखाद्या सूचीकडे पाहिलें, तर तिच्यामध्ये अत्यंत नामांकित अशा किती तरी महाराष्ट्रीय पंडितांचीं नांवां आपल्याला आढळून येतील. या पंडितांनी संस्कृतच्या ऐवजी मराठीमध्ये काव्यरचना केली असती, आणि शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले असते, तर आज आपल्या मराठी ग्रंथसंग्रहाची सख्या आणि योग्यता किती वाढली असती, याची कल्पनाहि करणें शक्य नाही. परंतु ते नाहीत तर नाहीत, पण

त्याच्या ऐवजी निदान चक्रधर, मकुदराज, निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, दासोपत, निरजनमाधव, रामदास, मुक्तेश्वर, तुकाराम, वामन पंडित, रघुनाथ पंडित, मोरोपत हे तरी त्या संस्कृत ग्रंथरचनेच्या लाटेत न सापडता आपल्या मराठी भाषेला लाभले हेच तूर्त आपले भाग्य समजले पाहिजे.

ही वरील कारणे वर्ज्य केली असता आपल्या मराठी वाङ्मयाची वाढ गेल्या हजार वर्षात सामान्यतः अविरत रीतीने चालत आलेली आहे. या वाङ्मयातील समग्र ग्रंथांची शतकवारीने मोजदार करता येणे अशक्य आहे. पण जो काही ग्रंथविस्तार झालेला आहे, त्यात तो अमुक शतकात जास्त झाला आणि अमुक शतकात कमी झाला, असे म्हणण्याला फारशी काही जागा नाही. त्याचा प्रवाह बहुतेक सारख्याच सथ रीतीने चाललेला दिसतो. पाश्चिमात्य वाङ्मयाचे इतिहासलेखक आपापल्या वाङ्मयाचा इतिहास लिहीत असताना त्यांना त्याच्या वाङ्मयात असे आढळून येते की, काही विशिष्ट काळी त्याच्या वाङ्मयाच्या स्फूर्तीला विशेष जोर आलेला आहे. रोमन लोकांच्या ऑगस्टस् बादशहाच्या कारकीर्दीमधे चांगले ग्रंथलेखक झाले, इटलीमधे व इतरत्र (Renaissance) पुनरुद्भाराच्या वेळी चांगल्या वाङ्मयाला स्फूर्ति मिळाली. इंग्लंडमधे वाङ्मयाच्या बाबतीत एलिझाबेथ राणीची कारकीर्द फार प्रशंसनीय झाली; असले काही सिद्धान्त त्याच्या वाङ्मयविषयक इतिहासातून नमूद केलेले आढळतात, व 'राजा कालस्य कारणम्' या न्यायाची उपपत्ति ते या गोष्टीच्या स्पष्टीकरणासाठी सागतात. पण आपल्या मराठी वाङ्मयामधे असे काही फेरफार मोठ्या उत्कटतेने कोठेच घडून आलेले दिसत नाहीत आणि याचे कारण कदाचित् असेहि असेल की, आपल्या इकडचे जुने ग्रंथ बहुतेक सतकवीनीच लिहिलेले असल्यामुळे राज्याची उन्नति किंवा अवनति, राजाची कृपा किंवा कोप, इत्यादि ऐहिक गोष्टींचे त्या परमार्थनिमग्न अशा साधुसंतांच्या मनावर फारच थोडे परिणाम होत असले पाहिजेत. खुद्द शिवाजीमहाराजांच्या कारकीर्दीचे दिवस म्हणजे महाराष्ट्राच्या पूर्ण स्वातंत्र्याच्या उदयाचे दिवस आणि त्या वेळचे तुकाराम हे मुख्य कवि ! पण त्याच्या किंवा पूर्व-कालीन इतरांच्या काव्यामधून काय विशेष फरक दिसून येतो ? पेशव्यांचे वैभव म्हणजे पूर्ण स्वराज्याचे वैभव ! पण त्या अवधीत तरी, काही

थोडेसे पोवाडे वगळले असता मराठी ग्रंथरचनेवर काय मोठासा परिणाम झालेला आहे ? परमेश्वर हा त्रैलोक्याचा राजा, आणि मुक्ति हे परम स्वातंत्र्य, अशीच ज्याची त्रिकालाबाधित भावना, त्याच्या काव्यरचनेवर पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणे 'राजा कालस्य कारणम्' या क्षणिक तत्त्वाचा काय परिणाम होणार आहे ?

परंतु मराठी ग्रंथांचे हे जुने वेदाती वळण हल्ली मात्र खास सुटले आहे. पूर्वी शिवाजीच्यासारखी स्वराज्ये उत्पन्न झाली होती, तरी आमचे कवि रामराज्याचीच वर्णने गात होते, आणि पानिपतसारखे भयंकर राष्ट्रविघातक रणसंग्राम त्याच्या डोळ्यादेखत घडून येत असताहि ते महाभारतातील कौरवपांडवाच्या युद्धाचीच यमकें जुळवीत बसले होते. आपले स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य, ज्याच्यासाठीच कवींनी मुख्यत्वेकरून आपली काव्ये गावी आणि सर्व देशातील कवि गात आले, ते आपलें स्वराज्य आणि स्वातंत्र्य जाणार-जात चालले, -गेले, -तरी त्याची आपल्या कवींपैकी कोणी दाद घेतली नाही ! देशातील काही वीर पुरुष १८५७ सालापर्यंत आपल्या स्वातंत्र्याकरिता शेवटची धडपड करीत होते, पण त्यांचीहि वर्दी आपल्या कवींपैकी कोणच्याहि कानावर कधी गेली नाही ! पण १८५८नंतर आपल्या इकडे नवीन शिक्षणाला सुरवात झाली, नवीन युनिव्हर्सिट्या निघाल्या; नवीन पदवीधर बाहेर पडले, आणि त्यांना नवीन राष्ट्रीय दृष्टि उत्पन्न झाली ! आपले स्वराज्य गेले आहे, आणि ते आपल्याला परत मिळाले पाहिजे, ही जागृति त्यांनी लोकांत निर्माण केली. पडलेला काळोख त्यांनी घालविला. लागलेली झोप त्यांनी दवडली; आणि मिटलेले डोळे त्यांनी उघडविले, आणि तेव्हापासून आपल्या मराठी वाङ्मयाचे नवीन युग सुरू झाले आहे. हेंच आपले 'ऑगस्टन् एज' होय. हीच आपल्या मराठी भाषेतील खरीखुरी उत्क्रांति होय. आणि हीच आपल्या मराठी भाषेच्या वाङ्मयातील 'एलिझाबेथन् पीरिअड' होय. दुसऱ्या देशाना स्वराज्य मिळाल्याने त्याच्या वाङ्मयामधे क्रांति झालेली आहे. पण आमच्या देशातील स्वराज्य गेल्यामुळे ते परत मिळविण्याकरिता आमच्या वाङ्मयामधे हल्लीची हा क्रांति घडून आलेली आहे. 'राजा कालस्य कारणम्' हें तत्त्व पूर्वीच्या आमच्या वाङ्मयाला लागू पडत नव्हतें. पण

हल्ली त्याचा अंमल आमच्या वाङ्मयातील प्रत्येक ओळीवर आणि त्या ओळींतील प्रत्येक अक्षरावर होत आहे । आणि अशा रीतीने उच्च-बळलेल्या राष्ट्रीय भावनांच्या दिवसात भावनाप्रधान कवींच्या भावगीतातील आणि नाट्यगीतातील सुंदर लता आणि त्याच्यावरील फुललेली कोमल फुले, आकाशात उडणारी फुलपाखरे आणि झाडावर बसून आलापघेणाऱ्या कोकिळा, सतारवाल्याच्या हातातील सतारी आणि तुतारीवाल्याच्या तोंडातील तुताऱ्या, ही सगळी हल्ली 'स्वातंत्र्य' । 'स्वातंत्र्य' म्हणून एकमुखाने चारी दिशानी एकच गर्जना करीत आहेत ।

साहित्यसमेलनांची कर्तव्ये

अशा रीतीने आपण आतापर्यंतच्या ग्रंथसंपत्तीचे निरीक्षण केले असून त्याच्यावरून आपल्या भावि वाङ्मयाला आपल्या हल्लीच्या अपेक्षेप्रमाणे कोणते वळण लाविले पाहिजे, त्यात काय सुधारणा केल्या पाहिजेत, आणि त्याची जास्त भरभराट कशा रीतीने होईल, याचा आपण यापुढे विचार केला पाहिजे. आणि येथेच आपल्या साहित्यसमेलनाचे खरे कार्यक्षेत्र सुरू होते. आपल्या कर्तव्याची आपल्याला योग्य कल्पना येण्याला तुलनेसारखे दुसरे उत्कृष्ट साधन नाही. साऱ्या हिंदुस्थानात एकदर सुमारे सत्तर भाषा असून आपली मराठी भाषा ही त्यापैकी एक आहे. पण आपल्या भाषेच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीने आपल्याला इतर भाषाशी फारसे काही कर्तव्य नसून हिंदी, बंगाली, गुजराथी, या भाषाशी तुलना करून आपली प्रगति आपल्याला अजमावून पाहावयाची आहे. हिंदुस्थानची एकदर लोकसंख्या सुमारे ३२ कोटी आहे. त्यापैकी भाषावार लोकसंख्येचे आकडे लक्षात घेतले असता असे दिसून येते की, हिंदी भाषा बोलणारांची संख्या ९ कोटी आहे, बंगाली भाषा बोलणारांची संख्या ४ कोटी आहे आणि गुजराथी भाषा बोलणारांची संख्या सुमारे १ कोटी असून, मराठी भाषा बोलणारांची संख्या १ कोटी ८० लक्ष, किंवा नवीन वाढणारी लोकसंख्या लक्षात घेता जवळ जवळ २ कोटी आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. यापैकी हिंदी आणि बंगाली यांची लोकसंख्या पुष्कळ आहे, आणि त्या मानाने त्याची ग्रंथसंख्याहि पुष्कळ असली, तर त्यात काही आश्चर्य आहे, असे नाही. पण गुजराथी आणि मराठी

याची सख्या जवळ जवळ असल्यामुळे त्याच्यातील ग्रंथसंख्येचे प्रमाण कसे पडते, हा एक तुलना करून पाहण्यासारखा प्रश्न आहे. व त्याकरिता आपल्याला हे वरील साऱ्या हिंदुस्थानचे आऱडे सोडून मुंबई इलाख्यातील आकड्याकडे वळणे जरूर आहे. मुंबई इलाख्यातील मराठी बोलणाराची संख्या सुमारे १ कोटी असून गुजराथी भाषा बोलणाराची सख्या पाऊण कोटी आहे. पण असे असूनहि १९११ पासून १९२० पर्यंतच्या दहा वर्षांतील गुजराथी आणि मराठी पुस्तकांच्या संख्येकडे पाहिले, तर आपल्याला असे आढळून येते की, या दहा वर्षांतील प्रसिद्ध झालेल्या गुजराथी पुस्तकाची सख्या ५४५७ असून मराठी पुस्तकाची सख्या ४१२६, म्हणजे १३३१ ने कमी आहे यावरून वाङ्मयनिर्मितीच्या बाबतीत आपण कसे पाठीमागे आहो, हे लक्षात घेण्यासारखे आहे. आपले मराठी वाङ्मय पुष्कळ आहे, चांगले आहे, व ते झगत्याने वाढतहि आहे, असे आपण आपल्या भाषेच्या समेलनातून बोलत असतो, हे ठीक आहे पण वरील आकड्यावरून दिसून येणारी तुलनात्मक वस्तुस्थिति पाहिली तर आपले वाङ्मय हल्लीच्या पेश्काहि जास्त झपाट्याने वाढविले गेले पाहिजे, याची आवश्यकता आपल्या लक्षात येईल व त्याप्रमाणे ते हल्ली हळूहळू वाढतहि आहे, ही मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे. गेल्या इ० सन १९२८ च्या १ जानेवारीपासून तो ३१ डिसेंबरपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकाचा मुंबई इलाख्याचा जो सरकारी कॅटलॉग बाहेर पडला आहे, त्यावरून पाहता गेल्या सालात हिंदी पुस्तके ९१, इंग्रजी २३९, गुजराथी ५०६ आणि मराठी ६७६, अशा प्रकारचे पुस्तकाचे आकडे देण्यात आलेले आहेत.

चांगले वाङ्मय

आपले वाङ्मय पुष्कळ तर झालेच पाहिजे, पण त्याच्याचबरोबर ते चांगलेहि झाले पाहिजे. आणि ते वाङ्मय चांगले कसे होईल, याच्याबद्दलच्या उपायाचे सशोधन आणि समूचन हल्लीच्यासारख्या साहित्यसभातून झाले पाहिजे. अलीकडच्या काही साहित्यसमेलनाच्या ठरावाचे पृथक्करण करून पाहिले, तर सरकारने आणि युनिव्हर्सिट्यानी अमुक अमुक करावे, अशा प्रकारच्या सूचनांच्या ठरावाची सख्या बरीच वाढली आहे. कित्येक

विद्यापीठातून हल्ली मराठीचा थोडाबहुत प्रवेश झालेला असल्यामुळे तो जास्त व्हावा, अशी सरकारला विनंति करण्याचा मोह साहित्यसंमेलनांना अनावर होणे, हे अगदी स्वाभाविकच आहे, व अशा विनंत्या करून मराठी भाषेचा प्रसार घडवून आणणे अवश्यहि आहे. तरी पण काँग्रेसमध्ये काय, किंवा साहित्यसंमेलनातून काय, एकदरीत सरकारकडे विनंत्या करीत बसण्याची ही पद्धत फारशी प्रशंसनीय नाही आपल्या मराठी भाषेमध्ये चांगले वाङ्मय निर्माण करणे ही आपल्या हातातील गोष्ट आहे. तें आपलें कर्तव्य आपण केले असता त्या चांगल्या मराठी वाङ्मयातील चांगली पुस्तके सरकारने आपल्या शिक्षणक्रमातून आणि विद्यापीठातून नेमली नाहीत, तर सरकारच्या या आधळेपणाबद्दल लोकमत सरकारला दोषी ठरविल्यावाचून केव्हाहि राहणार नाही.

आणखी एक प्रकारचा सरकारकडे विनंती करण्याचा ठराव बहुतेक संमेलनातून पसार करण्याचा प्रघात पडलेला आहे, तो ठराव म्हटला म्हणजे,

सरकारजमा पुस्तके

या विषयाबद्दलचा होय. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विरुद्ध नेहमी तक्रार करण्याला काही तरी विषय पाहिजे, या दृष्टीने चिरचिर करीत बसण्याला हे ठराव अत्यंत उपयुक्त असतात, यात सशय नाही पण सरकारने काही पुस्तके जप्त केली, म्हणून आपल्या ओजस्वी वाङ्मयाचे काय वाकडें झाले आहे? आपल्या भाषेतील एका म्हणीप्रमाणे काही मूर्ख माझ्यानी समुद्रातील मोती गळ्यावर घालण्याच्या ऐवजी गळ्याखाली घातली असली, म्हणून त्याच्या योगाने जगातील संपत्ति थोडीच कमी झाली आहे! कित्येक सशयग्रस्त अधिकारी रानातील एकाद्या अविचारी वणव्याप्रमाणे आपल्या पुढील वाङ्मयाचे उभे पीक जाळून खाक करीत असताना, 'पण त्या राजधानीतील अधिकाऱ्याला आणि त्या रानातील वणव्याला हे ईश्वरी तत्त्व कोठे समजत असते की, आपण जी जागा जाळूनपोळून टाकीत असतो, त्या ठिकाणी पुढे नवीन पीक दुपट जोराने उगवते !

अभोजिनीवनविलासनिवासमेव

हंसस्य हन्तु नितरा कुपितो विधाता ।

न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धा
वैदग्ध्यशक्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥

या श्लोकात म्हटल्याप्रमाणे कित्येक अधिकारी बाहेर पडलेलीं स्वदेशा-
भिमानार्ची पुस्तके जत करू शकतील. पण त्या ग्रंथकाराच्या डोक्यात जो
स्वदेशाभिमान परमेश्वराने भरून ठेविलेला आहे, तो अशा प्रकारचा आहे
की, तो कोणाहि अधिकाऱ्याला जत करता येणार नाही ! मुद्राराक्षस
नाटकात आर्यचाणक्याने म्हटलें आहे की, सगळ्या सेना फितुर होऊन
शत्रूकडे गेल्या, तरी हरकत नाही, पण

एका केवलमर्थसाधनविधौ सेनाशतेभ्योऽधिका

× × × × बुद्धिस्तु मा गान्मम ।

त्याप्रमाणे सरकारने सर्व काही जत करून नेले, तरी जोपर्यंत स्वदेशा-
भिमानाची ग्रंथकाराच्या डोक्यामध्ये त्याची बुद्धि कायम आहे, तोपर्यंत आपल्या
भाषेला स्वदेशाभिमानमूलक अशा उत्कृष्ट वाट्याची कधीहि उणीव पडणे
शक्य नाही. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या सद्यस्थितीवरील निबधाला
किंवा विनायकराव सावरकर यांच्या मॅझिनीच्या चरित्राला सरकारने बंदी
केली, म्हणून कोणाचे काय अडले आहे ? त्याच्यापेक्षा शंभरपटीनी तीव्र
अर्शा कॉम्युनिझमपर्यंत मजल मारणारी पुस्तके आज देशामध्ये उत्पन्न
शालेलीं नाहींत काय ?

शक्ति आणि शिक्षण

तेव्हा असल्या सरकारकडे विनत्या करावयाच्या बाह्यागभूत आणि औष-
चारिक ठरावाकडे जुजबी आणि जरूरीपुरतेंच लक्ष देऊन बाकीचा सर्व
वेळ महाराष्ट्र साहित्यातील अंतरगभूत आणि आवश्यक अशा विषयाच्या
विवेचनामध्येच आपण खर्च करणे आपल्या हिताचे आहे. चागलें वाट्य
आपण कसे निर्माण करू शकू, असल्या विषयाच्या चर्चेकडेच मुख्यत्वे-
करून आपल्या साहित्यसमेलनानी लक्ष पुरविले पाहिजे. या बाबतीत
काव्यप्रकाशकारानी

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

या श्लोकामध्ये ज्या मूलभूत गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्या आपण

लक्षात ठेविल्या पाहिजेत. वरील श्लोकात शक्ति याचा अर्थ प्रतिभा असा आहे व बाकीच्या गोष्टी शिक्षण या सदराखाली येतात. साराश, प्रतिभारूपी शक्ति आणि व्यापक स्वरूपाचे शिक्षण या दोन गोष्टी उत्कृष्ट ग्रंथरचनेला आवश्यक आहेत. यापैकी पहिली ईश्वरदत्त असते व दुसरे शिक्षण हे मनुष्याला प्रयत्नाने संपादन करता येते. यापैकी नुसत्या प्रतिभेने एकवेळ कदाचित् चागली ग्रंथरचना होईल, पण नुसत्या शिक्षणाच्या जोराने प्रतिभेवर बलात्कार करण्यात कोणतेहि स्वारस्य नाही व तसें केलें असता कोणत्या प्रकारची अपत्ये निर्माण होतील, याचा नमुना अलीकडल्या कित्येक काव्यमधे पाहावयाला सापडण्यासारखा आहे. तेव्हा शक्ति आणि शिक्षण याचा समागम हाच स्पृहणीय होय पण कित्येक प्रसंगी शिक्षणाची जोड मिळविल्यावाचून एकटीच प्रतिभा जेव्हा उतावीळपणाने धावत सुटते तेव्हा दोनचाकी गाडीपैकी एकचाक मोडलेल्या गाडीसारखी तिची अवस्था झालेली पाहून खेद वाटण्याचे कित्येक वेळा प्रसंग येतात. 'काव्यज्ञशिक्षयाम्यास.' ही काव्यप्रकाशाच्या वरील पक्तीमध्ये जी एक गोष्ट सांगितलेली आहे, तिच्याकडेहि लक्ष पुरविणें अवश्य आहे 'अरुण' या नावाचे एक मासिक पुस्तक प्रसिद्ध होत असतें. त्याचे संपादक, श्रीयुत एम् जी. रागणेकर, यांनी निरनिराळ्या लेखकाकडे आणि कवीकडे 'मी आणि माझे लेखन' अशा मथळ्याची एक बारा प्रश्नांची प्रश्न-पात्रिका अलीकडे पाठविली असून त्याची काही उत्तरेहि त्यांनी आपल्या मासिक पुस्तकात प्रसिद्ध केली आहेत ती उत्तरे या विषयाच्या दृष्टीने खरोखरच फार मननीय आहेत. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या लेखकांची चरित्रेहि या कार्मी उपयोगी पडण्यासारखी आहेत. चागल्या कवींनी किती परिश्रम केलेले असतात, त्यांना चागल्या कल्पनांची स्फूर्ति होण्याचे कसे प्रसंग प्राप्त होतात. वगैरे विषयाचे अध्ययन केल्यास जीम उचलून टाळ्याला लावल्याबरोबर झाले काव्य निर्माण, या अलीकडच्या कित्येक उदाहरणातील प्रवृत्तीला पुष्कळ आळा बसेल. चागल्या ग्रंथरचनेला शिक्षण हें सर्व प्रकारानी चागलेंच असले पाहिजे. पण त्यातल्या त्यात व्याकरण, न्याय आणि अलंकार, या शास्त्राची जोड असणें विशेषच जरूर आहे. व्याकरणशास्त्राने शब्द सुंदर होतील; न्यायशास्त्राने विचार सुंदर

होतील, आणि अलंकारशास्त्राने ते विचार सुंदर रीतीने मांडता येतील. इंग्रजी टीकाकारांच्या दृष्टीने या तीन शास्त्रांची जशी संगति सांगण्यात येते, त्याचप्रमाणे 'पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण' अशा प्रकारची संस्कृत-मध्ये जी विशेषणे किंम्येकाना लावण्यात येतात, त्यातही जवळ जवळ हाच तात्पर्यार्थ आहे. म्हणून शक्ति आणि शिक्षण या दोन गोष्टींच्या आवश्यक-तेचे महत्त्व साहित्यसंमेलनातून सर्व लोकांच्या मनावर ठसविले जाणे फार जरूरीचे आहे.

गद्य व पद्य

प्रतिभा आणि सुशिक्षितपणा या दोन गुणानी युक्त झालेला असा ग्रंथ-कार जेव्हा कोणताही ग्रंथ लिहिण्याला उद्युक्त होतो, तेव्हा त्याच्यापुढे मी आपला ग्रंथ गद्यात लिहू किंवा पद्यात लिहू, असा प्रश्न उत्पन्न होतो पण गद्याचे आणि पद्याचे विषय अलीकडे बहुतेक ठरल्यासारखे होऊन गेलेले आहेत. गद्य हा शब्द 'गद-बोलणे' या धातूपासून निघालेला आहे. तेव्हा सामान्यतः सरळ रीतीने जे बोलवयाचे ते गद्यातूनच बोलले जाते. आणि जे बोलताना काही विशिष्ट प्रकारची पदरचना केली जाते, त्याला पद्य असे म्हणतात. पहिले सरळ आणि स्वाभाविक बोलणे हे गद्यातीलच होय, आणि पद्य हा बोलण्याचा कृत्रिम प्रकार होय. आता यातील गद्य हा जो स्वाभाविक प्रकार, त्याचा उपयोग एकटाच मनुष्य आपल्याशीच बोलत असताना करील किंवा इतराशी बोलत असताना करील. पहिल्या बाबतीत ते त्याचे आत्मगत भाषण होतं, आणि दुसऱ्या बाबतीत ते त्याचे इतराशी संभाषण होते. नाटकातील आणि कादंबऱ्यातील सगळी संभाषणे ह्या दुसऱ्या प्रकारापासून उत्पन्न झालेली असतात, आणि एकटाच ग्रंथकार एकटाच बसून जे बोलतो किंवा लिहितो, त्यापासून ग्रंथरचनेचे बाकीचे प्रकार उद्भवतात. अशा प्रकारच्या गद्यातून कोणतीही अक्षरे कोठेही आली, तरी त्यांना काही निर्बंध नसतो. पण काही अंतराने तेच तेच वर्ण जिथेकडून उच्चारले गेले, तर ते आपल्याला चांगले लागतात, असे कानाला वाटू लागते, आणि त्यामुळे अनुप्रासाची कल्पना उपयोगात आलेली आहे, व अशीच समानवर्णता पद्याच्या चरणांच्या शेवटी आली असता तीही गोड लागते, म्हणून यमकें

अस्तित्वांत आली. गद्यात गाण्याची कल्पना शिरली, म्हणजे ती कल्पना त्याच गद्याचे पद्यांमधे रूपांतर करविते. 'शोकःश्लोकत्वमागतः' या चरणामधे हेंच तत्त्व प्रतिपादण्यात आलेलें आहे, आणि गाण्यामधे ताल, लय, वगैरे गोष्टींना स्वाभाविकपणेच प्राधान्य असल्यामुळे जेथे याचावयाचे तुकडे पडू लागले, तेच त्या पद्याचे चरण झाले. चरण म्हणजे पावले, याची सामान्यतः दोन किंवा चार अशी सख्या असल्यामुळे काही दोन चरणाची पद्ये, आणि काही चार चरणाची पद्ये, अशा त्याच्यात जाति निर्माण झाल्या, आणि या चरणाचे शेवट ऐकणाऱ्या कानाना दिसावे, अशी आकांक्षा स्वाभाविक असल्यामुळे त्या चरणाच्या टोकाला यमकाची टोपणें बसविण्यात येऊ लागली.

सयमक आणि निर्यमक कविता

यमकाची उत्पत्ति आणि उपपत्ति साधारणपणे अशा रीतीने सांगता येण्यासारखी आहे कोणत्याहि गोष्टीचा अतिरेक हा वाईट, त्याप्रमाणे यमकाचा अतिरेकहि वाईटच. पण त्यासाठी एकच नादाच्या अनुवृत्तीने जे नाद-माधुर्य उत्पन्न होऊ शकते, त्याचा साहजिक मिळणारा फायदा घालविण्यातहि काही फायदा आहे, असे नाही यमक हा कवितासुदरीच्या चरणातील मजुळ मजुळ वाजणारा एक नूपुर आहे. तो फारसा बोजड न होऊ देता वापरण्याची खबरदारी घेतली, तर तो अलंकार कवितेची शोभा वाढविण्याच्या कामी कारणीभूत होण्याला काही हरकत नाही. आधीच कविता ही गोड, आणि त्यात यमकाची भर पडली, तर दुधात साखर पडल्याप्रमाणेच तो संयोग जास्त माधुर्य पावतो, हे उघड आहे तरी पण कोणाला जर अलंकारावाचून स्त्री, साखरेवाचून दूध किंवा यमकावाचून कविता आवडत असली, तर 'भिन्नरुचिर्हि लोक' याच्याशिवाय दुसरे काय म्हणावयाचें ? निर्यमक कविता हे इंग्रजीचे अनुकरण आहे संस्कृतमधेहि बहुतेक कविता निर्यमक असत. पण त्या संस्कृतच्या अनुरोधाने पुढे मराठीत जी काव्यरचना झाली, ती सगळी सयमकच होती. संस्कृतचे निर्यमक कवितेचें उदाहरण डोळ्यापुढे असताना सगळ्या मराठी कवींनी सर्रास सयमक कविता करण्याचे धोरण का स्वीकारले, हा एक विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. गानप्रियतेचे प्राधान्य हें एक या बबर्तीतील प्रबळ कारण आहे, यात शंय

नाही. आणि ही दृष्टि कमी होऊन निर्यमक कविताकडे प्रवृत्ति जास्त होऊ लागली, म्हणजे हळूहळू पद्यरचना ही गद्याच्या वळणावर जवळ जवळ जाऊ लागणार, असे म्हणावयास हरकत नाही. यमकाच्याप्रमाणे वृत्ताच्या बाबतीतील निर्बंधहि अलीकडे शिथिल होऊ लागलेले आहेत. पूर्वीच्या वृत्तदर्पणामधे अनुष्टुप् छंदाच्या सबधाने 'अनुष्टुप् छंद तो ज्याला एक नेम नसे गणी' असे लक्षण सांगण्यात आलेले असे. पण हल्ली कोणालाच 'एक नेम नसे' अशी स्थिति काही बाबतीत होत चाललेली आहे. ही स्थिति सुधारणे जरूर आहे, व या कार्मी प्रो० माधवराव पटवर्धन यांच्या 'छन्दोरचना' यासारख्या पुस्तकाचा फार उपयोग होण्यासारखा आहे.

रसनिष्पात्ति

काव्ये कशी उत्पन्न होतात आणि त्याचें गद्यपद्यात्मक बाह्यांग कसे असावें, याबद्दल येथपर्यंत विचार झाला. परंतु त्या काव्यामधून उत्तमत्व उत्पन्न होण्याला कशाची अपेक्षा असते, याच्याबद्दलचे मूलभूत तत्त्व सर्व ग्रंथकारानी लक्षात बाळगणे अत्यंत आवश्यक आहे. रस हा काव्याचा आत्मा आहे, हे या बाबतीतील सूत्रवाक्य आहे व ज्याला आपला ग्रंथ उत्कृष्ट व्हावा अशी इच्छा असेल, त्याने हे सूत्र विसरून कधीहि चालाव-याचें नाही. इतक्या महत्त्वाचा जो रससंबंधीचा विषय, त्याच्याबद्दल आपल्या समेलनातून चर्चा होणें अत्यंत आवश्यक आहे. या विषयाच्या सबधाने प्रो० श्रीकृष्ण नाळकठ चापेकर यानी एक मननीय निबंध प्रसिद्ध केला असून त्याच विषयासबधाने प्रो० रा. श्री जोग यानीहि 'रसनाकर' मासिकाच्या फेब्रुवारी (१९२९) च्या अकामधे जास्त चर्चा केलेली आहे. या दोन्हीहि विद्वान् प्रोफेसरांनी आपल्यातील नवरसाच्या सबधाने खरोखरच एक अभिनव प्रश्न चर्चेकरिता उत्थापित केला आहे सामान्यतः रसाची सख्या नऊ म्हणून मानली जाते. पण या बाबतीत साहजिकच अशी शका मनामधे येते की, नऊ ही सख्या कशी निश्चित करण्यात आली ? रस नऊच का आहेत ? ते नवापेक्षा कमी किंवा जास्ती कसे नाहीत ? अशा प्रकारच्या परिगणनेला काही तरी निश्चयात्मक प्रमाण असल्यावाचून एकदम नऊ ही सख्या सांगितली गेली, तर त्याबद्दल कोणाच्याहि मनामधे शका उत्पन्न होणे साहजिक आहे. कित्येक लोक प्रेयास, दान्त, उद्धत, असे आणखी

तीन रस मानून एकदर संख्या बारापर्यंत नेतात. पण या नवीन तीन रसाचा पहिल्या नऊ रसामधे अंतर्भाव होऊ शकत असल्यामुळे बाराच्या ऐवजी नऊच रस बहुतेक ग्रंथकाराकडून मानले जातात. याप्रमाणे आपण बारावरून नऊ रसावर येतो. पण ही संख्याहि आणखी एका रसाने कमी करण्यात येऊन आठ रसांची नावे पुढीलप्रमाणे देण्यात येत असतात.—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञो चेत्यष्टौ नाट्ये रसा स्मृताः ॥

शातरस हा नववा रस धरून नऊ ही संख्या वनविषयान आलली होती. परंतु त्याच्या पूर्वीची अवस्था म्हटली म्हणजे वरील आठ रस मानण्याचीच असली पाहिजे वर उद्धृत केलेला श्लोक भरतनाट्यशास्त्रातील आहे. आणि मुनिना भरतेन यः प्रयोगो

भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः ।

असा भरतमुनीच्या फक्त अष्ट रसांच्याच सग्रहाचा उल्लेख कालिदासाच्या 'विक्रमोर्वशीय' नामक नाटकामधे आलेला आहे आणि कालिदास हा काही लोकांच्या मताप्रमाणे जरी ख्रिस्ती शकानंतरच्या चवथ्या शतकातील कवि आहे, असे मानले, तरी ही अष्टरसात्मक गणना तितकी जुनी आहे, असे यावरून आपल्याला मानावे लागते या रसांच्या उत्क्रांतीच्या इतिहासामधे आपण आणखी मागे जाऊ लागलो, तर भरताच्या नाट्यशास्त्रावरूनच आपल्याला असे दिसून येते की, हे जे आठ म्हणून रस मानले गेलेले आहेत, त्यापैकी मूळचे मुख्य असे चारच रस मानले जात होते. कारण,

तेषामुत्पत्तिहेतवश्चत्वारो रसाः । तद्यथा-शृङ्गारो रौद्रो वीरो बीभत्स इति । अत्र

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिबीभत्साच्च भयानकः ॥

या उताऱ्याप्रमाणे शृंगारापासून हास्य, रौद्रापासून करुण, वीरापासून अद्भुत आणि बीभत्सापासून भयानक, असे रस उत्पन्न झाले असून या आठ रसांपैकी शृङ्गार, रौद्र, वीर आणि बीभत्स, हेच रस मुख्य आहेत, असे खुद्द भरतमुनींनीच आपल्या नाट्यशास्त्रात सांगितले आहे, आणि कोणी कोणी तर शृंगार हाच फक्त एक रस होय, असे मानतात. याप्रमाणे एकापासून बारापर्यंत रसांच्या संख्येची उत्क्रांति कशी होत गेली असली पाहिजे,

याची या इतिहासावरून आपल्याला कल्पना करता येण्यासारखी आहे. पण या रसाच्या सख्येत असे मतभेद का ? आणि याची संख्या निश्चयात्मक का नाही ? प्रो० चापेकर यानी शृंगार, वीर आणि करुण, या तिधानाच प्रधानत्व दिलेले आहे, व रौद्र, बीभत्स, भयानक हे त्यानी वीररसाच्या पोटात घातले आहेत, व हास्य आणि अद्भुत याच्या रसत्वाबद्दल त्यानी शका प्रदर्शित केली आहे.

या निराळ्या मतभेदाचे निराकरण कोणत्या तत्त्वावर करता येईल ? यात मानसशास्त्र काही निर्णय ठरवू शकेल काय ? रसाचे स्थायिभाव हे एक प्रकारचे मुख्य मनोविकार आहेत. पण मनुष्याचे मनोविकार अनेक असतात आणि त्या सगळ्यापासूनच रसपरिनिष्पत्ति होईल असे नाही. ज्या मनोविकारामधे चमत्कारजनकत्व असेल, त्याचाच सग्रह काव्यशास्त्रामधे करण्यात आला पाहिजे, हें अगदी उघड आहे. आणि अशा दृष्टीन पाहिलें असता 'जुगुप्सास्थायिभावको विष्मुन्नाद्यालम्बनको दुर्गंधाद्युद्दीपितो निष्ठीवनाद्यनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो बीभत्स.' अशा प्रकारचे ज्याचें स्वरूप आहे, त्या मनोविकाराच्या वर्णनापासून काव्यामधे काय चमत्कार उत्पन्न व्हावयाचा आहे. आणि असे जर आहे, तर असल्या मनोविकाराची रसामधे परिगणना काय म्हणून केली जावी ? मनोविकार हे मानसशास्त्राच्या कक्षेमधे येतात आणि अलंकारशास्त्राच्याहि कक्षेमधे येतात. परंतु ही दोन्हीहि शास्त्रे त्या मनोविकाराकडे अगदी निरनिराळ्या दृष्टीनी पाहत असतात हे मनोविकार कसे उत्पन्न होतात, याचे वर्गीकरण कोणत्या तत्त्वावर करावें, वगैरे प्रकारची मानसशास्त्राची दृष्टि असते मन चंचल आणि त्याचे विषय नानाविध, त्यामुळे या मनोविकाराचे कार्यकारणत्व किंवा वर्गीकरण फार कठीण झालेले आहे. सत्त्व, रज आणि तम, या गुणत्रयाच्या भेदांमुळे नानाप्रकारचे मनोविकार उत्पन्न होतात, अशी साख्याची उपपत्ति आहे काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद आणि मत्सर, हे सहा प्रमुख मनोविकार म्हणून सामान्यतः मानले जातात. पण या सगळ्या वर्णनापेक्षा वैशेषिक मतातील 'सुख, दुःख, इच्छा आणि द्वेष', या चार गुणविभागाच्या निरूपणामधे प्रशस्तपादाचार्यानी आपल्या भाष्यामधे मनुष्याच्या मनोविकाराचे जे वर्गीकरण केले आहे, तें त्यातल्या त्यात बरेंच शास्त्रीय स्वरूपाचे आहे. Psychology (मानसशास्त्र)मधील

Emotions (मनोविकार) या विषयावर लिहिताना या Emotions चे (मनोविकाराचें) शास्त्रीय वर्गीकरण कसे करावें, याबद्दल पाश्चिमात्य लेखकानाहि बराच प्रश्न पडला असल्याचे दिसून येतें.

Unfortunately there is little psychological writing about the emotions, which is not merely descriptive. As emotions are described in novels, they interest us, for we are made to share them. We have grown acquainted with the concrete objects and emotions which call them forth, and any knowing touch of introspection, which may grace the page, meets with a quick and feeling response. Confessedly literary works of aphoristic philosophy also flash lights into our emotional life, and give us a fitful light. But as far as the scientific psychology of the emotions goes, I may have been suferited by too much reading of classic works on the subject.

William James.

या मनोविकाराच्या वर्गीकरणाची अशी अनवस्था असल्यामुळे त्यातील मुख्य कोण आणि गौण कोण हें मानसशास्त्राला विचारून घेऊन त्याप्रमाणे साहित्यशास्त्राने आपलें वर्णनाचे धोरण ठेवावे, अशी स्थिति उरलेली नाही. शिवाय चमत्कारजनकत्व ही जी साहित्यशास्त्राची दृष्टि, तीहि अगदी निराळी. त्यामुळे स्थायिभाव, अनुभाव आणि व्यभिचारिभाव यांचें विवेचन करताना मानसशास्त्रातील तत्त्वांचा जितका उपयोग व्हावा, तितका होत नाही. आणि अखेरीस कवींना मनुष्याच्या मनातील निरनिराळ्या मनोविकारांचीं चित्रें रगाविताना आपल्या प्रतिभेवर आणि काव्यशास्त्रातील संप्रदायावरच अवलंबून राहावें लागतें. तरी पण पूर्वीचे ठरलेले संप्रदाय हे कितपत पायाशुद्ध आहेत, याचा शास्त्रीय विचार करण्याला आपण उद्युक्त नि...९

झालें पाहिजे व अशा दृष्टीने या आठ रसांचे पृथक्करण करू लागलें असता त्यात पुष्कळ नवीन विचार सुचण्याला जागा आहे, यात संशय नाही.

गूढकाव्ये

येथपर्यंत आपण ज्या काव्याच्याबद्दल विचार करित आले, त्या सगळ्या काव्यांतील विषय आपल्या वाचकवर्गापैकी बहुतेकाना समजण्यासारखे असतात. पण अलीकडे गूढात्मक काव्याचीं म्हणून एक जात निघालेली आहे. इंग्रजीमध्ये Mystic Poetry म्हणून एक काव्याची पद्धत आहे, त्याचे 'गूढकाव्ये' हें मराठीतील अनुकरण होय. आपल्या इकडच्या अद्वैत वेदान्तातील निर्विवाद सिद्धान्ताच्या प्रगतीच्या मानाने पाश्चिमात्य देशातील तत्त्वज्ञान अजूनहि किती मागे आहे, याची आता आपल्या इकडील सुशिक्षिताना बरोबर कल्पना आलेली आहे. तत्त्वज्ञानाच्या मार्गात पाश्चिमात्य लोक कांही एका अवधीपर्यंत जातात व त्याच्यापुढे आपल्याला काही समजत नाही, असें मानण्याची त्यांची प्रवृत्ति आहे. अशा प्रकारच्या या अज्ञेयवादा-(agnosticism)च्या पलीकडे जे सर्व काही गूढ आहे, त्याच्यासंबंधाने कोणाला काही कल्पना व्यक्त करणें झाल्यास त्यानी या mysticismच्या धुक्यामध्ये शिरून mystic (गूढ) कविता लिहिणें, हें योग्य होईल व त्याच्या त्या विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडील प्रातामधील काही तेजोमय कल्पनांची वाज एखाद्या कवीच्या डोळ्यापुढे चमकली, तर त्याने त्या आपल्या तत्त्वज्ञानाला Transcendental Philosophy असें गंभीर नाव द्यावे, व त्याच्यावरती गूढात्मक कविता लिहाव्या, हें ठीक आहे. पण 'अहं ब्रह्मास्मि', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' येथपर्यंत ज्या आपल्या तत्त्वज्ञानाची मजल जाऊन पोचलेली आहे, आणि ज्या तत्त्वज्ञानामध्ये गूढ असें काहीच राहिलेलें नाही, त्या तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने आपल्या मराठीमध्ये गूढात्मक काव्ये कशाला पाहिजेत आणि ती तात्त्विक दृष्ट्या कशी उत्पन्न व्हावीत? काही गूढात्मक काव्येहि चांगलीं नसतात, असें नाही.

नसे ठावा ब्रह्मा न शिव अथवा श्रीपति हरी
हरी जो तापातें उचलुनि कृपासिंधुलहरी ॥

हरी वाटे काळा करिस विपती मृत्युभुजगा

जगाचा तू ऐसा धनि कवण तो पाव मज गा ॥

हा वामन पंडिताचा श्लोक आहे. वामन पंडित हे पूर्ण वेदान्ती असूनहि त्यांनी हा गूढात्मक श्लोक केला आहे, व तो अतिशय सुंदरहि झालेला आहे. पण अलीकडच्या गूढात्मक काव्यातून त्यातील तत्त्वज्ञान अज्ञेय असते, इतकेच नव्हे, तर त्यातील अर्थहि तितकाच अज्ञेय असतो. असले दोष जेथे असतील, तेथे ते सुधारले जाणे अवश्य आहे.

शुद्धलेखन, अनुस्वार, मोडी लिपी वगैरे

असो, येथपर्यंतचे विवेचन भाषा बोलावयाच्या दृष्टीने झालें. पण तीच भाषा लिहावयाची झाली, म्हणजे ती कशी लिहावी, याबद्दलचे प्रश्न साहजिकपणेच उपस्थित होतात. मोडी लिपी ही झरझर लिहिता येण्यासारखी असल्यामुळे ती आपल्यातील जुन्या काळाची लघुलेखनपद्धतीचीच एक लिपी आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्या लिपीचा लोप होत चालला आहे, हे इष्ट नाही आपण नवीन प्रकारची शॉर्ट हॅन्ड लिपी शिकू लागलो आहों, आणि आपली जुनी विसरू लागलों आहों. याच्यापेक्षा आपल्या जुन्या मोडी लिपीतच काही नवीन शॉर्ट हॅन्ड लिपीच्या आणि सक्षेपाच्या खुणा समाविष्ट केल्या, तर आपली मोडी लिपी कायम राहून आपल्याला दुसऱ्याच्या शॉर्ट हॅन्ड लिपीची आवश्यकता उरणार नाही. आता जेव्हा आपल्याला बालबोध लिपीमधे लिहावयाचें असतें, तेव्हा ते शुद्ध रीतीने लिहिणें अवश्य असतें. या शुद्धलेखनापैकी न्हस्वदीर्घाचा जुना प्रश्न बाजूला पडून अनुस्वाराचा नवा प्रश्न हल्ली पुढे आलेला आहे. व याच्याबद्दल विद्वान् लोकांच्या मतांच्या अनुरोधाने योग्य तो निर्णय ठरविला गेला पाहिजे. कित्येक लोक अनुच्चारित अनुस्वाराना वाझ अनुस्वार, अजागळ अनुस्वार, अशा रीतीने सबोधून आपले मत प्रदर्शित करीत असतात. पण एखादी वाझ स्त्री असली, म्हणून तिला कांही कोणी मारून टाकीत नाहीत, किंवा शेळीच्या गळ्याखालील स्तन हा दूध देत नसला, म्हणून तो कोणी कापून टाकल्याचे उदाहरण अजून कोणाच्या दृष्टोत्पत्तीस आलेलें नाही! आधी अनुस्वाराचा उच्चार करावयाचा नाही, आणि मग तो उच्चारला जात नाही म्हणून त्याला काढून टाकावयाचा, यात एका

गोष्टीमध्ये दोन दोष केल्याचें श्रेय पदरीं येतें, हें या पक्षातील लोकानी लक्षात घेणे अवश्य आहे. उच्चारान्त अशुद्धता उत्पन्न झाली असली, तर त्याच अशुद्धतेने लेखनाचेहि क्षेत्र विटाळून न टाकिता ते तरी निदान शुद्ध ठेवणे हें इष्ट नाही काय? आणि जसा उच्चार तमेंच लिहावयाचें आणि बाकीच्या शुद्धाशुद्धतेकडे किंवा पूर्वपीठिकेकडे लक्ष द्यावयाचें नाही, असे एकदा म्हटले, तर आपल्या मराठी भाषेच्या शुद्धलेखनामध्ये किती तरी अनवस्था उत्पन्न होतील. यासाठी या प्रश्नाचा विचार दूरवर दृष्टि देऊनच केला पाहिजे.

बहिष्कृत भारत !

ह्या पृथ्वीवर सर्व मनुष्यजातीच्या इतिहासात जर कोठे कधी कोणावर प्रचंड बहिष्कार घालण्यात आला असेल, आणि जो पुरातन काळापासून चालत येऊन आज पूर्ण दशेला पोहोचला असेल तर तो ह्या भारत-खंडातील नीच मानलेल्या जातीवरचा भयंकर बहिष्कारच होय ! भारत-वासियानो ! स्वार्थाला, मानवजातीला आणि ईश्वराला स्मरून हा घातकी, पातकी आत्मबहिष्कार नाहीसा करा !!

मायो

सुमारे * एक हजार वर्षांपूर्वी गुजराथ देशाची पाटण नांमे राजधानी होती तेथे इ. स. १०९४-११४३ पर्यंत सिद्धराजा नावाचा राजा राज्य करीत होता त्याने एकदा सहस्रलिंग नावाचा एक मोठा तलाव बांधण्यास सुरुवात केली. पण काही केल्या तलावात पाणी म्हणून ठरेना. तेव्हा धर्माचार्यांच्या सूचनेवरून राजाने कोणा तरी एकास बळी देण्याचें ठरविले. ‘देवो दुर्बल घातकः !’ बली देण्याकरिता मायो नावाच्या एका घेडास आणून उभे करण्यात आले. शिरच्छेद करतेवेळी ‘शेवटची काय मागणी असेल ती माग’, अशी आज्ञा होताच मायो गहिवरून म्हणाला, ‘महाराज, माझा हा नीच देह सार्वजनिक हिताकडे लागणार ह्याबद्दल मला आनंदच होत आहे. माझ्या तिरस्कृत जातिबाधवावर आपण एवढीच कृपा करावी की, आजपर्यंत त्यांना शहरापासून दूर अंतरावर जगलात राहावे लागत आहे आणि त्यांच्या नीचपणाची खूण म्हणून त्यांना निराळाच पोशाख करावा लागत आहे, तसें ह्यापुढे होऊ नये, त्यांना शहराजवळ राहण्याची परवानगी असावी.’

सिद्धराजाने ही विनंती मान्य केली आणि मायोने आनंदाने प्राण सोडिला !

वाचक हो ! ही साडेसातशे वर्षांपूर्वी घडलेली गोष्ट वाचून आपल्याला आज काय सुचते ? आपल्या ह्या चमत्कारिक देशात जातिभेदरूपी सहस्र-

लिंग म्हणजे दुहीच्या हजारो खुणा किंवा लहरी दाखविणारा जबरदस्त तलाव आहे. आज हजारो वर्षे ह्यातलें पाणी स्थिर आहे, पण ह्याच्या तळाशी गाळामधे मायोचे असख्य नीच मानलेले जातिवाधव जिवंत आणि वंशपरंपरेने रुतले आहेत. मायोच्या स्वार्थत्यागाने किंवा सिद्धराजाच्या मेहर-बानगीने ह्या जाती जरी नगराजवळ राहू लागल्या आहेत, तरी नगरवासी होण्यास, अर्थात् सुधारलेल्या जगात राहण्यास त्यांना अद्यापि ह्या विसाव्या शतकातहि परवानगी मिळालेली नाही ! ह्यांना अद्यापि अस्पृश्यच ठेवण्यात आलें आहे !

अंत्यज हे कोण आहेत ?

महार, माग, धेड, पारिया, नामशूद्र इत्यादि ज्या अगदी नीच मानिलेल्या जाती सर्व हिंदुस्थान देशभर आढळतात, त्यांना ओळखण्याकरिता अद्यापि चागलेसे एक सर्वसाधारण नाव प्रचारात आलेले नाही, आणि तसें एखादे नवीन नाव कल्पून प्रचारात आणणें हेहि काही सोपें नाही. मुंबई शहरात म्युनिसिपालटीच्या ह्या लोकाकरिता ज्या स्वतंत्र शाळा आहेत, त्यांना 'निराश्रित-शाळा' असें नाव देण्यात आलें आहे. त्याला अनुसरून ह्या शहरात 'प्रार्थना-समाज'च्या लोकानी ह्या लोकांच्या साहाय्याकरिता जें एक मिशन काढलें आहे त्याच्या शाळेलाहि 'निराश्रित शाळा' असें म्हटले आहे, परंतु खरे म्हटलें असता निराश्रित हें नाव ह्या मंडळीस अगदी अन्वर्थक आहे असे नाही. इंग्रजीत Depressed classes ह्याचे मराठीत गोमेलसें रूपांतर होण्यासारखे नाही. ह्या सर्व वर्गांचे एक मुख्य आणि साधारण लक्षण अथवा गूण म्हटली म्हणजे 'अस्पृश्यता' ही होय. ह्यांना शिवून घेण्यात येत नाही म्हणून ह्यांना अस्पृश्य ह्या नावाने ओळखावे, तर तो शब्दहि चांगलासा प्रचारात नाही व तितका साधा आणि सोपाहि नाही. आदिद्रवीड ऊर्फ पंचम हे नाव अलीकडे मद्रास इलाख्यात ह्या वर्गाला नवीन देण्यात आलें आहे, आणि तें यथार्थ असून त्यात कोणत्याहि प्रकारचा तिरस्कार ध्वनित होत नाही पण तें नाव ह्या प्रांती प्रचारात नाही. कॉंग्रेस व महात्मा गांधी यांनी हरिजन हे नाव अलीकडे रूढ केले आहे. अंत्यज हा शब्द मात्र बराच व्यवहारातला आहे. पण हे लोक खरोखरच सर्वांच्या शेवटीं जन्मले, अशातला मुळीच प्रकार नव्हे ! म्हणून हें नांव त्याच्यापैकी

पुष्कळांना आवडण्यासारखे नाही. तथापि वरील सर्व अडचणींचा विचार करता एकदरीत तूत लेखनव्यवहाराच्या सोईसाठी अंत्यज हेंच नाव नाइलाजाने पसत करावें लागत आहे, आणि अत्यज म्हणजे ज्याचा दर्जा हिंदु समाजात अगदी खालच्या प्रतीचा अथवा शेवटचा समजला जात आहे असे लोक, एवढाच अर्थ प्रस्तुत विषयासबर्धी ह्या नावाचा घेतला आहे.

व्याप्ति

आता प्रथम ह्या अफाट हिंदुस्थानातील अनेक धर्मांच्या, असंख्य जातींच्या जनसमुहामधे ह्या अत्यज वर्गाची व्याप्ति किती आहे, व अत्यज ह्या सदराखाली कोणकोणत्या जाती येण्यासारख्या आहेत, व त्या कोणत्या कारणानी येतात, ह्याचा विचार करू. एकंदर हिंदी जनसमुहाकडे पाहिलें असता त्याच्यामधे इतका विचित्रपणा व विस्कळितपणा दिसून येतो की, कोणत्याहि दृष्टीने एका विवक्षित कारणासाठी ह्या जनसमुहाचे नीटसे वर्गीकरण करू म्हटलें असता जवळजवळ अशक्यच वाटते. तथापि आपण हल्ली प्रचारात असलेले सर्व जातिभेद व वर्गभेद घटकाभर बाजूस ठेवून केवळ विद्या, आचार, विचार व गृहस्थिति इत्यादि मिळून एकंदरीत सामाजिक दर्जाच्या दृष्टीने पाहता ह्या अफाट जनसमुहाचे ठोकळमानाने पाच वर्ग करता येण्यासारखे आहेत.

१ ला. वरिष्ठ वर्ग—ह्यात मोठमोठे अधिकारी, सरदार, मानकरी, मोठमोठे व्यापारी वगैरे बड्या लोकांचा समावेश होतो

२ रा. मध्यम वर्ग—ह्यात साधारण नोकऱ्या करणारे, कलाकौशल्याची कामे करून उदरनिर्वाह करणारे, लहान लहान दुकानदार व आपल्या मालकीची शेती करणारे वगैरे पादरपेशाचा समावेश होतो.

३ रा कनिष्ठ वर्ग—आपल्या पोटासाठी केवळ काबाडकष्ट करणारे, उदाहरणार्थ, न्हावी, धोबी, कोळी, साळी, माळी, स्वयंपाकी, पाणके, शागीर्द, कुणबी इत्यादिकांचा ह्या वर्गात समावेश होतो.

वर सांगितलेल्या तिन्ही वर्गांचा हिंदी समाजात समावेश होतो. लग्नकार्य झालें तर ब्राह्मण, सरदार आणि युरोपियन अधिकाऱ्यांपासून तों अगदी कनिष्ठ नोकरापर्यंत सर्व एकाच दिवाणखान्यात जमू शकतात. एखादी सभा अगर व्याख्यान झाले तर वरील तिन्ही वर्गांपैकी कोणीहि सारख्याच हक्काने

येऊ शकतो व त्यांना कोणीहि मनाई करू शकत नाही. रोटीबेटीव्यवहाराचा भाग मात्र निराळा. त्या दृष्टीने पाहता हिंदी समाजातच काय, पण हिंदु समाजात व त्यातल्या कोणत्याहि एका नाव घेण्यासारख्या मुख्य जातींत देखील एकोपा नाही ! पण सार्वजनिक, किंवा विशेष एखाद्या खासगी प्रसर्गा एकत्र बसणें, उठणें हा जो साधारण सामाजिक व्यवहार आहे, त्यात तिन्ही वर्गांचा सारखाच समावेश होतो. इतकेंच नव्हे, तर अगदी कनिष्ठ वर्गांतला एखादा न्हावी, धोबी जर आपल्या आगऱ्या करा-मतीने आपली विद्याचारसंपन्नता वाढवील, तर त्याला सभेसारख्या सार्वजनिक ठिकाणीच नव्हे, तर लग्न-कार्यासारख्या घरगुती प्रसर्गांहि मानपान देण्यास हल्ली जुन्या चालीचा देखील कोणी गृहस्थ कचरत नाही ! उलट, जर कोणी वरच्या वर्गांतल्या मनुष्याने आपल्या बेअकलीपणाने आपली सर्व विद्याचारसंपन्नता घालविली, तर तो वर्गील मानपानास खास मुक्तो, पण तो सुद्धा एकत्र बसण्याउठण्याच्या सामाजिक हक्काला मुक्त नाही.

४ था. हीन वर्ग—ह्यात महार, माग, चाभार, पारिया, शिक्रिया, नामशूद्र, डोंब, धेड, मेहेतर, मिरासी इत्यादि अनेक नीच मानलेल्या जातींचा समावेश होतो. हा वर्ग हिंदी समाजाला लागून पण समाजात नाही असा आहे. समाज ह्याजवर काही बाबतींत अवलंबून आहे व ह्या वर्गाची उपजीविकाहि समाजावरच चालते. हा वर्ग हिंदी साम्राज्याची कर देणारी रयत आहे. हिंदी राष्ट्राचा योगक्षेम चालवीत आलेला हा घटक आहे. पण असें असून हिंदी समाजात वरील तीन वर्गांप्रमाणे ह्याचा मुळीच समावेश होत नाही ! हा वर्ग हीन आहे म्हणून समाजबाह्य आहे, किंवा समाजबाह्य आहे म्हणून हीन आहे, ह्याचा विचार पुढे करू. पण सध्या वस्तुस्थिति एवढीच ध्यानात घ्यावयाची आहे, की राष्ट्राचा हा एक घटक असून समाजबाह्य आहे.

५ वा. अलग वर्ग—ब्रिटिश राज्य व एतद्देशीय सस्थानें ह्यांच्या सरहद्दीवर डोंगरांतून व जंगलांतून राहणारे कोंग, शिकलगार, चिंगलीबगली, भिल्ल, गोंड, साताळ वगैरे अर्धवट रानटी जातींचा ह्यात समावेश होतो. हिंदी राष्ट्राशींच मुळी ह्या वर्गाचा अद्यापि संबध जडला नाही. हे वर्ग सरकारची रयत नाहीत. आपल्या पंचायती ते स्वतःच करितात. शिकारीवर

पोट भरलें नाही तर परकीयाप्रमाणे आपल्याजवळचा काही ओबडधोबड माल गावखेड्यातून विकून ते परत जगलात शिरतात व तेथे परस्पर्शां व सर्व हिंदी समाजाशीं अगदी तुटून राहतात.

वर जे स्थूल मानाने आपण पाच वर्ग केले, त्यात ह्या विशाल भरतखंडातील हल्लीं राहात असलेल्या सर्व मनुष्यप्राण्यांचा समावेश होत आहे. प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने पाहता ह्या पाच वर्गांचे तीन मुख्य भेद होतात. ते असे:—

पहिले तीन म्हणजे वरिष्ठ, मध्यम, कनिष्ठ हे वर्ग हिंदी साम्राज्यातर्गत असून समाजातर्गातहि आहेत म्हणून ते तिन्ही मिळून एक मुख्य भेद समजण्यास काही हरकत नाही. चवथा जो हीन वर्ग, तो हिंदी साम्राज्यातर्गत आहे तथापि समाजबाह्य आहे, म्हणून तो निराळा दुसरा मुख्य भेद समजला पाहिजे. पाचवा जो अलग वर्ग तो साम्राज्यबाह्य आणि समाजबाह्य आहे, म्हणून तो तिसरा मुख्य भेद होय

आता मधला मुख्य भेद जो साम्राज्यातर्गत असून समाजबाह्य आहे, त्यालाच आपण प्रस्तुत लेखाच्या केवळ सोईसाठी प्रचारात असलेलें अत्यज हे नाव दिलें आहे. ह्याच वर्गाच्या अवनत स्थितीसवधी आमचा लेख आहे. ह्या गरीब जाती खरोखरच अत्यज आहेत असें आम्हाला मुळीच वाटत नाही, इतकेच नव्हे, तर ह्या अमगल आणि अन्यायमूलक नावाचा प्रचार होता होईल तो लवकर बद व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. म्हणूनच ह्या निबधाच्या मथळ्यात ह्या नावाचा प्रवेश होऊ न देण्याची आम्ही मुद्दाम काळजी घेतली आहे.

मूळ

आपल्या देशात महार, माग, चाभार, पारिया इत्यादि ज्या अनेक नीच मानलेल्या जाती आहेत, त्याची बरोबर मूळपीठिका शोधून काढण्यास येथे अवकाश नाही, आणि प्रस्तुत तशी जरूरीहि नाही. ह्यासंबंधी प्राचीन शास्त्रातल्या आणि हल्लीं पाहण्यात व ऐकण्यात येणाऱ्या काही दोबळ गोष्टींचा निर्देश केला म्हणजे पुरे आहे. आमच्या आद्य श्रुतींमधे व त्यानंतरच्या भगवद्गीतेमधे चारच वर्ण सांगितले आहेत. मध्यंतराच्या स्मृतींमधे मनुने १० व्या अध्यायात स्पष्ट म्हटलें आहे:—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥ ४ ॥

अर्थः— ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन वर्ण दोनदा जन्मतात; म्हणजे एकदा सृष्टिक्रमाने व मागून उपनयनसंस्काराने. शूद्र सृष्टिक्रमाप्रमाणे एकदाच जन्मतो. ह्या चारीपेक्षा पाचवा असा वर्णच नाही.

म्हणजे चाडाल म्हणून जो वर्ग आहे तो वरील चार जातींचीच कशी तरी मेसळ होऊन झाला आहे, हे त्याच अध्यायातील पुढील श्लोकावरून उघड होते.

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चंडालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

अर्थः—शूद्र पुरुष आणि वैश्य, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण जातीं-तील स्त्री, ह्यांच्यामध्ये प्रतिलोम म्हणजे उलट्या शरीरसंबंधामुळे जी प्रजा होते, तिला अनुक्रमे अयोगव, क्षत्ता आणि चाडाल अशी नावे आहेत; त्यात शूद्र आणि ब्राह्मणी ह्यांची सतति जी चाडाल तिला अत्यंत नीच मानून, अस्पृश्य ठेवण्यात आले आहे

मनुने वर्णसंकराचा जो निषेध केला आहे, तो प्रतिलोमाचाच. म्हणजे खालच्या जातीचा पुरुष आणि वरच्या जातीची स्त्री ह्यांच्या संबंधाचाच केला आहे. ह्यांच्या उलट जो अनुलोमसंकर त्याचा निषेध त्याने केला नाही. स्मृतीत स्पष्ट म्हटलं आहेः—

शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्प्रजायते

आश्रेयान्श्रेयसी जाति गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जातमेव तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

अर्थः—शूद्रकन्येला ब्राह्मणापासून कन्या झाली, त्या कन्येला पुनः ब्राह्मणापासून कन्या झाली आणि अशा सात पिढ्या शाक्यावर जी सतति होईल, ती अगदी ब्राह्मणच उपजली असें होय ह्याप्रमाणे शूद्राचा ब्राह्मण व ब्राह्मणाचा शूद्र बनतो.

ह्यातील तत्त्व असें मानले गेलं आहे की, स्त्रीपेक्षा पुरुषाचें अर्थात् क्षेत्रापेक्षा बीजाचें सामर्थ्य श्रेष्ठ, म्हणून प्रतिलोमापेक्षा अनुलोम संकर श्रेष्ठ;

आणि प्रतिलोमातहि स्त्रीपुरुषात वर्णांचें जितकें जास्त अतर असेल तितका सकर अधिक निषिद्ध आणि शेवटी शूद्र आणि ब्राह्मणी ह्यांच्यातील सकर तर अत्यंत अधम होय. तो करणें गुन्ह्या समजून त्याला अस्पृश्यत्वाची शिक्षा दिली आहे.

गुन्हा आणि कडेलोटाची शिक्षा

असो. हा गुन्ह्याचा विचार एकीकडे ठेवला तर वस्तुतः पाहता शूद्र पुरुष व ब्राह्मणकन्या, ह्यांची सतति केवळ शूद्रसततीपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असली पाहिजे. मात्र येथे ब्राह्मण, शूद्र इत्यादि जातीचा दर्जा ठरवावयाचा तो केवळ गुणधर्माप्रमाणे ठरविला पाहिजे. ह्या दृष्टीने पाहता आज अत्यंत मानलेले सर्व लोक वर सांगितल्याप्रमाणे जर खरोखरच शूद्रपुरुष आणि ब्राह्मणस्त्रिया यांच्या सवधापासून उत्पन्न झालेले असले आणि त्यांना आजपर्यंत असली जबर शिक्षा भोगावी लागली नसती, तर त्यांची स्थिति आजच्या केवळ शूद्रापेक्षा खात्रीने उच्च दिसून आली असती.

मद्रासेकडील कर्नल आल्फ्रेडच्या पारिया शाळेतील विद्यार्थ्यांची शाळेतील इतरांच्या मानाने दिसून येणारी प्रगति आणि वऱ्हाड व मध्यप्रांतातील रेल्वेची कत्राटे वगैरे घेऊन, पुढे सरसावलेल्या काही महार मंडळींची अलीकडे झालेली सुस्थिति, ह्या गोष्टी लक्षात घेता असे दिसून येतें की, ह्या तिरस्कृत वर्गांना योग्य रीतीने थोडीशी सवलत किंवा मदत मिळाली असता, त्यांच्या अर्गी बराच काळ दवून गेलेले चांगले गुण लवकरच विकास पावू लागतात, पण तसा सुयोग फारच विरळा एकदरीत ह्या विस्तीर्ण देशातील ह्या हतभागी लोकांची अवाढव्य सख्या लक्षात घेतली असता, ह्याची स्थिति सर्व बाजूनी केवळ शूद्रापेक्षा अत्यंत हीन झाली आहे, हें उघड होते.

ह्यावरून दोन प्रकारची अनुमाने निघतात. एक असे की, साप्रत अस्पृश्य असलेल्या लोकांच्या सर्वच पूर्वजानी काही वरील प्रतिलोम सकराचा गुन्हा केलेला नसावा. ह्यांच्यातील बरेच लोक विशेषतः दक्षिणेकडील जातींत केवळ एतद्देशीय अर्धवट रानटी अनार्य लोक असावे, आणि त्यांचा वरील कोणत्याहि श्रेष्ठ वर्णाशी कसलाहि शरीरसंबंध झालेला नसावा आणि ज्या अर्थी भिल्ल, गोंड, वडारी इत्यादि जाती जरी अद्यापि रानटी स्थितीत

असूनहि त्यांना अस्पृश्य समजण्यात येत नाही, त्या अर्थी, ह्यांच्यातील पुष्कळाना ही धर्मशास्त्राची शिक्षा लागू पडत नसावी. दुसरे अनुमान असे की, ज्याच्या पूर्वजानी हा गुन्हा केला असेल, त्यांना आजपर्यंत झालेली ही अस्पृश्यत्वाची शिक्षा वाजवीपेक्षा अत्यंत कठोर झाली आहे. त्याची स्थिति केवळ शूद्रापेक्षा स्वभावतः बरी असावी, ती तशी नसून उलट इतकी हीन झाल्यामुळे नुसते त्याचेच नव्हे, तर राष्ट्राचेहि जबर नुकसान झाले आहे.

शिक्षेचा सूड

आर्य-अनार्याचा विरोध उत्तर हिंदुस्थानापेक्षा दक्षिणेंतच जास्त दिसून येतो. त्यात कर्नाटकाच्या खाली दक्षिणेत जसजसे जावे तसतसे तर हा स्पृश्यास्पृश्यविधि अधिक तीव्र होत जातो रग, चेहरा, चालीरीति वगैरे-वरून पाहता कर्नाटकातील व्हलिया (महार), मादिग (माग) इत्यादि ज्या जाती आहेत, त्याचा वरच्या जातींशी फारच कमी सत्कार झालेला असावा असे दिसते. हे आपल्याला मूळचे एतद्देशीय समजतात, ह्यांना जेव्हा असेंहि नाव आहे, ह्यांचा मूळ पुरुष जंबु नावाचा होता. पूर्वी पृथ्वी-चा हा भाग दलदलचा आणि डळमळीत होत. तो §जम्बूने आपल्या मुलास जिवंत पुरून स्थिर केला, अशी ह्या लोकामधे दंतकथा आहे. ह्या दंतकथेत जरी विशेष तथ्य नसलें, तरी आर्य लोकानी ह्यांच्यापासून जमीन हिसकावून घेऊन तिला पुढे जम्बुद्वीप हें नाव दिले असावें, हें काही अंशीं संभवतें. ह्या लोकांचा आर्यांच्या तीन वर्णांशीं जरी फार क्वचित्च संस्कार झालेला दिसतो, तरी जेव्हा जेव्हा तो झाला, तेव्हा तेव्हा त्याचा परिणाम फारच भयंकर झाला असावा, हें खालील आख्यायिकेवरून दिसून येतें.

ह्या व्हलिया जातींत पोतराज (रेड्यांचे राजे) ह्या नांवाची एक शाखा आहे. कर्नाटकातील बहुतेक लहानमोठ्या गावात जेव्हा पटकी वगैरे भयंकर व्याधींच्या शमनार्थ द्यामव्वाची (दुर्गादेवीची) जत्रा गावकऱ्यांकडून करण्यात येते, तेव्हा हे पोतराज—मुख्य हक्कदार, जत्रेंतले अध्वर्युच असतात. जत्रेंत पुष्कळ रेड्यांचा वध होत असतो, त्यातील मुख्य रेड्यांचे

§ मुंबई गॅझेटियर (सन १८८४), पुस्तक २२ पान २१४-२१७.

शिर डोक्यावर घेऊन ह्या पोतराजास, गावपचास बरोबर घेऊन, नगरप्रदक्षिणा करावयाची असते. ह्या पोतराजाच्या उत्पत्तीसबधीं अशी एक चमत्कारिक दंतकथा आहे कीं, याच्या मूळ पुरुषाने आपण ब्राह्मण आहों असें भासवून घामव्वा नावाच्या एका ब्राह्मणीशीं विवाह केला. पुढे जेव्हा तिला पोतराजाची हीन जात कळून आली, तेव्हा तो भिऊन रेड्याचें रूप घेऊन पळाला. घामव्वाने आपल्या घरास आग लावून, पोतराजाचा पाठलाग केला आणि त्याचा वध केला.

मागे केव्हा तरी एखाद्या प्रमुख अनार्याने आर्यस्त्रीशीं वर्णसंकर केला असेल व त्यावरून ही भयंकर झटापट झाली असेल हल्ली अमेरिकेंत एखाद्या गौरकाय तरुणीवर एखाद्या काळ्या नीग्रोने हात टाकला, तर कायद्याची वाट न पाहताच सार्वजनिक रीतीने त्याचा वध करण्यात येतो, याला लिचिंग असे म्हणतात. हे लिचिंग जरी हल्ली आमच्या देशात उघडपणे होत नाही, तरी आजपर्यंत कर्नाटकात ह्या प्राचीन लिचिंगचे ओबडधोबड स्मारक ह्या जत्रेच्या रूपाने राहिले आहे. अजूनहि हे पोतराज ह्या जत्रेच्या शेवटीं देवीच्या समोर तिला शिव्याशाप देत, कित्येक गरीब कोवळ्या कोकराना हातात धरून दातानी त्याच्या अगावरचें सर्व कातडे जिवंतपणीं सोलतात ! हीं कोकरें म्हणजे मूळ घामव्वा नावाच्या ब्राह्मणीचीं मुलें असें मानून, त्याचा असा भयंकर घात करून हे लोक आपल्या मूळ पोतराजाच्या लिचिंगचा सूड उगवितात.

मराठे वगैरे जातीशीं ह्यांचें साम्य

हल्ली ह्या देशातील नीच मानिलेल्या एकदर लोकांची स्थिति किंचित् सहानुभूतीच्या दृष्टीने आणि उदार बुद्धीने अवलोकन केल्यास असे दिसून येईल कीं, ह्यांच्यामध्ये अनेक प्रसंगीं अनेक कारणानीं वरील पुष्कळ जातींचीं मेलत होती आहे. गुजराथ, सिंध, गगथडी इत्यादि प्रांतात राहणाऱ्या मेघवाल महाराचे असें म्हणणे आहे कीं, मागे *काठेवाडात एकदा बारा वर्षांचा दुष्काळ पडला होता, तेव्हा मेलेलीं जनावरें उचलून

नेण्याचें काम केल्यामुळे त्यांना ही हीन दशा आली. काठेवाडाकडील भग्याचे सहा पोटभाग आहेत, त्या सर्वांची नावे पुढीलप्रमाणे अस्सल रजपुताची आहेत. १ मकवान, २ परमार (पवार), ३ राठोड, ४ सोळाकी, ५ वाघेला व ६ डोरी. महाराष्ट्रातील महारामधेहि मराठ्यांच्या अस्सल ९६ कुळांपैकी बऱ्याच कुळांची नावे आढळतात. ती जाधव, साळुंके, चालुक्य, पवार, मोरे (मौर्य), गाईकवाड, शेलार, साळवी, सुरवसे (सूर्यवंशी) इत्यादि.

महाराष्ट्रातील महारांची भाषा पाहिली असता त्याचे उच्चार, स्वर व एकदर बोलण्याची ढब मराठी कुणब्यासारखीच आहे असे दिसून येते. कोळी वगैरे गावात राहणाऱ्या खालील जातीच्या लोकांच्या भाषेत काही फरक दिसतो, पण ह्या बहिष्कृत लोकांच्या भाषेत तितका फरक दिसत नाही. ह्यांच्या देव्हान्यावर खडोबा, बहिरोबा, भवानी वगैरे मराठ्यांच्याच देवतांच्या मूर्ति दिसतात. नाशिक, व्यबक, पैठण, पदरपूर, तुळजापूर इत्यादि क्षेत्रांच्या ठिकाणी इतराबरोबर ह्यांची गर्दी जमते आणि वारकरी, कथेकरी, भाविणी, बांधे वगैरे धर्मसंप्रदाय मराठ्यांप्रमाणे ह्यांच्यातहि पूर्वीपासून चालू आहेत. ह्या सर्व गोष्टींत ह्यांनी आपल्याला उच्च म्हण-विण्यासाठीच मराठ्यांचे केवळ अनुकरण केलें असावें असे म्हणावें, तर ह्यांच्यावरच्या कोळी वगैरे जातींनी हे अनुकरण का केले नाही ? शिवाय अनुकरण करून आपल्यास उच्च म्हणवून घेण्याचे चातुर्य ह्यांच्यात असतें तर ते ह्यांनी मराठ्यांचेंच का केले ? सर्वांत उच्च समजले गेलेले जे ब्राह्मण, त्याचें अनुकरण ह्यांनी का केले नसावें ?

ह्यांच्या आंगचे गुण

ह्या लोकांत इमानीपणा, करारीपणा, शौर्य इत्यादि नैतिक गुण अगदी उपजत असलेले आढळतात. महारासारखी निमकहलाल जात दुसरी काचितच सापडेल ! म्हणूनच जुन्या व अलीकडच्या अमदानींतदेखील रखवाल-दारीचें, सरकारी पोतें पोहोचतें करण्याचे वगैरे विश्वासाचीं कामें ह्या लोकांकडेच चालत आलेली आहेत. मद्रास इलाख्यात अव्वल इंग्रजीचा पाया घालण्याच्या कार्मी ज्या लढाया झाह्या, त्यात तिकडच्या पारिया मडळीने अतुल बहादरी गाजविली आहे. क्लाइव्हच्या सैन्यामधे गोऱ्या

सोजिरास भात देऊन आपण नुसते वरचें पाणी पिऊनच ह्या पारिया पलटणींनी लढाया जिंकल्या, अशी तिकडे प्रसिद्धी आहे, पण बिचाऱ्याचा इतिहास लिहितो कोण !

आत्मिक गुणांचीहि ह्या लोकात वाण नाही उत्तरेकडे रोहिदास चाभार व महाराष्ट्रात चोखोबा महार हे महान् साधुपुरुष प्रसिद्धच आहेत. “ बुद्धि, विद्वत्ता आणि साधुता ह्यासबर्धी प्राचीन काळीं पुष्कळ पंचम वर्गाचे लोक प्रसिद्धीस आले होते. आद्यकवि वाल्मीकि हा पंचम जातीचा होता, अशी कथा आहे. पद्मपुराण व ज्ञानवासिष्ठ ह्यावरून ह्या कथेला दुजोरा मिळतो. सुप्रसिद्ध ग्रंथ कुरळ ह्याचा कर्ता तिरुवेल्डुवर आणि वैष्णव लोकांनी पूज्य मानलेले जे बाग सत झाले त्यापैकी एक तिरुपा-नियत्वर हे दोधेहि मुळी पंचम जातीचेच होते. यमुनाचार्याचेच शिष्य भार्गव नबियर हे एक महान् पंडित साधु झाले ते पंचम असूनहि त्यांना ब्राह्मण सन्याशाप्रमाणे समाधि देण्यात आली.”

* दुराग्रह टाकून ह्या आणि अशा अनेक गोष्टींचा विचार केला असता कळून येतें कीं, हल्ली नीच मानलेल्या ज्या असह्य जाती आमच्या ह्या अफाट देशात पसरल्या आहेत, त्यांचे खरें मूळ काय हैं ठरवणें जरी कठिण आहे व पूर्वीपासून वरच्या जातींतून ह्यांच्यात कशी कशी भर पडत गेली आहे तेहि कळण्यास जरी फारसा मार्ग नाही, तथापि एवढे मात्र उघड आहे कीं, ह्या वर्गाचे सर्वच लोक जितके मानण्यात येत आहेत तितके मुळापासूनच नीच नाहीत. त्यांच्यात वरिष्ठ वर्गापासून तो कनिष्ठ वर्गापर्यंत सर्वांचे अनेक कारणामुळे देशकालमानाने मिश्रण होत आलें आहे, आणि आज हजारों वर्षे ह्यांच्याशीं वरील वर्गांचा व्यवहार जबराने बद्द पाडल्यामुळे ह्यांची अर्थातच अशी हीन आणि करुणास्पद स्थिति झाली आहे.

आजकाल आमच्या देशात लहानमोठ्या सर्वांच्या अगदी परिचया-तली अशी गोष्ट म्हणजे बहिष्कार ही होय.

* मि० सी वाय्. चिंतामणी ह्यांना प्रसिद्ध केलेल्या इंडियन सोशल रिफॉर्म ह्या पुस्तकांतिल मि० के. रामानुजाचार्य एम्. ए बी एल्. ह्याचा निबध पहा.

ह्या पृथ्वीवर सर्व मनुष्यजातीच्या इतिहासांत जर कां कोठे कधी कोणावर प्रचंड बहिष्कार घालण्यांत आला असेल, व जो पुरातन काळापासून चालत येऊन हल्ली पूर्णदशेला पोहोचला असेल, तर तो ह्या नीच मानलेल्या जातीवरचा हा भयंकर बहिष्कार होय ! !

मनुस्मृतीच्या दहाव्या अध्यायात ह्या बहिष्काराचा सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीचा असा दाखला आढळतो:—

चांडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।

अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

वासासि मृतचैलानि भिन्नभांडेषु भोजनम् ।

काष्णायसमलकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।

व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥

अन्नमेषा परार्थीन देय स्याद्भिन्नभाजने ।

रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।

अबांधवं शव चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥

वध्यांश्च हन्युः सतत यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।

वध्य वासांसि गृहीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

अर्थः—चांडाल, श्वपच इत्यादि जातींनी गावाबाहेर राहावे, ह्याच्याजवळ भाडी नसावी, कोंबडी आणि गाढव हेच ह्याचे धन, प्रेतावरचे कपडे हींच ह्याचीं वस्त्रे, ह्यानी फुटक्या मडक्यात खावें, काळ्या लोखंडाचे अलंकार ल्यावे, नित्य भटकत असावें, इतरानी ह्याच्याशीं कसलाहि व्यवहार करूं नये, त्यांना पाहूहि नये, ह्यांना अन्न द्यावयाचें असल्यास दुसऱ्याकडून खापरातून देववावे; शहरात किंवा खेड्यात ह्यानी रात्रीं येऊं नये, दिवसा कामासाठींच काही चिन्ह धारण करून यावें, तें काम म्हणजे बेवारशीं प्रेतें नेणे, देहान्त शिक्षा झालेल्याचा राजाज्ञेने वध करणें व त्याचे कपडे, दागिने बगैरे घेणें हीं होत.

दोन हजार वर्षांहूनहि अधिक काळपर्यंत अशा ह्या घोर बहिष्काराचें

जबरांचे वशपरपरागत वतन स्वीकारावे लागल्यामुळे, ह्या हतभागी लोकांची जी अवनति झाली आहे, तिच्याविषयी यथार्थ ज्ञान इतरांना होणें कठिण इतकेच नव्हे, तर स्वतः या लोकानाहि करून देणे जवळ जवळ अशक्य आहे ! असा बहिष्कार कधी आणि कोठेहि घालण्यात आला नसावा ! जरी असेल तरी त्याला इतकी पूर्ण सिद्धि आलेली नाही हे अगदी खास. ह्या बहिष्कार कुठाराला दोन धारा आहेत एका धारेने ज्याच्यावर हा बहिष्कार आहे, त्याची स्वाभिमानबुद्धि कापून नष्ट केलेली आहे. ह्या दैव-हतकाचा उपजत स्वाभिमान असा नष्ट झाल्यामुळे जरी कदाचित् कोणी अप-वादक दयेने प्रेरित होऊन ह्यांना जवळ करण्यास गेला, तरी दोन हजार वर्षांच्या सवयीमुळे हे स्वतःच आपल्या हितकर्यापासून दूर दूर पळतात ! कारण, सवय म्हणजे दुसरा स्वभावच ! उलटपक्षी, ह्या कुठाराच्या दुसऱ्या धारमुळ ज्या उच्च वर्गांनी हे बहिष्कारशस्त्र पिढ्यान् पिढ्या आपल्या हातांनी चालविले, त्याच्या ह्या लोकांसबधी विवेक आणि करुणा ह्या दोन्ही शक्ति नष्ट झाल्या आहेत ! सर्व माणसानी आपल्या गुणकर्माप्रमाणे गुजारा करावा, त्यात कोणी कोणास अडथळा करू नये व हा उपजत हक्क ह्या नीच मानलेल्यांना आहे, हे साधे आणि उघड तत्त्व दुसऱ्यांना नीच मानणाऱ्या व आपल्याला उच्च म्हणविणाऱ्या कोळ्या-माळ्यापासून तो क्षत्रिय ब्राह्मणापर्यंत कोणालाहि मान्य होत नाही, ह्यात त्याचा काही जाणूनबुजून अविचार किंवा कठोरपणा आहे, असेच केवळ नव्हे, तर हा प्रताप केवळ त्या बहिष्कार कुठाराच्या दुसऱ्या धारेचा ! तिच्यामुळे ह्या स्वतःस उच्च म्हणविणाऱ्या व दुसऱ्यांना नीच मानणाऱ्या लोकांचा साहजिक विवेक आणि दया नष्ट होऊन ह्यांना सवयीने असे वाटत आहे की, नीच मानलेल्या लोकांस देवानेच ज्या अर्थी ह्या स्थितीत उत्पन्न केले आहे, त्या अर्थी तीच स्थिति त्यांना योग्य आहे, व म्हणून तिजबद्दल कोणालाहि दोष देता येणार नाही.

ह्यापेक्षा थोडा अधिक विचार केल्यास हे लोक असेहि म्हणू लागतात की, ह्याच नीच मानलेल्या लोकांस जर उच्च स्थितीत आणिलें तर ते हल्ली जी समाजाची मलमूत्र साफ करण्यासारखी हलकी कामें करीत नि...१०

आहेत ती पुढे कोण करील ? जर कोणी ती कामे करील तर तेहि असे नीच मानण्यात येतील ! त्यापेक्षा हेच ह्या अवस्थेत आहेत हे काय वाईट ?

सुधारकानी विधवाविवाहाची प्रथम जेव्हा चर्चा सुरु केली, तेव्हा विधवांचीं लग्ने झाल्यास कुटुंबात पोळ्या लाटण्याचे, मुलांची हागओक काढण्याचे, केरपोतेरें करण्याचे व अशीच दुसरी फुकट्या मोलकरणींची कामे कोण करील ? अशी एक मोठी अडचण त्याचे प्रतिपक्षी काढीत असत ! ती लक्षात घेतली असता वरील शका पाहून फारसे आश्चर्य वाटावयास नको ! स्वतःच्या आयाबहिणी आणि मुली ह्यांच्यासबर्धी देखील ज्याची साहाजिक दया, प्रेम व विवेक केवळ सवयीच्या जोराने नष्ट होऊन जे असले कोटिक्रम करण्यास तयार होतात, ते गावाबाहेरील महार-मागाविपर्यी वरील शका काढतील यात नवल काय ? समाजाची असली घाणेरडी कामे अनारिद कालापासून माणसेच करीत आली आहेत, आणि अनंत कालपर्यंत माणसानीच ती केली पाहिजेत, किंबहुना माणसानाच ती करावी लागतील, असे काही खात्रीने म्हणता येणार नाही मुसलमान लोक इकडे येण्याच्या पूर्वी ह्या देशात पायखान्याची व्यवस्था हळी आहे अशीच होती की काय ? असती, तर मनुस्मृतीत चाडालाकरिता जी सर्व नीच कामे सांगितली आहेत, त्यात ह्याचा उल्लेख झाल्याशिवाय राहताना. ह्या प्रातात म्युनिसिपालिटीच्याची स्थापना झाल्यावर पायखाने साफ करण्याकरिता भगी लोकाना गुजराथ, काठेवाड आणि पन्नाब येथून आणावे लागले. कारण येथील कोणीच अत्यज मडळी हे काम पत्करीना. ह्यावरून पायखान्याची ही चाल उत्तरेकडूनच आली असावी, व ज्या अर्थी भगी लोकामधे बहुतेक मुसलमानाच फार आहेत त्या अर्थी ही चाल मुसलमानांकडून प्रथम आली असावी, असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. यद्यपि, भगी लोक मुसलमानातून आले नसले, तरी आज ज्या असंख्य लोकावर हा सार्वजनिक बहिष्कार पडला आहे, ते सर्वच कोठे भगी आहेत ? त्याच्यावर तरी असा बहिष्कार का असावा ? इराण, अरबस्थान वगैरे मुसलमानांच्या देशात, किंबहुना पृथ्वीवरच्या कोणत्याहि देशातील भगी

लोकावर हा बहिष्कार नाही, मग आमच्याच देशात हा राष्ट्रघातकी सोवळेपणा का असावा ?

महार, चाभार, माग, दोर वगैरे सर्व अस्पृश्य वर्ग आमच्या हिंदु-धर्मातच मोडतात, ह्याना जर कोणी परधर्मीयानी बाटविले आणि त्याची स्थिति सुधारली, तर आम्ही धर्माभिमानी आमच्या धर्माची महान् हानि झाली म्हणून आक्रोश करितों, पण ज्या महाराना ते हिंदुधर्मातच राहून कितीहि चांगले धंदे करून संपन्न झाले असले, तरी आम्ही स्पर्श करण्यास किंवा आमच्या उबरठ्याचे आत येऊ देण्यास तयार नसतो, तेच महार खिस्ती किंवा मुसलमान झाले, की त्याच्याशी हात हालविणे— किंबहुना प्रसंगी आडजार्गी एखादा चहाचा पेलाहि झोकणे, ह्यात आम्हाला काही वाटत नाही ! मग हा जो बहिष्कार आहे, तो ह्या अत्यंत मडळीवर की त्याच्यामधे असलेल्या हिंदुधर्मावर ? एका बाजूने अशा मडळीस खिस्ती मिशनन्यानी बाटविले की आक्रोश करावयाचा, आणि दुसऱ्या बाजूने अशा ह्या बाटण्या अत्यजावरचा सर्व बहिष्कार काढून त्यांना उद्योगधंद्यात आणि स्पर्शव्यवहारात मोकळीक ठेवावयाची, आणि जे हिंदु राहिले त्याचा मात्र तिरस्कार करावयाचा हा कोण विसगतपणा !

मनुस्मृतीत दहाव्या अध्यायात स्पष्ट म्हटले आहे:—

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

अर्थ:—अर्गी सामर्थ्य असले तरी शूद्राने धनसंचय करू नये, कारण अशापासून ब्राह्मणास बाधा होते

शूद्रालाच संपन्नता मिळविण्याची धर्मशास्त्रात परवानगी नाही ! मग अतिशूद्राला ती कोटून असणार ? पण अशा अतिशूद्राने वाटल्यास ह्या हिंदुधर्माच्या कचाट्यातून सुटून परधर्मात जावे म्हणजे त्याला मनुष्यजातीचे सर्व उपजत हक्क मिळतात, असे समजून वरील विसगतपणा टाळावयाचा की काय ?

ह्या लोकांच्या पूर्वजानी असा कोणता गुन्हा केला असेल की, त्यांच्या वंशजास आम्ही अजूनहि अशी भयंकर सजा द्यावी ? वर्णसंकर, व्यभिचार, देशद्रोह, धर्मद्रोह, ह्यांपैकी कोणताहि भयंकर गुन्हा हल्ली कोणी करीत

नाही काय ? जे करतात त्यांना अशी जबर शिक्षा हल्ली समाजाकडून होत आहे काय ? तर मग, ह्याच्या पूर्वजानी तो केला म्हणून ह्यांनाच हा बहिष्कार भोगावा लागतो ह्याचें कारण काय ? केवळ रूढि चालत आली आहे, आणि ह्या बाबतीत पुढारी मडळी जोराने चळवळ करून लोकमत निर्माण करीत नाही व सतत प्रयत्न होत नाही, म्हणूनच हा प्रकार चालू आहे. ईश्वराने निर्माण केलेला असा कोणताहि प्राणी नाही की, तो अस्पर्श मानला आहे ! मनुष्यप्राण्यापैकी मात्र ह्या लोकाना बाहेर ठेवले जात आहे ! महाराच्या घरच्या कुठ्यालाहि आम्ही शिवू, पण त्या महाराला शिवणार नाही ?

बहिष्कारामुळे झालेली हल्लीची स्थिति

वर सांगितल्याप्रमाणे आज हजारो वर्षे हा असा बहिष्कार भोगल्यामुळे व हल्लीच्या प्रगतीच्या काळीहि हा बहिष्कार व्हावा त्या मानाने कमी न झाल्यामुळे, ह्या दुर्दैवी लोकांची स्थिति सापत्तिक, नैतिक व धार्मिक इत्यादि सर्वच बाजूंनी अगदी करुणास्पद झाली आहे. तथापि काही सुशिक्षित मंडळीस हे म्हणणे पटत नाही, ह्याचे कारण असे की, अलीकडे रेलवे वगैरे-सबधी लहानमोठी कत्राटे घेऊन क्वचित् महार मंडळी चागली श्रीमत झालेली आढळते, पण असे अपवाद किती थोडे आहेत ह्याचा विचार करा-वयाला नको काय ? दुष्काळ किंवा प्लेग वगैरे आधिदैविक सक्ते ह्या गावा-बाहेरच्या लोकास कशी भोवतात, त्यांची प्रत्यक्ष उदाहरणे डोळे उघडे ठेवणारास पावलोपावली दिसून येतील.

कोणी कोणी असेहि म्हणतात की, नीच मानलेल्या लोकांना वाटेल ते काम करण्याची मुभा असल्यामुळे त्यांना इतरापेक्षा मजुरी चागली मिळते. हाडे, कातडे, चरबी वगैरेसबधी सर्व उद्योग चाभार, ढोर ह्या खालच्या जातींकडेच आहे, हे खरे, पण ह्या धंद्यात केवळ मजुरी मात्र ह्या लोकांकडे राहिली आहे व भाडवल आणि व्यापाराचा सर्व फायदा उच्च वर्गाच्या हिंदूंनी नसला तरी मद्रासी मुसलमान व बोहण्यांनी बळकावला आहे. याचे कारण हेच की, या लोकांची सभ्यता, सत्कार व एकदरीत सर्व सामाजिक स्थिति बहिष्कारामुळे अत्यंत हीन राहिल्यामुळे, जरी चाभार वगैरे वर्गाची मिळकत व पुजी कोळ्यामाळ्यापेक्षा बरी असली, तरी त्या स्थितीचा फायदा घेऊन यांना आपली हिंदुसमाजांत बढती करून घेण्यास काही वाव

उरला नाही. यामुळे आपलें वडिलोपार्जित डबोलें चुलीजवळ पुरून ठेवून फाटकी लगोटी आणि फुटके मडके यावरच पिढ्यानपिढ्या गुजारा करण्याची चाभार वगैरे जातींना सवय लागली आहे. बहिष्काराचा बरवटा डोक्यावर सारखा फिरत असल्यामुळे त्याखाली त्याच्या महत्त्वाकांक्षेला अवकाशच राहत नाही असा प्रकार असताना त्याची सापत्तिक स्थिति चांगली आहे म्हणून एखाद्या कुणब्याला हेवा वाटेल काय ? सुशिक्षित मंडळीकडूनच असा आक्षेप केव्हा केव्हा निघतो, ह्याचे कारण केवळ बहिष्कारकुठाराच्या दुसऱ्या धारेचा परिणामच होय, दुसरे काय ?

नैतिक बाबतीत विशेष लिहावयास नकोच ! अलीकडच्या कोणत्याहि लष्करी छावणीत गेल्यास तेथे ज्या हतभागी स्त्रियांनी दुकानें माडून स्वतःचे देह विकावयास ठेविलेले आढळतात, त्या कोणत्या वर्गातल्या असतात हें प्रसिद्ध आहे

धार्मिक बाबतीत तर विचारच करावयाला नको. हिंदु धर्म बोलूनचालून ह्या वर्गासबधीं बेजबाबदार ! इतकेच नव्हे, तर त्याने आज इतकी वर्षे ह्या पामरावर बहिष्कारशस्त्र धरले आहे. वास्तविक पाहता, हे धर्मबाह्यच आहेत. अलीकडील देशाभिमानाचें वारे अगात शिरल्यापासून काही 'दे. भ.', 'दे. व' ह्या वर्गाशीं नुसता शाब्दिक आपलेपणा जोडीत आहेत, पण खरे धर्माभिमानी ह्यांना कितपत आपले म्हणतात हें जगजाहीर आहे ! मुसलमानानीहि आजवर ह्याचा तिरस्कारच केला आहे. मुसलमानाचा सगळा शेख हिंदु म्हणविणाराना बाटविण्याकडे होता. तेव्हा त्यांना ह्या ग्रामबाह्य लोकाना सहज मुसलमान करून घेता आले असतें, परंतु तसा प्रकार कोठे आढळत नाही. ह्यावरून अव्वल मुसलमानीत ह्या वर्गाची गणना हिंदूत होती कीं नाही ह्याबद्दल शका येते. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मात्र ह्याच्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न चालविले आहेत व त्यात त्यांना बरेच यशस्वि आले आहे. केवळ परोपकाराच्या दृष्टीने पाहता इतर बाबतीप्रमाणेच ह्याहि बाबतीत ख्रिस्तीधर्माची आणि मिशनरी मंडळीची करावी तितकी स्तुति थोडीच आहे.

एकदरीत कोणत्याहि दृष्टीने पाहता हल्ली अस्पृश्य मानलेल्या ह्या वर्गाची स्थिति अत्यंत शोचनीय आहे, हें आपल्यापैकी पुष्कळांस कबूल

होत नसल्यास इतकेंच म्हणणें भाग पडतें कीं, 'जावें त्याच्या वंशा तेव्हा कळे !' पण राष्ट्रीय दृष्टीने पाहता याची स्थिति सर्व राष्ट्रांला घातक आहे, हें तरी निदान त्याच्या वंशास न जाताहि कळावयाला पाहिजे आहे !

संख्या

येथवर ह्या इतभागी लोकांची मूळ उत्पत्ति, त्याच्यावर पुरातन काळापासून आजपर्यंत पडलेला घोर बहिष्कार व त्यामुळे त्याची सर्व बाजूनी आज दिसून येणारी हीनदीन स्थिति वगैरे गोष्टींचा स्थूल दृष्टीने विचार केला. आता ह्या अफाट देशात अशा हीनदेशप्रत पोहोचलेल्या वर्गातील लोकांची एकदर संख्या किती आहे, हें पाहू.

वर सांगितलेल्या भयंकर अन्यायाचे प्रसंग ह्या लोकावर कितीहि गुदरले असले, आणि सद्दय मनुष्यास लाज आणणारे हे प्रकार हजारो वर्षे जरी घडत असले, तथापि त्याचा दुष्परिणाम ज्यांना प्रत्यक्ष भोगावा लागतो, अशाची संख्या अगदी थोडीथोडकी असती, आणि मग तिकडे आमच्या लोकानी दुर्लक्ष्य केलें असते, तर एकाद्या वेळीं चाललें असतें ! कारण, हल्ली आमच्या देशाचा पाया सर्वच दिशांनी पाहता खोलात चालला आहे. अशा वेळी आमच्या पुढाऱ्यांना पुष्कळ मोठमोठ्या राष्ट्रीय महत्त्वाच्या गोष्टीत मन घालावें लागत असल्यामुळे, काही व्यक्तींवर किंबहुना एकदोन जातींच्या एक दोन लाख माणसावर एखादा स्थानिक अथवा प्रासंगिक तात्पुरता अन्याय होत असता आणि तिकडे आमच्या उद्योगी पुढाऱ्यांचें लक्ष वेधलें नसते, तर त्यात फारसें आश्चर्य नव्हतें. पण वस्तुतः तसा प्रकार मुळीच नाही ! उलट अतिशय आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हिंदु साम्राज्यात ह्या अत्यंत वर्गाची प्रचंड संख्या असून व ती ह्या खंड-वजा विशाल देशात पसरली असून, ती किती आहे व कशी पसरली आहे, ह्याची बरोबर कल्पना करून घेण्याची कोणाला इच्छाहि होत नाही ! दर दहा वर्षांनी सरकारी खानेसुमारीत ह्या वर्गाची संख्या प्रसिद्ध होत असते. तथापि ती एकत्र केली असता किती मोठी होईल, हें देखील कोणी पाहण्याची तसदी घेत नाही !

हिंदुस्थानची एकदर लोकसंख्या ३५ कोटी असून ह्यात एकंदर अत्यंत संख्या

६ कोटी आहे. मूळ कोष्टकात ज्या जातींना Untouchable or Depressed classes म्हणजे अस्पृश्य अथवा निकृष्ट झालेल्या जाती असे नाव दिले आहे, त्याचाच अत्यज नावाखाली समावेश करण्यात आला आहे. मुसलमान लोकामधेहि अथाप (वरिष्ठ) अजलाफ (मध्यम) आणि अर्जाल (हीन), असे भेद दाखविण्यात आले आहेत व त्याची सख्या उत्तर हिंदुस्थानातील गणतीमध्ये निरनिराळी दाखविली आहे. अर्जाल वर्गाचे मुसलमान बहुतेक मूळचे अत्यज जातीतून मुसलमान झाले असावे, आणि म्हणूनच ह्यानी धर्मांतर केलें तरी इस्लामसारख्या एकात्मिक धर्मातहि ह्यांना हीन मानण्यात येत असावे. हिंदुस्थान देशात एकदर मुसलमानांची सख्या ८ कोटी असून व त्यापैकी उत्तर हिंदुस्थानात हीन मुसलमानाची सख्या ९० लक्ष आहे. पण ह्याचा समावेश वरील अत्यज सख्येत करण्यात आलेला नाही. कारण, हे मुसलमान असल्याने ह्याची स्थिति कितीहि हीन असली तरी हिंदु अत्यजा-इतकी ती असेल की काय, ह्याबद्दल शका आहे. तथापि हिंदु जाति-भेदाचा परिणाम कडकडीत मुसलमानी धर्मावरहि कसा घडत आहे, ह्याचे वरील हीन मुसलमानाची सख्या हे एक चांगले उदाहरण आहे. बलुचिस्थान व सरहद्दीवरील तुर्कीराणी प्रदेशातील मुसलमानांमध्ये उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असा भेद केलेला दिसत नाही. ह्याचे कारण, तेथील मुसलमानांमध्ये हिंदूतून मुसलमान बनविलेल्याची भेसळ क्वचित्च झालेली आहे हे होय. तसेंच दक्षिणेतील मुसलमानांमध्येहि असा भेद केलेला नाही. ह्याचे कारण असे असावे की, इकडील हल्लीचे बहुतेक मुसलमान पूर्वांचे हिंदूच असल्याने असा भेद असणे शक्य नाही. मध्यतरी उत्तर हिंदुस्थानातल्या मुसलमानातच हा उच्चनीच भेद दिसून येणे शक्य आहे व तो तसा दाखविण्यात आला आहे. ह्याप्रमाणे बलुचिस्थान व वायव्य सरहद्द आणि तसेच नर्मदेच्या खालचे सर्व दक्षिण हिंदुस्थान इतका भाग वगळला असता बाकी जो अस्सल उत्तर हिंदुस्थानचा भाग पंजाब, काश्मीर, राजपुताना, सयुक्तप्रांत, बंगाल, बिहार, ओरिसा इत्यादि राहतो, त्यामध्ये मुसलमानांची एकदर संख्या ५॥ कोटी आहे आणि त्यापैकी ९० लक्ष म्हणजे एकषष्टाशाहून अधिक हीन मानलेले मुसलमान आहेत.

तथापि ह्याची गणना अत्यजात केलेली नाही, हें वर सांगितलेंच आहे.

हिंदु लोकांपैकी एकचतुर्थांशापेक्षा अधिक सख्या हीन मानलेल्या अत्यज जातीची आहे, व मुसलमान लोकांपैकी जवळ जवळ एकसप्तमांश हीन मानलेल्या अर्जाल वर्गाची आहे. ह्या हीन मुसलमानांची सख्या विचारात न घेता नुसत्या हिंदु अत्यजांची सख्या हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्ये-शी ताडून पाहिली तरी ती तिच्या एकषष्ठांशाहून अधिक भरते ! म्हणजे प्रत्येक सहा हिंदी माणसामध्ये (मग ते कोणत्याहि जातीचे किंवा धर्माचे अथवा रंगाचे असोत) एक अगदी टाकाऊ—शिवून घेण्याला देवील अयोग्य मानलेला असा मनुष्यप्राणी सापडतो ! !

पुढे काय ?

येथवर ह्या भारत देशाने आपल्याच एका भागावर कसा कडक बहिष्कार घातला आहे ? ह्या बहिष्काराचा आतापर्यंत काय परिणाम झाला आहे ? आणि हा बहिष्कृत झालेला ह्या देशाचा कितवा भाग आहे, याविषयी विचार झाला. आता पुढे काय करावयाचे व त्यासंबंधी हल्ली काय चालले आहे, याचा विचार करण्यापूर्वी या गोष्टीसंबंधी एकदोन आगतुक मुद्द्यांचा विचार करणे अवश्य आहे.

इंग्रजी अंमलांतील स्थिति

इंग्रजी या शब्दाने आमच्या देशातील इंग्रज सरकार आणि पाश्चात्य आधुनिक सुधारणा या दोन्हींचा अमल दर्शित करण्यात येतो. एका पिढी-मागे इंग्रज सरकार म्हणजे माबाप सरकार (Parental Government) अशी तत्कालीन समजुतदार माणसाची कल्पना होती. इंग्रज सरकार हें शाहणे आणि जबरदस्त आहे आणि त्याच्यापासून हिंदुस्थानचें हित बरेंच झालें आहे आणि पुढेहि होण्याची आशा अद्यापि नष्ट झाली नाही, असें पुष्कळ समजुतदार माणसाना अद्यापिहि वाटत आहे. हल्ली युगांतर झपाट्या-ने होत असल्यामुळे या कल्पनेस प्रस्तुत काळी बराच आळा बसला आहे, आणि हे योग्यच आहे. कारण, आईबापांची कामगिरी सरकारी रीतिने मागे कधीच झाली नाही आणि पुढे होईल अशी आशा करणें मनुष्यजातीला शोभत नाही. म्हणून इंग्रज सरकाराला ते माबाप नाहीत म्हणून दोष देणाऱ्या माणसात मुळी माणुसपणाच कमी आहे, असें म्हणणें

फारसे वावगे होणार नाही. इंग्रज लोक या देशात केवळ आधुनिक सुधारणेचा अमल गाजविण्याकरिता जरी आले नाहीत—मावापगिरी बाजूला राहिली—तरी पर्यायाने त्याच्यामुळे सुधारणेचा हितकारक अमल बसत चालला आहे, हे त्याच्या शत्रूसहि कबूल करावे लागेल इंग्रजी राज्य आणि आधुनिक सुधारणा ह्याचे प्रस्तुत विषयाला अनुलभून पाहता एक प्रकारे ऐक्य आहे, असें दिसून येईल.

आता अलीकडे इंग्रजी राज्यात आणि सुधारलेल्या मनूत ह्या बहिष्काराचा कडकपणा पुष्कळ कमी झाला आहे कीं काय, असा सहजच प्रश्न येतो ह्या मध्यतरींच्या दीर्घ काळात ह्याची कडक अमलबजावणी झाली आहे, ह्याला पुष्कळ दाखले सापडतील, पण हल्ली इंग्रजीच्या माहात्म्याने हा कडकपणा बऱ्याच ठिकाणी काही अशी कमी झाला आहे, ही गोष्ट ह्या लोकांच्या अत्यंत कळकळीच्या कनवाळूसहि कबूल करावी लागेल, आणि ह्याबद्दल त्याला आनंदहि वाटे. तथापि हल्लीच्या सर्व बाजूनी होणाऱ्या प्रगतीच्या मानाने व इंग्रजसरकारच्या सत्तेच्या, संपत्तीच्या आणि शाहणपणाच्या मानाने पाहता ह्या लोकाना आज जी दाद लागत आहे, ती फारच अल्प होय, असे म्हटल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. मिठावरचा आणि जमिनीवरचा कर, जकात आणि दुसऱ्या अशाच सर्वसाधारण कराची वसुली करते वेळी सरकार अमुक जाती उच्च आणि अमुक जाती नीच हा भेद पाहत नाही, पण असे असूनहि न्यायकोर्टे दवाखाने, शाळा, पोस्ट ऑफिस, इत्यादि सार्वजनिक जागी नीच मानलेल्या वर्गास उच्च म्हणविणाराच्या दृष्टीने वागविण्यात येतें, त्यामुळे ह्या आधीच रजलेल्या बापड्यास अनेक अपमान, अडचणी आणि पुष्कळ वेळा अन्यायहि सोसावे लागतात. कर घेतेवेळीं सरकार जी समदृष्टि ठेवितें ती प्रजापालनाचे वेळीं का ठेवीत नाही ? ती ठेवणे जर काही राजकीय धोरणामुळे अशक्य किंवा अनिष्ट असेल, तर कर घेण्यातहि तशीच विशेष सूट असावयाला नको होती काय ? असो, ह्या बाबतीत सरकारचा कदाचित् फारसा दोष नसेल. आपल्या राज्यात सर्वांना सारखे हक्क आहेत असें सरकारने जाहीर केलें आहे व तशी त्याची इच्छा व प्रयत्नहि आहेत. पण ह्या जाहीर इच्छेची अखेरची अंमलबजावणी आमच्या लोकांवरच अवलंबून अस-

ल्यामुळे सरकार केव्हा केव्हा अगदी पगू बनून जातें. तथापि सरकारचा फार नसला तरी थोडातरी दोष आहेच. लोकांच्या धर्मसमजुतींत हात घालावयाचा नाही, हें सरकारचें धोरण जरी फार इष्ट आणि अवश्य आहे, तरी प्रजेपैकी काही वर्गांच्या धर्मसमजुती, सार्वजनिक शांतता, वगैरे सबाबींवरून एकाद्या वर्गाच्या उपजत हक्काची पायमल्ली होते तेव्हा सरकारने तिकडे काणाडोळा करणे म्हणजे आपल्या प्रजापालनाच्या कर्तव्यास अशतः तरी चुकणेंच होय. वऱ्हाडप्रातात अंत्यज मुलास शाळातून इतराबरोबर बसविण्यात येतें, इतकेंच नव्हे, तर सरकारी नोकरीतहि ह्या जातीपैकी थोड्याचा शिरकाव झाला आहे, ही गोष्ट खरी आहे, आणि ती तेथील सरकारी अमलदार आणि उच्च वर्ग ह्या दोघानाहि भूषणावह आहे. तथापि इतर प्रातात मोठमोठ्या शहरातूनहि याच्या अगदी उलट प्रकार राजरोस चालू आहेत ! सरकारच्या तगाद्यामुळे म्युनिसिपालिट्यांनी मोठमोठ्या गावीं अत्यजासाठी वेगळ्या शाळा काढिल्या आहेत, पण अत्यज शाळाकरिता चागले हुपार मास्तर नेमण्यासंबंधी म्युनिसिपल बोर्डाकडून फारच थोडी काळजी घेण्यात येते. एकादी धर्मार्थ शाळा उघडली कीं आपलें कर्तव्य आटोपले, असे बोर्डास वाटते. शाळा कोठे तरी दूर कोपऱ्यात असावयाची, तेथे एक अर्धवट शिकलेला मुसलमान मास्तर ठेवावयाचा, आणि असा जुलमाचा रामराम करून वेगळें व्हावयाचें !

सरकारी नोकरीसंबंधीहि या लोकावरचा बाहिष्कार वऱ्हाड प्राताबाहेर जशाचा तसाच आहे. मागे लष्करखात्यात या लोकांची चागली बढती होत असल्यामुळे याच्यात काही चागली पेन्शनर मंडळी अद्याप आढळते, पण १८९२ सालापासून ह्या बाबतीतहि काही अकल्पित धाड आल्यामुळे ह्याची पिच्छेहाट होत आहे. ह्या नोकरीच्या बाबतीत आपलेच लोक आपल्या ह्या दीन देशबाधवास कसे खाली रगडीत आहेत, हें खालील गोष्टींवरून कळण्यासारखे आहे.

मगळूर येथे तेथील ब्राह्मसमाजाच्या सेक्रेटरीने पंचम लोकाकरिता एक शाळा काढिली आहे. त्या शाळेंत शिकून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांना कोठे तरी चागली नोकरी मिळवून देण्याकरिता हे गृहस्थ

फार झटत असतात. त्याच्याकडून आलेल्या एका खासगी पत्रात पुढील मजकूर आहे:—

“ मी किती खटपट केली तरी एकाहि विद्यार्थ्यास नोकरी मिळवून देता आली नाही ! शेवटी एका भल्या युरोपियन डिस्ट्रिक्ट जज्जानी पुढे जी चपराशाची जागा रिकामी होईल ती पचमास द्यावी, असा ठराव केला. जागा रिकामी होऊन एका पचमासा अर्ज गेल्याबरोबर त्या सर्व खात्यातील सुमारे १०९ शिपाई मिळून जज्जसाहेबांच्या बगल्यावर जाऊन आडवे पडले आणि मेहेरबानानी पचमाला नोकरीवर घेऊन आपल्यास हिणवू नये, अशी मागणी इतक्या नेटाने केली, की शेवटी मेहेरबानास ती मान्य करावीच लागली ! ”

ह्या बाबतीत जो अन्याय घडला तो स्वदेशी की परदेशी, ह्याचा निर्णय वाचकानीच करावा ! मुळी अन्यायच घडला नाही असा निर्णय करणारे वाचक भेटल्यास लेखकाचे नशीब म्हणावयाचे !

बहिष्काराचे ह्यापेक्षाहि खडतर मासले नित्य आपल्या डोळ्यासमोर आहेत आणि त्रावणकोरसारख्या अगदी सुधारलेल्या सस्थानात देखील ह्या लोकांची जी अपेक्षा चाललेली सर्वांच्या ऐकण्यात येते, तीवरून आधुनिक सुधारणेच्या मानाने आमचे पाऊल ह्या बहिष्काराच्या बाबतीत अद्यापि फारच मागे आहे, असे कष्टाने कष्टून करावे लागते

ख्रिस्ती पथ

व्यवहारात धर्माच्या नावाने जितक्या चुका झाल्या आहेत व होत आहेत तितक्या कशानेच झाल्या नसतील ! केवळ व्यवहारातच नव्हे, तर भाषेतहि तितक्याच चुका होतात. खरे पाहू जाता धर्म एकच आहे आणि हिंदु, मुसलमानी, ख्रिस्ती इत्यादि केवळ त्याचे पथ होत. असे असता हे सर्व पथ निरनिराळे धर्मच मानण्यात आल्यामुळे त्या परस्परातील तेढी अत्यंत तीव्र झालेली आहे. मनुष्यप्राण्याला स्वभावसिद्ध असलेली ही धर्मवृत्ति ह्या सर्वच पथात निरनिराळ्या रूपाने व कमीअधिक शुद्ध स्थितीत प्रगट होत आहे. ही धर्मवृत्तीच काय ती शाश्वत आणि हे सर्व पथ देशकालमानाप्रमाणे बदलत जाणारे आहेत, हे इतिहासावरून उघड दिसत असताहि ख्रिस्त्याना असे वाटते की, ख्रिस्ती धर्मच काय तो सार्वत्रिक

धर्म Universal Religion आणि हिंदूनी तर आपल्या धर्माला 'सनातन' हें नाव कधीच दिलेले आहे !

धर्म आणि त्याचे पथ याविषयी वरील शुद्ध आणि निरपेक्ष सत्य ध्यानात ठेवून ख्रिस्तीपथाने प्रस्तुत विषयासंबंधी जी कामगिरी वजाविली आहे, तिचा थोडक्यात कृतज्ञपणाने पण निर्भीडपणें विचार करू या. हे आमचे विचार ख्रिस्ती, हिंदु, ख्रिस्ती झालेले किंवा हिंदूच राहिलेले अस्पृश्यवर्ग ह्या-पैकी पुष्कळाना पटणार नाहीत, हे आम्ही जाणून आहों, पण त्याला इलाज नाही. हिंदुपथाने हीन समजून टाकून दिलेल्या ह्या जातीचा ख्रिस्ती पथाने जो आजवर परामर्श घेतला आहे व त्याची अशतः तरी उन्नति केली आहे, त्याबद्दल ह्या पथाचे जितके धन्यवाद गावे तितके थोडेच आहेत. या बाबतीत ख्रिस्ती मिशनरी केवळ परोपकारबुद्धीने काम न कृता ह्या गरीब लोकाना आपल्या कळपात ओढण्याचा त्याचा कावा असतो, असा जो काहीजणाचा आक्षेप असतो, त्यातहि विशेष अर्थ नाही. ख्रिस्तीमंडळीला जर आपला पथ चांगला वाटतो, तर त्यान दुसऱ्यांनी यावे असा त्यांनी प्रयत्न करणे हेंच त्यांच्या ख्रिस्तीपणाला शोभते. उलट, ज्या हिंदूना ह्या गरीब जाती आपल्या धर्मात राहिल्या काय, अथवा गेल्या काय सारख्याच वाटतात, आणि ह्या लोकानी हिंदुधर्मात असेतोपर्यंत मात्र दूर राहावे आणि ख्रिस्ती होऊन पोषाख बदलून जवळ आल्यास हरकत नाही, असे वाटते, त्यांच्या उदासीनपणाला व विसंगतपणाला दुसऱ्या कशाचीहि उपमा दिसत नाही !

पण मुख्य प्रश्न बाजूलाच राहिला आहे. तो हा की, जवळ जवळ ७ कोटी प्रजेने अशा हीन स्थितीत राहून चालेल काय ? हिंदुपथ तर आपला सोवळेपणा सोडावयाला तयार नाही आणि तो सोवळेपणा कायम आहे तोपर्यंत या जातीला पुढे सरकावयाला जागा नाही. तर मग हें व्हावें कसे ? इतक्या सगळ्यांनी एकदम ख्रिस्ती व्हावें ? यक्षिणीची काडी फिरवून इतक्या लोकसमुदायाला कोणी एकदम ख्रिस्ती करील म्हणावें तर तेंहि संभवनीय नाही. तथापि हिंदु लोकांची उदासीनता व विसंगतता शाश्वत राहिली, तर मात्र वरील चमत्कारहि घडण्याचा संभव आहे. असा प्रकार खरोखरीच घडून आला, तर राष्ट्रीयदृष्ट्या काय प्रकार होईल तो

पाहा. हल्ली भारतीय साम्राज्यात खालीलप्रमाणे लोकसंख्या आहे:—

(इतर १८ + हीन ७ मिळून) २५ कोटी हिंदु.

(इतर ७ + हीन १ मिळून) ८ कोटी मुसलमान.

५० लक्ष ख्रिस्ती.

१ कोटी जगली.

१ कोटी बुद्ध, जैन, शीख वगैरे,

हिंदुपंथाची उदासीनता आणि ख्रिस्तीपंथाची चळवळ आताप्रमाणेच कायम राहिल तर पुढे खाली दिल्याप्रमाणेच गणना होण्याचा सभ्य आहे:—

१८ कोटी हिंदु. ८ कोटी मुसलमान.

८ कोटी ख्रिस्ती. १ कोटी बुद्ध, जैन, शीख वगैरे

म्हणजे राष्ट्रीयदृष्ट्या आता जी हिंदुमुसलमानांची दुही आहे तिच्याऐवजी वरील प्रकार घडलाच तर हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती यांचा तिरपगडा होणार ! १८ कोटी मवाळ हिंदु आणि जवळजवळ तिनकेच कडेचे मुसलमान आणि ख्रिस्ती मिळून ! या तिघांचे सूत कसे जमणार ईश्वर जाणे !

यावर काही ख्रिस्ती मंडळींचे म्हणणे असे पडते की, ७ कोटी हीन दशेतल्या महारमागांचे व त्यांना दूर दूर ठेवणाऱ्या १८ कोटी इतर हिंदूंचे आता तरी कोठे सून जमत आहे ? हे ७ कोटी महारमाग ख्रिस्ती होऊन सुशिक्षित आणि मुखवस्तु झाल्याने राष्ट्राचे पाऊल मागे पडण्यापेक्षा पुढेच पडणार नाही कशावरून ? इतके लोक ख्रिस्ती झाल्यावर ते ह्या देशातले कायमचे राहणारे असल्याने इतर हिंदूशी ते राष्ट्रीय बाबतीत विरोधानेच वागतील कशावरून ? दुसऱ्या पक्षा, काही जुन्या मतांच्या आणि तटस्थ वृत्तीच्या हिंदु मंडळींचे असे म्हणणे पडते की, वरिष्ठ हिंदु कितीहि उदासीन राहिले तरी हीन मानलेले लोक कालांतराने आपली आपणच सुधारणा करून घेऊन हिंदु धर्मातर्गत एक वेगळी जात बनवून सुखाने राहणार नाहीत कशावरून ? मग त्यांच्या उद्धारासाठी आजच एवढा खटाटोप कशाला हवा आहे ?

हिंदूंचा उदासीनपणा कायम धरून चार प्रकारचे परिणाम संभवतात — (१) हे ७ कोटी लोक अशाच स्थितीत राहतील, किंवा (२) आपणच आपला उद्धार करून नवी जात बनवितील; किंवा (३) ख्रिस्ती होऊन

हिंदूंनी विरोधाने वागतील, किंवा (४) धर्म बदलला तरी राष्ट्रीय बाबतीत सलोख्याने वागतील. पण हे चारी प्रकार हिंदुस्थानातील कोणाहि बाणेदार प्रगमनशील हिंदूला समाधानकारक वाटणार नाहीत. हिंदुस्थानातील जातिभेद हिंदी राष्ट्राला घातक आहे, हे आता इतके दिवस सामाजिक प्रगतीच्या उलट असलेली 'केसरी'सारखी पत्रेहि कठरवाने सांगू लागली आहेत । हिंदूंच्या तटस्थपणाचा आता बहुतेकाना वीट येऊन चुकला आहे. ह्या ७ कोटी प्राण्याचा उद्धार होऊन हे भावि हिंदी समाजात व हिंदी साम्राज्यात एकजीव होऊन जावे, अशी सर्वांची अतःकरणपूर्वक इच्छा आहे. पण ही सजीविनी देणारा द्रोणागिरी कोणी उचलून आणावा, हाच प्रश्न आहे. हिंदु, ख्रिस्ती, मुसलमान इत्यादि पथाचे जुनाट आणि जाड कवच फोडून धर्म-प्रवृत्तीचा नवीनच एक जोमदार अकुर बाहेर आला पाहिजे. धर्मसंचारा-शिवाय केवळ स्वार्थी आणि द्विशेबी प्रवृत्तीच्या जोरावर हें काम होण्या-सारखे नाही. आणि जरी धर्माची प्रेरणा झाली तरी ती पथाची जाड भित फोडण्याइतकी बळकट नसेल, तर ती आतल्याआतच विरून जाण्याचा सभव आहे. ही भित फोडून काही नवीन अंकुर ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज ह्यांच्या रूपाने ह्या देशात वर येऊ लागले आहेत. हिंदु धर्माला सजीविनी देणारा द्रोणागिरी पर्वत महात्मा गांधीला उचलून धरता येईल काय, इकडे सर्व जगाचे लक्ष वेधले आहे.

महाराष्ट्र ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा

हिंदुस्थानातील लष्कराचें हिंदीकरण कसे करता येईल व हिंदी लोकाना लष्करातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या जागाकरिता तयार करण्याचा योग्य मार्ग कोणता, या प्रश्नाचा विचार अजून चालूच आहे. मागे स्कीन कमिटीने काही लष्करी तज्ञांच्या व इतर हिंदी पुढाऱ्यांच्या साक्षी घेतल्या । त्या वेळीं हिंदुस्थानातील लोकांचे लष्करी जाती व बिनलष्करी जाती अशा दोन विभागात काही तज्ञानी वर्गीकरण केले. हिंदुस्थानातील जातिभेदात हा एक नवीनच जातिभेद डोकावला. पठाणी, बलुची, शीख, रजपूत, गुरखे, परदेशी व मराठे ह्या लष्करी जाती, व महाराष्ट्र, मद्रासी आणि बंगाली ब्राह्मण ह्या बिनलष्करी जाती, असे हे नवें वर्गीकरण करण्यात आले. फौजेत भरती करताना लष्करी जातीतूनच उमेदवाराची भरती करण्यात यावी, म्हणजे उमेदवार लवकर तयार होऊन लष्करी अधिकारी बनण्यास पात्र होतील असे मत ह्या तज्ञानी प्रतिपादिले ब्राह्मणाबरोबरच ब्राह्मणासारख्या पुढारलेल्या कायस्थ, नायर वगैरे जाती व अस्पृश्य यानाहि बिनलष्करी लोकात ढकलण्यात आले. ह्या बिनलष्करी लोकांना कितीहि शिक्षण देऊन तरबेज केले तरी युद्धाचा प्रसंग येताच याचें अवसान सुटेल व आपली फौज याना साभाळता येणार नाही, कारण, लष्करीपरंपरा व लष्करी बाणा यांच्या रक्तात भिनलेला नसतो, अशी मल्लिनाथी ह्या तज्ञानी लढविली. उलटपक्षी, डॉक्टर पराजपे वगैरे उदार मताच्या मुत्सद्दय्यांनी असे प्रतिपादन केलें कीं, योग्य तें शिक्षण दिले आणि काम करण्याची संधि दिली म्हणजे वाटेल त्या जातीतील तरुण उत्तम लष्करी अधिकारी होतील. लष्करी व बिनलष्करी जाती हें वर्गीकरण मुळातच चुकीचे व तर्कबाह्य आहे. डॉक्टर पराजपे याचें मत अत्यंत सयुक्तिक आहे ह्यात शकाच नाही. परंतु बऱ्याच लष्करी अधिकाऱ्यांचा कल लष्करी म्हणून गणल्या गेलेल्या जातींना बहुमान देऊन त्यांच्यातूनच बनेल तोंपर्यंत नवे लष्करी उमेदवार निवडण्याकडे दिसला । त्याला मुख्य कारण म्हटले म्हणजे या विचित्र जातिभेदाच्या समजुतीवर व आधारावरच आजपर्यंत ब्रिटिश अंमलाखाली हिंदी फौजेत भरती होत आली, व चालत आलेलीं मते, आणि पद्धति याना शक्य तोंवर चिकटून राहण्याचा

मनुष्यस्वभाव असतो, व लष्करी इग्रज अधिकाऱ्यानी फौजेचा युनिफॉर्म चढविला तरी त्याचे मनुष्यत्व लोपते अशातला भाग नाही. शिवाजीमहाराजांच्या अमदानीतच नव्हे तर खुद्द ब्राह्मण पेशव्याच्या लष्करात महाराची पलटण सामील असे, व इतराबरोबरच त्याचाहि दर्जा राखला जात असे. महाराची छावणी फौजेच्या मध्यभागी नसावी अशी काही उच्च वर्णीय सरदारांनी तक्रार केल्यावर, रणागणातील दर्जा जातीवर अवलंबून नसून पराक्रमावर असतो, असे चोख उत्तर रावसाहेब माधवराव पेशव्यांनी दिले व महाराची छावणी हालविण्याचे नाकारले ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. परंतु इग्रजी अमलात महाराची स्वतंत्र पलटण उभारण्यात आली नाही. महायुद्धाची आग लागली तेव्हा एक तात्पुरती पलटण उभारण्यात आली होती, परंतु महायुद्ध संपताच 'गरज सरो अन् वैद्य मरो' या म्हणीप्रमाणे तिला रजा देण्यात आली. जातिभेद व अस्पृश्यता न मानणाऱ्या इग्रजी अधिकाऱ्यानी अस्पृश्यांना आज शेदीडशे वर्षे लष्करात मज्जावच केला. ब्राह्मण पेशव्यांनी जे औदार्य दाखविले तेवढे सुद्धा इग्रजाना दाखविता आले नाही. इग्रजानी केलेल्या या बंदीचे कारण जातिभेद हे अर्थातच नव्हे, परंतु काही जातीतील लोक उत्तम शिपाई होऊ शकणार नाहीत, हा जाणून घुजून उत्पन्न केलेला चुकीचा दुराग्रहच या बंदीच्या मुळाशी होता. त्यामुळे अस्पृश्याबरोबरच महाराष्ट्र ब्राह्मण, प्रभू, नायर, कायस्थ वगैरे उच्चवर्णीय लोकांची देखील इग्रजाच्या कारकीर्दीत सैन्यात भरती झाली नाही. योग्य शिक्षण व संधि दिली म्हणजे वाटेल तो मनुष्य वाटेल त्या कामगिरीसाठी लायक होऊ शकतो, हा उदार दृष्टीचा व सात्त्विक समतेचा सिद्धान्त बाजूस सारला, तरी देखील सैन्य-भरतीच्या कामी इग्रजाच्या हातून पक्षपातच झाला असे म्हणावे लागेल. कारण लष्करी परंपरेच्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, प्रभू वगैरे उच्च वर्णीय लोक, रजपूत, पठाण व शीख यांना देखील हार जाणार नाहीत !

इग्रजानी हिंदुस्थानचे राज्य मोगल बादशहाच्या हातून घेतले नसून, पेशव्यांपासून ते संपादन केले ही गोष्ट कोणीहि नाकबूल करणार नाही. कारण शेवटचा कर्ता मोगल बादशहा शहा अलम हा पेशवाईतील नामांकित व कर्तबगार सुभेदार महादजी शिंदे याच्या हातातील बाहुले बनून राहिला होता. महाराष्ट्रीयाना व त्यातल्यात्यात ब्राह्मणाना आणि

चित्पावन ब्राह्मणाना मोठेपणा देण्याचा प्रसंग न यावा म्हणून, व कदाचित् आवडत्या मुसलमानाना खूप करून हिंदूना तुच्छ लेखण्याच्या राजनीतीमुळे एखाद्या वेळीं ही साधी व सूर्यप्रकाशाइतकी सत्य गोष्ट इंग्रज लोक कबूल करीत नाहीत. मुसलमानाना तर पेशवाईचा इतिहास माहीतच नाही. फार तर पानपत येथे मराठ्यांचा आम्ही सपाटून पराभव केला व त्यांना नामशेष केले, एवढीच ठाऊक असलेली मराठा इतिहासातील गोष्ट ते कधी कधी घमेंडीने सागत असतात. पण ह्या मुसलमानी जयाचे श्रेय हिंदुस्थानातील मुसलमानांच्या पदरात मुळीच पडत नाही ही गोष्ट ते सपशेल विसरतात. हे श्रेय काबूलकदाहाराकडून आलेल्या परकीय अहमदशहाच्या वाढ्याला जातें हिंदुस्थानातील काही मुसलमानाना आज देखील हिंदुस्थान हा आपला देश वाटत नाही. ही गाष्ट त्यांचे अनेक पुढारी उघडपणे बोलून दाखवितान. काबूल, तेहरान, इस्तंबूल इकडील मुसलमानाकडे त्याचा ओढा अधिक व तीच भूमि त्यांना हिंदुस्थानापेक्षा अधिक प्रिय वाटत असते. १७६१ सालीं हीच स्थिति होती हिंदुस्थानातील नेमळ्या व दुबळ्या मुसलमानानी, हिंदुस्थानचा शत्रु व हिंदुस्थानच्या बाहेरील एका देशाच्या स्वतंत्र व पराक्रमी शहाला मदतीला बोलावून, सर्वस्वी त्याच्या साहाय्याने मराठ्यांचा पानपत येथे पराभव केला. ह्यात हिंदुस्थानातील मुसलमानानी प्रौढी मारण्यासारखे काय आहे ? आम्ही स्वजातिभक्त परंतु देशद्रोही, धर्मभक्त परंतु परधर्माचे द्वेषे व विध्वंसक, आणि नेमळे परंतु परक्याला घरात घालून त्याच्या जोरावर मिशावर हात फिरविणारे, ही द्राहि काय पुरुषार्थवाचक आहे ? पानपत येथे अहमदशहा अबदाली यास जय मिळाला, परंतु तो आला तसाच परत गेला ! हिंदुस्थानातील मुसलमानांचे बल त्या योगे मुळीच वाढलें नाही. कारण पानपतात कचलेल्या मराठ्यांनीच पुढील दहा वर्षांत भीमेच्या काठची बटे अटकेस सिधुनदावर पाणी पिण्यास नेली व हिंदुस्थानातील मुसलमानात शूर म्हणून नावाजलेल्या रोहिले लोकाना बेदम मार दिला. पानपतानंतर हिंदुस्थानात मुसलमानी सत्तेचा मागमूस देखील राहिला नाही. मराठ्यांच्या औजळीने पोटभर पाणी मात्र प्यावयास मोगल बादशहास सापडत असे. मराठ्यांचे राज्य जाऊन इंग्रजी आल्यावर बादशहाचा नि...११

खुराकहि हळूहळू बंद झाला. म्हणजे लष्करी वृत्ति व लष्करी परंपरेचा अगदी ताजा अभिमान जर कोणाला सांगता येत असेल तर तो महाराष्ट्रीयाना व त्यातल्या त्यात ब्राह्मणानाच सांगता येईल. कारण इंग्रजापूर्वी ब्राह्मण पादशाही हिंदुस्थानात नादत होती, आणि पुण्याचे ब्राह्मणपेशवे सर्व हिंदुस्थानची सूत्रे हालवीत होते. जर आज कोणाच्या लष्करी पेशावर सर्वात कमी गज चढला असेल, तर तो महाराष्ट्र ब्राह्मणाच्या! रजपुताना आपला लष्करी पोशाख शोधावयास मागली अनेक शतके उलटवारीं लागतील. परंतु खड्ग्यांच्या अत्यंत यशस्वी लढाईस नुक्तीच कोठे सव्वाशे वर्षे झाली आहेत.

परंतु महाराष्ट्र ब्राह्मण, प्रभू वगैरे उच्च वर्णीय मराठ्यास लष्करात भरती करणे इंग्रजाना दृष्ट वाटत नाही. कारण ह्या वर्गांना लेखणी व तलवार दोन्हीहि सारख्याच पराक्रमाने वापरता येतात. दोहोतहि त्यांना सारखेंच यश संपादन करता येते. त्यामुळे असा बुद्धिमान व पराक्रमी वर्ग इंग्रजी लष्करात भरती करण्यायोग्य ठरत नाही, ह्या वर्गाला लष्करात भरती केलें तर तो अधिकाराच्या जागा मागणार, व आपली कर्तबगारी आणि बुद्धिमत्ता दाखविण्याचा प्रयत्न करणार! इंग्रज अधिकारी सोडतील ते हुकूम निमूटपणें मान्य करावयाचे व निर्बुद्ध एडक्याप्रमाणे शत्रूशी टक्कर घ्यावयाची, ही यात्रिक क्रिया ह्या वर्गाच्या हातून होणार नाही, ही गोष्ट इंग्रज सरकार जाणून आहे व आजपर्यंत तरी लष्करी अधिकाऱ्यांच्या सर्व लहानमोठ्या जागा आपण व्यापून टाकावयाच्या व हिदी लोकांना शिपाई, दफेदार, जमादार, सुभेदार असल्या कनिष्ठ प्रतीच्या जागा घ्यावयाच्या ही इंग्रजी लष्करी नीति असे. तेव्हा पराक्रमी व धिपाड परंतु निर्बुद्ध व अराष्ट्रीय वृत्तीच्या पठाण, गुरखे, रजपूत व शीख* लोकांची लष्करात भरती करणे इंग्रजाना सोईचे पडे, व शिस्तीच्या दृष्टीने ते योग्यहि ठरे! त्यामुळे बुद्धिमान वर्गाची लष्करात

* १८५७ च्या बंडात इंग्रजांच्या तर्फेने हिंदुमुसलमानाविरुद्ध लढून त्यांचा पाडाव करण्याची, ह्या वर्गाची अराष्ट्रीय इंग्रजनिष्ठा आज तितकी तीव्र राहिली नाही! त्याच्यातहि आपण हिदी आहात व हिंदु-मुसलमानांपेक्षा इंग्रज आपणाला परके आहेत, ही भावना थोडी फार आजला उत्पन्न झाली आहे.

भरती न करण्याचे धोरण इंग्रजांनी आखले. कारण न जाणो, एखाद्या प्रसंगी सारासार विचार करून व विवेक दाखवून ते आपल्याच भाईबंदावर गोळ्या झाडण्यास नाकारावयाचे ! अमे जर दुर्दैवाने झाले तर इंग्रजी राज्याचा डोलारा येथे कसा टिकून राहणार !

इंग्रज लोक आम्ही हिंदुस्थानचें राज्य तलवारीच्या जोरावर मिळविले अशी प्रसंगविशेषी प्रौढी मारतात ? पण त्या तलवारी इंग्रजांच्या नसून हिंदी लोकांच्या होत्या. हिंदी शिपायांच्या पलटणी उभारून व त्यांच्याकडून त्यांच्याच भाईबंदावर गोळ्या झाडून व तलवारी चालवून इंग्रजांनी येथील राजेरजवाड्यांना पादाक्रांत केले व त्यांचे राज्य आपल्या घशात घातले. ह्या गोष्टी निर्वुद्ध व अगप्रीय वृत्तीच्या शिपायांकडूनच घडतील ! तेव्हा बुद्धिमान वर्ग कितीहि पराक्रमी अमला तरी इंग्रजी लष्कराला तो वावडा होता, व त्याची लष्करात भरती न करण्याचे त्यांनी ठरविले, ते योग्यच केले परंतु कोणत्याहि पक्षपाताला न्याय, नीति व कायदा याचा पाठिंबा देऊन जगाच्या बाजारात आपले माथे उजळ राखण्याचा इंग्रजांचा स्वभावधर्म आहे. यामुळेच त्यांना इतके यश येऊन त्यांचे साम्राज्य जगभर पसरले. हे साम्राज्य वाढविताना त्यांनी अनेक अन्याय केले व अति क्रूर कृत्ये त्यांच्या हातून घडली परंतु आपल्या कृत्यांना न्याय नीति व कायदा याची सफेती चढवून त्यांनी आपले मुख जगात तरी काळे होऊ दिले नाही त्यामुळे या धडधडीत लष्करी पक्षपाताचे समर्थन करण्याकरिता त्यांनी हिंदी लोकांचे लढाऊ व बिनलढाऊ असे दोन काल्पनिक गट निर्माण केले, व सर्व बुद्धिमान वर्गाचा बिनलढाऊ जातीत समावेश केला. महाराष्ट्र ब्राह्मण, प्रभू याची लष्करात भरती का करीत नाही ? असा कोणी प्रश्न विचारल्यास, “ काय करावें, त्या लढाऊ जाती नाहीत व त्यांना लष्करी परंपरा नाही, त्यामुळे त्यांची फौजेत भरती केली तरी त्यांच्या हातून धाडसाचे व पराक्रमाचे कृत्य घडणार नाही, व ऐन प्रसंगी ते कच खातील. त्यामुळे फौजेत त्यांची भरती करता येत नाही. ज्यांना लष्करी परंपरा असते तेच उत्तम शिपाई होऊ शकतात.” हे इंग्रजांचे न्यायनीति कायदेवाज सफाईचे उत्तर तयारच ! इंग्रजांना ही सफाई देण्याची कला इतकी उत्तम साधली आहे की त्यामुळे परके लोक फसले तर त्यात नवल नाहीच, परंतु खुद्द आमचे

आम्हालाच कधीमधी असे वाटू लागतें की, आपण महाराष्ट्रीय ब्राह्मण, प्रभू वर्गें उच्चवर्णीय लोक, लष्करी पेशाचे नसून कारकुनी बाण्याचे व वृत्तीचे आहोत ! त्याच्या उत्तराने आमच्या डोळ्यात इतकी बेमालूम धळ फेकली गेली की, आम्ही लष्करी पेशाचे नाही, अशी आमच्या सर्व लहानथोर पुढाऱ्याची समजूत झाली असून ते तशी जाहीर कबूलही देत असतात ! ज्याप्रमाणे महाराष्ट्र ब्राह्मणाना, त्याचप्रमाणे बुद्धिवान् बगाली लोकानाहि, इंग्रजी लष्करात मज्जाव आहे एखादा बगाली 'विश्वास' दक्षिण अमेरिकेतील ब्राझील देशात अतिशय पराक्रम करून कर्नल होऊ शकेल, परंतु हिंदुस्थानात मात्र त्याची बिनलढवय्या जातींतच गणना व्हावयाची. उच्चवर्णीय व बुद्धिमान तरुण चुकून कधीकाळी लष्करात भरती झालेच, तर सुभेदार बापटाप्रमाणे ते पोलिशी साईडिंगवर धडूच ढकलले जातात. या लष्करा मज्जावामुळे आम्ही बिनलष्करी जातीचे व बिनलष्करी परंपरेचे आहो, अशी भ्रांति आजच्या महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांना पडली आहे, व तशी कबूल देऊन 'आमच्या लोकाना ही नवी विद्या शिकण्याची संधि द्या' असे इंग्रजांच्या पायाशी विनंति-अर्जाचे धरणे घेऊन बसताना त्यांना पाहिले, म्हणजे इंग्रजी राजनीतीचे समर्थन इंग्रज कशा सफाईने करून लोकांच्या डोळ्यात धूळ टाकतात याचे प्रत्यंतर येते

महाराष्ट्र ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा शोधावयास फार जुना इतिहास चाळण्याची जरूरी नाही त्याप्रतियर्थ आर्य द्रविडाच्या किंवा आर्य-अनार्यांच्या अतिप्राचीन लढायाचे वर्णन देण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्र ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा सिद्ध करण्याकरिता रजपुताप्रमाणे महमद गिझनीच्या पूर्वकाळात एकदम नऊशे वर्षांची पिछली उडी मारावी लागत नाही. ही परंपरा अगदी अलीकडील आहे व हिंदुस्थानातील सर्व जातींत फक्त शीख व महाराष्ट्रीय यांच्याच लष्करी कर्तबगारीला फार काळ लोटला नसल्यामुळे ती तळख आहे. त्याकरिता शिलालेख व ताम्रपट उलथेपालथे करण्याची जरूरी नाही, किंवा हिंदुस्थानच्या सशयित व प्रायः अज्ञात अशा मध्ययुगीन इतिहासाकडे धाव मारावी लागणार नाही. मुसलमानी सत्तेला जोराचा तडाखा देऊन पुण्यश्लोक श्रीशिवाजीमहाराजांनी जे हिंदवी स्वराज्य स्थापन केलें, त्यात

सर्व महाराष्ट्रीयाने पुण्य खर्ची पडले आहे. या स्वराज्याच्या व स्वधर्माच्या शिपायात सर्व जातींचे महाराष्ट्रीय सामील होते छत्रपतींच्या स्वराज्य व स्वधर्मसेवकात मराठे होते, प्रभू होते व ब्राह्मणहि होते. महाराष्ट्रातील अमकी जात या धर्मयुद्धात सामील नव्हती असे म्हणता येणार नाही. परंतु महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या लष्करी परंपरेपुरताच हा लेख मर्यादित असल्यामुळे, ब्राह्मणांनी स्वराज्याप्रार्थ्य जी अनेक मुलकी व महत्त्वाची राष्ट्रोपयोगी कामे केली, त्याचा ऊहापोह येथे केला नाही, म्हणून लेखकाच्या दृष्टीने त्याचे महत्त्व कमी आहे असे मानू नये परंतु कारकुनीबद्दल महाराष्ट्र ब्राह्मणांची प्रसिद्धी, आज तरी त्याचे शत्रूदेखील कबूल करीत असल्यामुळे फक्त त्यांच्या तलवारचहादरीचे दिग्दर्शन या लेखात करण्याचे योजिले आहे छत्रपतींच्या कारकीर्दीत “कल्याण प्रात जिकण्याची कामागिरी आबाजीपत डबीरांनी १६३८ त नडास नेली” पुढे “आबाजीपताने कल्याणपासून गोव्यापर्यंत मुलूख काबीज केला.” मोरोपत पिंगळे हे तर शिवाजी-महाराजाचे मुख्य पेशवे होते. “त्यांनी सर्व राज्यकार्य करावे राजपत्रावर शिक्षा करावा. सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वाभ्या कराव्या. तालुका ताब्यात येईल तो रक्षून चालावे” मोरोपत पिंगळे १६५३ साली, म्हणजे शिवाजी-महाराजाचे वय सरासरी २३ वर्षांचे असताच त्यांना येऊन मिळाले. छत्रपतींच्या खालोखाल स्वराज्यात पेशव्याचाच मान होता “तो शिवाजीचा केवळ उजवा हात असून युद्ध व राज्यव्यवस्था या दोन्ही बाबतीत कुशल व सर्वांस प्रिय असा होता. किल्ला बांधणे व फौज तयार करणे, ही त्यांची मुख्य कामे होती बादशहाच्या भेटीस शिवाजी आग्रयास गेला, तेव्हा त्याच्या पाठीमागे राज्याची व्यवस्था मोरोपताने फार चांगली ठेविली. १६७१ त मोरोपत पिंगळे व प्रतापराव गुजर या दोघांनी मोगल फौजेवर अनेक विजय संपादन करून त्याचा संपूर्ण पराजय केला” मोरोपत केवळ लढवय्येच नव्हते तर सेना-कर्ते होते. “पन्हाळा व रागणा काबीज करून कोकणपट्टीत शिवाजीचा अमल बसविण्यास अण्णाजी दत्ताने फार खटपट केली.” हे ब्राह्मण लढवय्ये शिकलेले व मुलकी कामातहि तरबेज असल्यामुळे, त्यांच्या सव्यसाचित्वाने स्वराज्याला फार मदत झाली. छत्रपति शिवाजी महाराजानंतरहि सभाजीमहाराज व राजाराम महाराज यांच्या कारकीर्दीत

रामचंद्रपंत, शंकराजी नारायण (पतसचिवाच्या घराण्याचे संस्थापक) व नारो महादेव (इचलकरजीचे मूळपुरुष) व परशुराम त्रिंबक यांनी अचाट पराक्रमाची कामे केली.

पुढे “राजाराम कर्नाटकात निघून जात असताच मोगलानी मिरज, पन्हाळा वगैरे ठिकाणे काबीज केली. राजारामाचे पाठीवर बादशाहाने थोडी फौज पाठविली, तरी महाराष्ट्र संपूर्ण काबीज झाल्याशिवाय कर्नाटकाकडे वळायलाच नव्हती, असा बादशाहाचा प्रथम विचार होता. परंतु हा बादशाहाचा बेत रामचंद्रपंताने तडीस जाऊ दिला नाही त्याने विशाळगड, रागणा वगैरे किल्ल्यांचा बंदोबस्त उत्तम ठेविला. खालील प्रांतात स्वाभ्या करून मारून नेऊन बेगमी करावी, कोकणप्रांत राखावा, शत्रूची वर्दी ठेवून जपून वागावे, असा प्रकार चालला. पाळेगारीने किल्ल्यांचा वगैरे आश्रय करून झडतीत राहावे, तेथून मुलखात अमल बसवावा, घ्यावा, फिरून पळावे, फिरून येऊन प्रदेश काबीज करावा, पथकातील लोकांची सख्या वाढवावी, या यांगे राज्याची वृद्धि होऊ लागली.” औरंगजेब बादशहा मराठी राज्य रसातळास नेण्याचा सकल्प करून जातीने लढत असता, खुद्द छत्रपति राजारामाला कर्नाटकाकडे स्वसंरक्षणासाठी जावे लागले असताना, रामचंद्रपंताच्या या अचाट पराक्रमाचा कोण गौरव करणार नाही ? या चालत्या काळातील गोमाशा नव्हत, मराठ्यांच्या अत्यंत पडत्या काळात स्वराज्याला आपल्या बाहुचलाचा दिलेला हा टेकू आहे “औरंगजेबाने घेतलेले किल्ले परत जिंकण्याचा उद्योग शंकराजीने आरंभिला. त्याने मावळातील लोकांची मोठी फौज तयार केली, आणि मावळ प्रांतातच मोगलांचा उच्छेद आरंभिला. इ. स. १६९२ त औरंगजेबाने राजगड, तोरणा व रोहिडा हे किल्ले काबीज केले. परंतु मोगल फौज बेसावब असता घोरपडीच्या साहाय्याने रात्री एकाएकी तटावर चढून शंकराजीने राजगड किल्ला काबीज केला या पराक्रमाबद्दल त्यास मदारुलमहाल हा किताब मिळाला. इ. स. १६९३ त तोरणा व रोहिडा हे किल्ले व घाटमाथ्यावरील बहुतेक प्रदेश शंकराजीने हस्तगत केला. रामचंद्रपंत साताऱ्यास राहून कारभार पाहता होता, म्हणून बादशहाने साताऱ्यास वेढा दिला. तेथील किल्लेदार प्रयागजी अनंत याने मोठी शर्थ करून किल्ला लढविला, हातचा जाऊ दिला नाही. बादशहाने परळीस

वेढा दिला, त्याचें सरक्षण परशुराम त्रिबकने केलें. शंकराजी नारायणाने बाहेरून छापे घालून बादशहाच्या फौजेस इतके त्रासवून सोडलें कीं, तूर्त बादशहाने महाराष्ट्रातून पाय काढून सर्व मोर्चा जिजीकडे वळविला.” नारो महादेव हा सताजीच्या फौजेत भरती झाला व तेथेच मोठ्या योग्यतेस चढला. सताजीच्या आधिपत्याखाली याने विलक्षण पराक्रम केले. त्यामुळे सताजीने त्याला आपला दुथ्यम नेमले. “राजारामाच्या वेळीं सताजीच्या सर्व लढायात तो जातीने हजर होता. सताजीची सर्व व्यवस्था तोच पाही. तो पराक्रम करून उदयास आला. तोच हल्लींच्या इचलकरंजी सस्थानाचा मूळपुद्ग होय.” “थोड्याच वेळाने परशुरामपत लढाईवर जाऊन पराक्रम गाजवू लागला. तेव्हा त्यास सुभालष्कर हे काम मिळून समशेरजंग हा किताब मिळाला. त्या धामधुमीच्या काळात त्याने अनेक पराक्रम केले, किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवून लोकांच्या ठिकाणी आवेश उत्पन्न केला, आणि मिरजपासून रागण्यापर्यंतचा बहुतेक प्रदेश मोगलाच्या ताब्यातून सोडवून त्याचा कारभार तो स्वतः करू लागला.”

छत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं व नंतरच्या मराठेशाहीवरील आलेल्या प्राणातिक्रम सक्ताच्या वेळीं प्रमुख महाराष्ट्र ब्राह्मणानी जो पराक्रम केला व जिवावर उदार होऊन जी तलवार गाजविली, तिचे थोडेसे दिग्दर्शन सुप्रसिद्ध इतिहासकार सरदेसाई यांच्या शब्दातच शक्य तितके करण्याचा वर प्रयत्न केला आहे. भट पेशवे म्हणजे मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या पीठावर आयते नागोवा होऊन बसले, अशी चुकीची समजूत पसरली असल्यामुळे पेशव्यांच्या पराक्रमाला पूर्वेतिहास आहे हें वरील वर्णन वाचून वाचकांच्या सहज लक्षात येईल मराठी राज्याच्या सस्थापनेपासूनच महाराष्ट्र ब्राह्मणानी तलवार हातीं धरली आहे, आणि आपल्या पराक्रमाची शर्थ केली आहे. शाहू छत्रपतीच्या वेळेपासून जुन्या मराठेशाहींतील बरेच सरदार थडे बनले व काही नादानपणाने स्वाभिमान हरवून निजामाला जाऊन मिळाले व काही आपापसात केवळ स्वार्थासाठी झगडू लागले, तेव्हा भटकुलोत्पन्न बाळाजी विश्वनाथाने मराठीराज्याची इमारत सावरून धरली, व मराठ्यांची कर्तबगारी व शौर्य हिंदुस्थानात सर्वांच्या प्रत्ययास आणलें. या नव्या पुणेरी पेशवाईत ब्राह्मणांच्या पराक्रमाला

अधिक वाव मिळाला असला तर ती साहजिक गोष्ट होय कारण खुद्द छत्रपति विलासी व आळशी, आणि मनाने मोगलाचे अकित असल्यावर कर्तबगार व शूर पेशव्याकडे महाराष्ट्राचे पुढारीपण येणे साहजिक होतें. शाहूमहाराजानंतरचे सातारचे व कोल्हापूरचे सर्वच छत्रपती अर्गी पराक्रम व धडाडी नसल्यामुळे प्रकाशशून्य झाले, आणि पेशव्यांच्या विलक्षण पराक्रमाच्या सूर्यप्रकाशात त्यांच्या दिवट्याचा उजेड पडेनासा झाला. जुने मराठे सरदार चैनी व खुशालचेडू बनले. पुणेरी पेशवाईत केवळ ब्राह्मण सरदारच उदयास आले असें मात्र नाही. छत्रपति शिवाजीमहाराजाचे सर्वसग्राहक धोरण पेशवे विसरले नव्हते. शिवशाहीतील जुने मराठे सरदार निर्मात्यवत् झाले असले तरी शिंदे, होळकर, गाथकवाड, पवार वगैरे आजचे प्रसिद्ध मराठे सरदार सस्थानिक पेशवाईतच उदयास चढले. पुणेरी ब्राह्मण पेशवाईतच आज हिंदुस्थानात दिसणारी महत्त्वाची मराठी सस्थाने स्थापन झाली स्वतःच्या अर्गी पराक्रम व कर्तबगारी नाही, आणि दुसऱ्याचा उत्कर्ष मत्सरामुळे सहन व्हावयाचा नाही, अशा लोकानी पेशव्यावर बोटे मोडली व त्यांना खोटेनाटे आरोप करून शिव्याशाप दिले, तरी शिंदे होळकरांची प्रचंड व धनत्तर सस्थाने जोपर्यंत हिंदुस्थानात नादत आहेत, तोपर्यंत पेशव्यांच्या सर्वसग्राहक वृत्तीचे निराळे शाब्दिक समर्थन करावयास नको. मराठेशाहीचा हा उत्तरार्धहि फार उत्साहवर्धक आहे या उत्तरार्धात मराठेशाहीचे निशाण अटकेपर्यंत जाऊन पोहोचलें, आणि दिल्लीची मोगल पादशाही मराठ्यांच्या पजाखाली आली सर्व हिंदुस्थानभर मराठ्यांचा बोलबाला होऊन हिंदुपदपादशाही स्थापन होण्याची चिन्हे दिसू लागली. मराठेशाहीच्या या उत्तरार्धात ब्राह्मणानी विलक्षण पराक्रम केले व तलवार गाजविली पहिले बाजीराव पेशवे यांच्या लष्करी कामगिरीवरून त्यांची नेपोलीयनशी सहज तुलना करता येईल शाहू छत्रपतींच्या मनात दिल्लीच्या मोगल बादशाहीबद्दल प्रेम होतें, व ती बुडविण्याच्या तो विरुद्ध होता परंतु बाजीरावाने स्वतःच्या पराक्रमाने उत्तरेचे राजकारण सुरू करून महाराष्ट्राला उत्तराभिमुख केले व आपसातील चुरशी व रजपुती पद्धतीची भाडणे तात्पुरती बंद पाडली. चिमाजी अप्पांनी केलेला बसईचा अद्भुत रणसंग्राम कोणीहि विसरणें शक्य नाही. राघो भरारी व सदाशिवरावभाऊ यांचा

पराक्रम महाराष्ट्राचे नाव केव्हाहि उज्ज्वलच करील. सदाशिवरावभाऊ उद्-
गीरला जिकले व पानपतला हरले, तरी त्यानी दोन्ही ठिकाणी पराक्रमाची
शर्थ केली हे कोणासहि कबूल करावे लागेल. रावसाहेब पेशव्यांचा
अकाली अत झाला तरी राक्षसभुवनाच्या लढाईत त्याच्या तलवारीची तिस्रट
धार शत्रूच्या प्रत्ययास आली.

पेशव्याचें घराणे सोडून दिले, तरी मराठेशाहीच्या या उत्तरार्धात अनेक
पराक्रमी व रणधुरधर ब्राह्मणसरदार दृष्टीस पडतात. पानपती आत्मविसर्जन
करणारे बळवंतराव मेहेंदळे, बुदेलखड जिकणारे गोविंदपंत खेर व
रघुनाथराव नेवासकर याचा प्रताप कोण दृष्टिआड करू शकेल ? परशु-
रामभाऊ पटवर्धन हे तर पेशवाईतील भीष्माचार्यच समजले जात असत
दक्षिणेत हैदर व टिपू, आणि निजाम यांना रोखून धरण्याचे कार्य
यांनीच उत्तम रीतीने पार पाडले याच्या दक्षिणेतील पराक्रमाने मराठ्या-
ना निर्धास्तपणे उत्तरेस राजकारण करता आले. बगालमधील रघोजी
भोसल्याचें राजकारण यशस्वी करणारे प्रख्यात सेनापति भास्कर पंडित
हे ब्राह्मणच होते. यांनीच बगालवर अनेक स्वाऱ्या केल्या व शिवभट्ट
साठ्याने ओरिसा प्रांत भोसल्यांना मिळवून दिला रावसाहेबांचे
प्रख्यात सेनापति हरिपंत तात्या फडके यांनी इंग्रजाशी यशस्वी
पणे झुज घेतली, आणि शेवटच्या रावबाजीचे सेनापति नरवीर बापू
गोखले यांनी रणागणावर आपल्या प्राणाचे विसर्जन केले व अत्यंत प्रति-
कूल परिस्थितीत पेशवाईचे रक्षण करण्याचा जिवापाड यत्न केला. त्याचा
लढाईत पराभव झाला तरी त्याच्या तलवारीची धार बोथटली होती, असें
त्याच्या कट्या शत्रूनाहि म्हणता आले नाहीं इंग्रजांनी त्याच्या शौर्याची
प्रशंसाच केली व वीराचित सर्व मान त्याच्या शवाला दिला महाराष्ट्र
ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा अशा उज्ज्वल व कोणत्याहि राष्ट्राला गौरवास्पद
अशा वीरपुरुषांनी शोभित केली आहे. महाराष्ट्र ब्राह्मण सरदारांच्या धडाडी-
पुढे मोठेमोठे खान, नबाब, सिंग, बक्ष व प्रसाद लटपटले, व त्यांना पळता
पळता भुई थोडी झाली. हे दिग्दर्शन करताना प्रमुख अशा पराक्रमी सर-
दारांचा वर नामनिर्देश केला आहे. सामान्य परंतु लढवऱ्या अशा अनेक
ब्राह्मण वीरांची नावे विस्तारभयास्तव मुद्दाम या लेखात गोवर्ली नाहीत.

कारण ब्राह्मण सरदाराची जत्री देणें हा या लेखाचा उद्देश नाही. परंतु महाराष्ट्रब्राह्मण हे केवळ बुद्धिजीवी व खड्डेंधार्शीत पटार्हत असतात, ही एककल्लीपणाची प्रचलित परंतु असत्य समजूत खोडून काढण्याचा या लेखाचा उद्देश आहे. महाराष्ट्रातील मराठ्याप्रमाणेच ब्राह्मणानाहि लष्करी उज्ज्वल परंपरा आहे, आणि लेखणीप्रमाणे तलवार देखील ब्राह्मणाना अत्यंत उत्तम रीतीने पेलता येते, हे दाखवून देणें एवढाच या लेखाचा उद्देश आहे, आणि ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा शोधून पाहताना, १६५३ ते १८१८ ह्या १६५ वर्षांच्या अल्प कालाचेंच ऐतिहासिक पर्यालोचन या लेखात येथपर्यंत केलें आहे.

इ. स. १८१८ सालीं पेशवाईचा लोप झाला आणि महाराष्ट्रातील शिव-छत्रपतीने आपल्या पुण्याईने स्थापन केलेलें स्वराज्य रावबाजीच्या मूर्खपणाने नष्ट झाले त्यानंतर इंग्रजांचे राज्य सर्व देशभर सुरू झाले, आणि महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या तलवारीची चमक जगाला दाखविण्याची संधीच दुरापास्त झाली. परंतु अशा या सकटकालात व विपन्नावस्थेत १८५७ सालीं महाराष्ट्र ब्राह्मणांची तलवार लकाकून गेली ५७ च्या बडात जर कोणी अत्यंत रण-कौशल्य व पराक्रम दाखविला असेल, तर त्या दोनच व्यक्ती होत. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई ही आपले गेलेले स्वराज्य -- डलहौसीने अन्यायाने तिने घेतलेला दत्तकपुत्र नामजूर करून खालसा केलेले राज्य परत मिळविण्याकरिता या धामधुमीत सामील झाली. सरासरी दहा महिने तिने झाशी प्रांत आपल्या ताब्यात ठेवला आणि सर ह्यू रोझसारखा रणधुरधर सेनापति अजस्त सेना व तोफखाना घेऊन आला असताहि एकवीस दिवस झाशीचा किल्ला अत्यंत शौर्याने त्याच्याविरुद्ध लढविला. या पराक्रमी अबलेने पुढेहि इंग्रजांशीं अनेक लढाया मारल्या व अखेर ग्वालेरच्या युद्धान आपले प्राणविसर्जन केले. या महाराष्ट्र सग्राम-देवतेच्या प्रराक्रमाची व शौर्याची स्तुति अनेक इंग्रज सेनापतींनी मुक्तकंठाने गाईली आहे. ५७ सालातील दुसरी रणधुरधर व्यक्ति म्हणजे सेनापति तात्या टोपे ही होय. सेनापति विडूहमच्या हातून तात्याने कानपूर जिंकून घेतलें, आणि बडवाल्याचा सपशेल मोड झाल्यानंतर तात्याने गनिमी काव्याची लढाई चालू ठेवून जवळ जवळ दोन वर्षे

इंग्रजाना दाद दिली नाही व त्यांना वाहि भगवान करून सोडलें. तात्या टोपीच्या रणनैपुण्याची योग्य तारीफ करण्याकरिता उपमेसाठी महारराव होळकरानाच आणावें लागेल. तात्या टोपीच्या नैपुण्याची, के व मॅलेसन याच्या बडासबर्धीच्या इतिहासातहि अत्यंत तारीफ आहे. या दोन पराक्रमी व्यक्तींमुळे बडाची कालमर्यादा लाबली, आणि हिंदुस्थानात सर्वत्र स्थिरस्थावर होण्याला १८५९ सालचा एप्रिल महिना उजाडला. लहानशा प्रमाणात वासुदेव बळवंत फडके यानीहि दक्षिणेंत गडबड उडवून दिली. सरळ मार्गाने पराक्रमाला वाव न मिळाल्यामुळे त्याला बडाच्या आडरानात शिरावें लागलें, परंतु त्यामुळे त्याच्या तलवारीचे तेज फिकें पडत नाही.

महाराष्ट्र ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा अजूनहि गंजली नाही. कारण शौर्याची दोन उपागे, निर्भयता व स्वार्थत्याग, ही त्यांना अनुकूल असतात. परंतु इंग्रजांच्या राजवटींत महाराष्ट्र ब्राह्मणांची बिनलष्करी जातींत गणना करण्यात आली, व लष्करातील त्यांचा मार्ग रोखून धरण्यात आला. स्वराज्याच्या काळात पराक्रमाला किमत होती, ती परकीय राजवटींत नाहीशी झाली. महाराष्ट्र ब्राह्मणांपैकी सर्वच पोटाजातींनी या रणयज्ञात भाग घेऊन पराक्रमाच्या आहुती दिल्या आहेत. महाराष्ट्र ब्राह्मणांची लष्करी परंपरा इंग्रजाना माहीत नाही, असे थोडेच आहे? परंतु महाराष्ट्र ब्राह्मणाना पराक्रमाबरोबरच बुद्धिमत्ताहि अनुकूल आहे, ही गोष्ट त्यांनी ओळखली असल्यामुळे, 'बिनलष्करी जाती' या सबबीवर पलटणीतून त्यांनी 'ब्राह्मण' खड्यासारखे वेचून बाहेर टाकले. इंग्रजांच्या लष्करातील वैद्यकीय खाते महाराष्ट्र ब्राह्मणाना उघडे होते, त्यात निर्भयपणें प्रवेश करून व शत्रूच्या माऱ्याला न जुमानता आपलें कर्तव्य बजावून नावलौकिकास चढलेले कर्नल कुकडे, चितळे, मजर जठार यांच्यासारखे अनेक ब्राह्मण डॉक्टरांवर आजलाहि प्रसिद्ध आहेत. परंतु ज्या मराठी सस्थानात महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या पूर्वपराक्रमाचा विसर अजून पडला नाही, तेथें खास लढाऊ पलटणींतहि कर्नल रेशीमवाले, कॅप्टन मोडक अशी नावे आजहि थोडीबहुत ऐकूं येतात. सर्व सस्थानात उत्तम लष्करी सघटणेबद्दल नावाजलेल्या ग्वालेर येथील पराक्रमी व कवायती फौजेचे सर-सेनापति राजवाडे नावाचे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणच आहेत. आजलाहि ब्रिटिश हिंदुस्थानात महाराष्ट्र

ब्राह्मणाच्या पराक्रमाला योग्य वाव असता, तर विनायकराव सावरकरासारखा धाडशी व पराक्रमी वीर अदमानात किंवा रत्नागिरीत कुजत न पडता सेनापतीच्या दर्जाला जाऊन पोहोचला असता, व गेल्यामहायुद्धासारख्या संधीत व्हिक्टोरिया क्रॉस व अनेक इतर लष्करी बिल्ले व बहुमान संपादन करून, महाराष्ट्राचे मुख उज्ज्वल करता, व महाराष्ट्र ब्राह्मणाच्या ऐतिहासिक लष्करी परंपरेत महत्त्वाची भर घालता. परंतु—

कला व नीति

(१) कला व नीति याचा संबंध आहे काय ? ह्या प्रश्नावर चर्चा करताना मूळ मुद्दे बाजूस राहतात व बाजूच्या आगतुक विषयावर बहुधा वादविवादाची मदार येऊन पडते.

(२) कला म्हणजे काय ? कला म्हणजे सौंदर्य-प्रदर्शन. सौंदर्याचे प्रदर्शन करण्याकरिता प्रथम सौंदर्याचे संशोधन करावे लागते.

(३) सौंदर्य कधी मूर्त तर कधी अमूर्त असते. शिल्प, मूर्ति, चित्र ही मूर्त सौंदर्याची उदाहरणे होत गायनातील सौंदर्य अमूर्त असते.

(४) सौंदर्याचा आस्वाद कधी कर्मेन्द्रियांनी घेता येतो, तर कधी ज्ञानेन्द्रियांनी आपणास सौंदर्याचे ज्ञान होते. प्रसंगी इन्द्रियाना अगोचर असणाऱ्या सौंदर्याचे अस्तित्व मानसद्वारा आपणास कळते.

(५) एखादी सुंदर वस्तु पाहिली म्हणजे आपणास आनंद होतो. वस्तु जितकी अधिक सुंदर तितका आनंद अधिक ! कला ही आनंदाची जननी होय.

(६) सात्त्विक, राजस व तामस हे आनंदाचे तीन प्रकार होत. किंबहुना त्या आनंदाच्या उतरत्या पायऱ्या होत सात्त्विक आनंद हा सर्वात उच्च दर्जाचा आनंद होय.

(७) सूड घेण्याच्या बुद्धीने एखाद्याचा गून करताना होणारा आनंद तामसी आनंद होय.

(८) युद्धात कर्तव्य म्हणून शत्रूकडील शिपायाची कत्तल करताना होणारा आनंद राजस होय.

(९) आपल्या तत्त्वाकरिता उपवास करून आत्मत्याग करण्यात होणारा आनंद सात्त्विक होय.

(१०) धर्म व नीति याच्यावर अधिष्ठित झालेला आनंद हा सात्त्विक स्वरूपाचा व म्हणूनच परमोच्च होय. सात्त्विक आनंद देणारा कला हीच खरी कला होय. ती धर्म व नीति याच्यावर अधिष्ठित असते.

(११) आचारधर्म व व्यवहारनीति कालाच्या ओवाचरोबर बदलतात. संध्या सस्कृतात करणे की मराठीत करणे, मुलीचे लग्न आठव्या वर्षी करावे की अठराव्या वर्षी करावे...वगैरे गोष्टीची धार्मिकता व नीतिमत्ता कालांतराने बदलते. पुनर्विवाह हा कालचा अधर्म असला तरी आज धर्म ठरेल. अस्पृश्यता ही कालची नीति आज अनीति ठरेल.

(१२) परंतु धर्माची मूलतत्त्वे अचल आहेत व त्याची सत्यता चिरंतन टिकणारी आहे. धर्म व नीतीचे अशा प्रसंगी मीलन झाले असतें. सत्य, प्रेम, अहिंसा व ज्ञान हीं तत्त्वे सर्व धर्मांना सर्व कारी मान्य असतात. काळ बदलला तरी तीं बदलत नाहीत. त्याचे अस्तित्व व अनतत्त्व स्थलकालनिरपेक्ष असते.

(१३) या अचल धर्म-नीति तत्त्वावर अधिष्ठित झालेला आनंद परमोच्च आनंद होय व हा परमोच्च आनंद, केवळ आपल्या दिव्य दर्शनाने, उत्पन्न करणारे सौंदर्य खरे सौंदर्य होय. या अपूर्व व अतुल्य सौंदर्याचे प्रदर्शन करील तोच खरी कला होय.

(१४) कला व नीतीचा प्रत्यक्ष संबंध नसला तरी अप्रत्यक्षरीत्या त्याच्यात घनिष्ट नातें आहे. नीतीच्या आधाराशिवाय खरी कला नादुं शकणार नाही. कला हे नीतीचे परम मंगलधाम होय.

कला व नीति याचे नातें वरील प्रकारचे आहे. कला वादी व नीति प्रतिवादी. या दोन्ही पक्षांना वरील तत्त्वे मान्य आहेत. मग या दोन पक्षात निरंतर वाद का होतो ?

‘मोराचे वर्णन मोराचा पिसारा पाघरून ठुमकत चालणाऱ्या डोम-कावळ्याला कसे लागू पडेल ? त्याचप्रमाणे गळोगळी गळे काढून तानसेन होऊं पाहणाऱ्या तोतयाला किंवा ट-ला-ट जुळवून कालिदास होऊं इच्छिताऱ्या डोंग्याला खऱ्या कलाकाराचे वर्णन कसे लागू पडेल ?’

परंतु हे ढोंगी इसम हा वाद नित्य उपस्थित करतात. हे स्वतः अनीति-मान् असतात व त्यामुळे खरी कलाकृति यांना निर्माणच करता येत नाही. परंतु त्यांनी निर्माण केलेल्या अश्लील व अनीतिवर्धक तमाशाला जगाने कलाकृति म्हणून गौरवावे व त्याचा सन्मान करावा, ही त्यांची अपेक्षा असते. आणि जग त्यांना तसें लेखावयास तयार नसल्यामुळे ते अट्टाहासाने

व तावातावाने प्रतिपादन करीत असतात कीं, कला व नीति याचा काडी-मात्र संबंध नाही. परंतु रसिक त्याच्या सापळ्यात सापडत नाहीत, आणि म्हणूनच संतापाने त्याचा थयथयाट चालू असतो.

गीता कर्मयोगपर कीं सन्यासयोगपर, हा वाद फार प्राचीन आहे. आद्य शंकराचार्यापासून तो लोकमान्य टिळकापर्यंत सर्व ज्ञानी व त्यागी नरश्रेष्ठानी या वादात आपल्या लेखणीला शीण दिला आहे. दोघात मतभेद फक्त शाब्दिक स्वरूपाचा सन्याशाला ज्याप्रमाणे मोक्षलाभ होणार हे निश्चित, त्याप्रमाणेच फलाशा न घरणाच्या कर्मयोग्यालाहि ईश्वराची भेट होणार ! खरा कलाकार व खरा नीतिवादी यांच्यातील वाद देखील असाच शाब्दिक आहे. कारण दोघेहि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या, सहेतुक व अहेतुक परमोच्च नीतिधर्माचाच पुरस्कार करीत असतात.

परंतु सिंहाचे कातडे पाघरलेल्या हीनकलानिर्मात्याचा गोघळ काय वर्णन करावा ! श्री. तांबे त्यांना हीन कलावादी म्हणत असले, तर मी त्यांना कलाहीन म्हणेन. ते तावातावाने म्हणतात—‘कला व नीतीची सागड घातली जावी हा दुराग्रह आहे. नीतीचे स्वरूप नित्य बदलत असते. तिच्याशीं कलेची सागड कशी घालता येणार ?’ बाबारे ! नीतीचे स्वरूप कालांतराने बदलत असले तर कलेचें रूप तरी काय चिरतन आहे ? सौंदर्य व आनंद या कल्पना काय स्थलकालानुसार बदलत नाहीत ? चिनी लोक एका काळीं पुरुषाच्या वेण्या घातलेल्या लावलाच शेड्या व बायकाचे लोखंडी खोड्यानी करकचून टाकलेले पाय, हीं सौंदर्याचीं लक्षणे समजत असत ! युरोपात किंवा हिंदुस्थानात काय ही सौंदर्य-लक्षणे मानलीं जातील ? विलायतेतील तरुण स्त्री-पुरुषांना नृत्याने (Ball) जो आनंद होतो तो हिंदी स्त्री पुरुषांना कधी तरी होईल काय ? परस्त्रीला हातीं धरून व तिच्या कमरेभोवती आपल्या हाताचा विळखा घालून नाचणारा उलू इसम आपल्या समाजात कोणी आढळला, तर त्याची काय सभावना होईल हे सर्व जाणतात. मदुरा येथील जुनीं हेमाडपंथी देवळे, वेरुळचीं लेणी, किंवा अजिंठ्याची चित्रकला पाहिली व त्याची आमच्या आजच्या कलाकृतीशीं तुलना केली म्हणजे कलेचें बदलतें स्वरूप आपोआप लक्षात येतें. जुन्या महाकाव्याचे सौंदर्य आज स्फुट वीणा-गीतात येऊन बसले आहे आणि आर्य सगीताची गादी पार्शी गजल-

कवाल्यानी बळकावलेली दृष्टीस पडते. कादंबऱ्यांना लघुकथांनी खो दिला. कालिदासाचे शाकुंतल आज रंगभूमीवर न रंगता एकच प्याला तेथे थाटतो. कालिदासाच्या मेघदूताचें कृष्णशास्त्री चिपळूणकरानी केलेले सुरस भापातर आज जितकेजण वाचत असतील, त्याच्यापेक्षा शतपटींनी अधिक इसम यशोधनाची गोडी सेवीत असतात. कालिदास देखील आज out-of-date जुना टाकाऊ समजला जातो, मग भवभूति-मोरोपताची कथा काय ?

या मानाने आचार-धर्म व व्यवहार-नीति यात काल-स्थलातराने पटणारा फरक मद नाही का ? कलाकृतीत होणाऱ्या पलटीला चंद्राच्या गतीची उपमा दिली, तर आचार धर्म व व्यवहार-नीति शनीप्रमाणे किंबहुना वरुण-प्रजापती (Hershel and Neptune) च्या मद गतीने बदलतात असे म्हणावे लागेल आणि चिरंतन नीतिधर्माला सूर्याचीच उपमा द्यावी लागेल मग कलेला सातत्याकारिता व चिरजीवनासाठी धर्म व नीतीची साथ नाही का करावी लागणार ?

परंतु हीनकलाभिमानांनी वा कलाहीन लोक ओरडतात—‘ कलेने धर्म व नीतीच्या घरी राबले पाहिजे हा तुमचा अट्टाहास का चालू द्यावा ? ’ जणू काही धर्माच्या सेवेत माप भरले आहे ! नर्कात लोळणारा स्वतंत्र किडा होणे हे जणू धर्माच्या द्वारी नाकरी करण्यापेक्षा अधिक आनंदमय आहे ! स्वराज्याच्या व स्वातंत्र्याच्या सेवेत आपले जीवन घालवा असे जर कोणी या दामिक कलावाद्यांना सांगितले, तर त्यांच्या अगावर शहारे येतील व ते म्हणतील, ‘ छे छे ! भलतेच ! हा जुलूम आम्ही कधीहि सहन करणार नाही आम्ही स्वदेश व स्वधर्म यांना वाटल्यास टाचेखाली तुडवू, पण धर्म व नीतीच्या घरी कलेने राबले पाहिजे हा तुमचा अट्टाहास चालू देणार नाही आम्ही कला मर्जीप्रमाणे अधर्माची चाकरी करील व अनीतीचे पोवाडे गाईल व येणेप्रमाणे आपले स्वातंत्र्य जगाला पटवून देईल

खऱ्या कलावताची भूमिका श्री. तांबे यांनी रंगविली आहे. तिच्या-विषयी मतभेदच राहू शकत नाही. कारण कला हे नीतीचे परम मंगलधाम होय, याखेरीज ध्येयवादी तरी दुसरे काय प्रतिपादनार ? परंतु ‘ मोराचीं पिसे पाघरलेले डोमकावळे ’ अनीतीला कला म्हणून संबोधतात व स्वतःच्या समर्थनार्थ कला व नीतीचा काडीमात्र संबध नाही असे प्रतिपादन

करतात; त्यांचा यथोचित समाचार मात्र त्यांनी घेतला नाही. त्यांना हीनकलामिश्र म्हणून ते संबोधतात, परंतु त्याऐवजी कलाहीन हेंच विशेषण त्यांना लावणें इष्ट होईल.

संस्कृत प्राचीन कलावताच्या दृष्टीने सत्यं शिवं सुंदरम् हे कलेचें स्वरूप होय. 'सत्य, सौंदर्य व नीति हे एकजीव झाले आहेत—म्हणे एकच आहेत.' आनंदब्रह्म हेंच कलेचें परमोच्च रूप होय. कला ही मामवी ससारातील पूर्णतेचें प्रतीक होय. कला ही विश्वाची रहस्यदीपिका होय. मग ती धर्म-नीतिला सोडून कशी राहिल बरें ? नामांकित पश्चात्त्य कलावंत देखील तेंच म्हणतात:—

Beauty is truth, truth beauty—that is all ye know
on earth, and all ye need to know— KEATS.

Music is the mediator between sensual and spiri-
tual life BEETHOVEN

Men like Shakespear, Dante, Michael Angelo,
Beethoven, love and perceive the principles of
Goodness, Truth and Beauty—all three and have
thus caught some glimpse of the unchangeable reality.

नीतिमान व कलावंत तस्मिन्नीचा कलावती म्हणून जग सत्कार करतें. परंतु कलावतीने अनीतीची कास धरली तर त्या कलावतीणील समाजांतील अत्यंत हीन दर्जाचे स्थान प्राप्त होतें. कारण अनीतीच्या संसर्गात कलेचें दिव्य सौंदर्य नष्ट होतें. देवीचे डाग तोंडावर पडल्यावर रूप पहिल्यासारखे सुंदर कसे राहिल ? कलावतीणीने किंवा तिच्या कन्येने नीतीचा पुरस्कार केव्हा म्हणजे तिला परत समाजात सुगृहिणीचें मानाचें स्थान प्राप्त होतें.

कला ससाराचें चित्र चितारते किंबहुना ती सृष्टीचें प्रतीक बनते. मामवी जीवनातील बऱ्या वाईट भावनाचें चित्रण ती करीत असते. त्यामुळे संसारातील दुःख, विषमता, अनीति यांचें प्रसंगी कलाकृतीत चित्रण झालेलें असतें हे खरें, परंतु या गोष्टी अशा हल्ल्यावर हाताने सुंदर व उच्च कलाकृतीत रंगविल्या असतात, कीं त्या प्रदर्शनाने ममांतील उत्तम भावना व विचार

जागृत होतात. एकच प्याला नाटकातील सिंधूचें पात्र पाहून दारुबाजीच्या नशेत आपल्या साध्वी पत्नीला छळून ठार मारण्याची इच्छा अट्टल दारुड्याला देखील होणार नाही. शाकुंतलांतील दुष्यताची फसवणूक पाहून एखाद्या भोळ्याभावड्या मुलीला फमवून केसाने तिचा गळा कापण्याची बुद्धि एखाद्या छाकट्यालाहि होणार नाही, मृच्छकटिक पाहिल्याने प्रत्येक क्रांतिकारकाला वसतसेनेसारखे किंवा मदनिकेप्रमाणे एकेक पात्र ठेवण्याची गरज भासत नाही. लेडी मॅकबेथ व हॅम्लेट या दोघांची त्या त्या नाटकाच्या अखेरीस इतिश्री होते खरी, परंतु प्रेक्षकाच्या मनात हॅम्लेटविषयी करुणा व मॅकबेथविषयी तिरस्कार उत्पन्न होतो !

कलाकृति अधिक परिणामकारी होण्याकरिता ती कधी मधी दुःखपर्यवसायी करतात. लीयर नाटकात गोनरिल व रेगन या नीतिभ्रष्ट पापिणी आमरण राज्यविलासात लोळतात आणि कार्डेलियासारख्या सत्यप्रिय, प्रेमळ मुकन्येचा छळ होतो. परंतु नाटक पाहिल्यानंतर प्रेक्षकाच्या मनात मोठ्या दोन बहिर्णीविषयी तिटकारा व धाकटीविषयी प्रेम व करुणा उत्पन्न होते. कलाकृतीत प्रसर्गी सप्ताशातील विषमतेचे, अन्यायाचें व अनीतीचे चित्रण असते, कधी अनीति विजय पावलेली दिसते, तर कधी नीतीचा जय झालेला दिसतो. परंतु उत्तम कलाकृति तीच की, जी पाहून मनुष्याच्या मनांतील उदात्तता जागृत होते व त्याचा स्वार्थ क्षणभर तरी लोपून त्याला तेवढ्यापुरतें तरी देवपण येतें. कलाकृतीची हीच खरी कसोटी होय त्यामुळे कलावंत हा अपूर्ण मानव असला व त्या दृष्टीने त्याच्यात दोष असले तरी कलाकृति निर्माण करताना त्याचा स्वार्थ लोपतो, त्याला देवपण लाभते व विश्वातील अचल नीतितत्त्वांशी तो क्षणभर एक-जीव होऊन ईश्वराच्या सृष्टीचा नमुना डोळ्यापुढे ठेवून तशी कल्पनासृष्टि स्वसामर्थ्यानुसार निर्माण करतो. कलाकृतीला ईश्वरीसत्तेचे व सौंदर्याचे प्रतीक मग का बरे लेखू नये ?

सृष्टीत भिन्न भिन्न सूर निनादत असले, भिन्न भिन्न वारे वाहत असले, भिन्न भिन्न रंग चकाकत असले, तरी त्या भिन्नतेतून एकत्वाचा सूक्ष्म झरा वाहत असतो. हाच प्रतिभेचा प्रवाह होय. हीच ईश्वरी पूर्णता होय आणि कलावताला विश्वाच्या भिन्नत्वातील ह्या एकत्वाचें दर्शन प्रसर्गी लाभते

व सुंदर कलाकृति त्याच्या हातून निर्माण होते. कलाकृतीला ईश्वरी सृष्टीची प्रतिमा म्हणूनच मानतात व कलावताला सत्ताचा मान मिळतो.

या सर्व गोष्टी मान्य करूनहि श्री. तांबे मधून मधून कलेचा व नीतीचा सबंध नाही असे उद्गार काढतात. मागे इंग्रज-जर्मनांचे युद्ध झाले, तेव्हा प्रारंभी तरी जर्मनीचे सारखे पुढे पाऊल पडत होते. परंतु हे सत्य कबूल करणे स्वदेशाभिमानी इंग्रजांच्या जिवावर येई त्यामुळे 'आम्ही यशस्वी रीतीने पीछे-हाट केली', अशा विजयाच्या बढाईखोर वार्ता इंग्रजी पत्रातून नित्य प्रसिद्ध होत असत. मौलाना महमदअल्ली वर्तमानपत्रात त्या वेळी थेटने छापत की, 'रायटरके टेलिग्रामसे मालुम होता है की, फक्ते अँग्रेज सरकारकी है, लेकिन जर्मनी मुख ले रहा है !' श्री. तांबे हे कट्टर कलावत समजले गेलेले, ध्येयवादी लोकांचे ते शत्रु ! तेव्हा तेहि लिहितात की, 'कला हे नीतीचे परम मंगलधाम होय, परंतु कला व नीतीचा सबंध नाही कला स्वतंत्र आहे, ती नीतीच्या घरी कधीच राबणार नाही, परंतु ती वर्माळा व नीतीला पोषकच असेल जी तशी असेल तीच खरी कला, बाकीची हीनकला. धर्म, नीति, पावित्र्य यांचे आपल्या कृतीने सवर्धन करणारे तेच कलावत, बाकीचे कलाहीन !'

आम्हीहि तथास्तु म्हणतो व त्यांना शाब्दिक समाधान यात मिळत असल्यास वाद वाढवीत नाही इंग्रज लोक मागे अफगाणिस्थानच्या युद्धात हरले, परंतु तसे त्यांनी कधीहि कबूल केले नाही. ते म्हणाले, 'आमचा या युद्धात विजय झाला व अफगाणिस्थानचा पूर्ण पराभव झाला. मात्र अफगाणिस्थानच्या मैत्रीची आम्हास इच्छा असल्यामुळे यापुढे प्रतिवर्षी वीस लाख रुपये (प्रेमाची) खडणी आम्ही अफगाणिस्थानास देत जाऊ' त्याच न्यायाने कलावादी तांबे यांचा या वादात पूर्ण जय झाला असे मानण्यास आमची हरकत नाही. स्वातंत्र्यावर अधिष्ठित झालेल्या व सत्य शिव सुंदरम् या स्वरूपाच्या कलामूर्तीला आमचेहि सहस्रशः प्रणाम असोत.

प्रो० नारायण केशव बेहेरे यांचीं

- १ मुलांचीं गाणीं २ संसारी गीतें
३ सृष्टीचे बोल ४ कवीचें तत्त्वज्ञान
५ राष्ट्रीय कविता

हीं उत्तम ॲटिक मोहोरेदार कागदावर छापलेलीं व कापडी बाधणी-
चीं स्वतंत्र व स्फूर्तिदायक सुंदर पुस्तकें, प्रत्येकीं एक रुपयास मिळू
शकतील. कोणताहि भाग फुटकळ घेतला तरी चालेल.

मध्यप्रांत-बन्हाड शाळाखात्याने हीं सर्व पुस्तकें प्रायमरी,
मिडल, हाय व नॉर्मल स्कूल-अशा सर्व शाळांकरिता, बक्षिसा-
साठी व वाचनालयाकरिता मजूर केली आहेत. शिवाय, यापैकी

मुलांचीं गाणी	..	वर्ग ५ व ६
राष्ट्रीय कविता	...	वर्ग ७ व ८
सृष्टीचे बोल		वर्ग ९

याप्रमाणे हायस्कूल बोर्डांने वरील तीन पुस्तकांचा मराठी
विषयांत जादा क्रमिक पुस्तके (Rapid reading) म्हणून
अतर्भाव केला आहे.

नागपूर युनिव्हर्सिटीने एम्. ए. च्या परीक्षेला नेमलेली

मोत्यांची माळ

मध्यप्रांत बन्हाड शाळाखात्याने हा संग्रह, सर्व शाळां-
करिता बक्षीस पुस्तक व वाचनालय पुस्तक म्हणून मजूर
केला आहे.

पुस्तकें मिळण्याची ठिकाणे.

श्री. ना. के. बेहेरे धनतोली, नागपूर.	}	परचुरे पुराणिक आणि मंडळी, बुकसेल्स
		माधवबाग, मुंबई नं. ४.